

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БАБ'ЮК ПЕТРО МИХАЙЛОВИЧ

Прим. № _____
УДК 347.65/68

ДИСЕРТАЦІЯ

**МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ СПАДКОВИХ ПРАВ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ
ТА ІНШИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ**

Спеціальність 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії з права.

Дисертація містить результати власних наукових досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на
відповідне джерело _____/П. М. Баб'юк/

Науковий керівник:
Калаур Іван Романович,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Баб'юк П. М. Межі здійснення спадкових прав: порівняльний аналіз законодавства України та інших європейських держав. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії з права за спеціальністю 081 – «Право». Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, Київ, 2021.

Дисертаційна робота є першим в Україні комплексним науковим дослідженням, в якому проведено порівняльно-правовий аналіз меж здійснення суб'єктивних спадкових прав за законодавством України та інших європейських країн та сформульовано низку теоретичних положень та рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства України, що регулює відносини у спадковій сфері з урахуванням позитивного досвіду інших європейських країн.

Основна частина дисертації містить вступ, три розділи основної частини, які охоплюють вісім підрозділів, та висновки.

У вступі обґрунтовано вибір теми дослідження, показано її зв'язок із науково-дослідною тематикою наукової установи, де виконувалася робота, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, розкрито основні положення наукової новизни, які виносяться на захист, визначено особистий внесок здобувача, практичне значення результатів дослідження, зазначено наукові заходи, на яких відбулася апробація отриманих результатів, та наукові публікації за темою дослідження, а також охарактеризовано структуру та обсяг дисертаційної роботи.

Розділ 1 складається із трьох підрозділів, у яких подано загально-теоретичну характеристику суб'єктивних спадкових прав, розкрито їх юридичну природу та зміст, визначено поняття та особливості здійснення зазначених прав та межі їх здійснення.

Проведено поділ європейських країн на дві групи, залежно від законодавчої моделі регулювання відносин у спадковій сфері.

Наведено загальнотеоретичну характеристику права на заповіт та права на спадкування як найбільш важливих категорій суб'єктивних спадкових прав. Сформульовано авторську дефініцію права на заповіт, як юридично забезпеченої можливості фізичної особи з повною цивільною дієздатністю розпорядитися своїм майном та іншими оборотоздатними благами на випадок смерті шляхом складення заповіту. Право на спадкування розглядається, як юридично забезпечена можливість поведінки спадкоємця щодо прийняття спадщини, яка відкрилася, або відмови від неї.

Сформульовано визначення поняття здійснення суб'єктивних спадкових прав, під яким автор пропонує розуміти вчинення на власний розсуд управомоченою особою конкретних актів поведінки в межах тих правомочностей, що окреслені змістом відповідного суб'єктивного спадкового права. Виявлено особливості здійснення суб'єктивних спадкових прав, які полягають в тому, що способи їх здійснення є нормативно визначеними і мають юридичний характер (є односторонніми правочинами). Як правило, для здійснення досліджуваних прав передбачено виключні способи. Альтернативні способи передбачено лише для здійснення права на прийняття спадщини окремими категоріями спадкоємців.

Розмежовано межі суб'єктивних спадкових прав та межі їх здійснення. Межі суб'єктивних спадкових прав визначаються тими правомочностями, які входять у зміст зазначених прав (право прийняти спадщину, право відмовитися від спадщини, тощо). Межі здійснення суб'єктивних спадкових прав визначаються встановленими законом вимогами до поведінки управомоченого суб'єкта (заповідача, спадкоємця) при здійсненні зазначених прав. На противагу поширеній в літературі точці зору, дисертант розглядає дієздатність суб'єкта в якості умови здійснення суб'єктивного спадкового права, а не межі його здійснення.

У Розділі 2 дисертації, який містить три підрозділи, зосереджено увагу на порівняльно-правовому аналізі меж здійснення права на заповіт з позиції встановлених законом вимог щодо форми заповіту, його змісту, а також положень, покликаних забезпечувати майнові інтереси членів сім'ї та

найближчих родичів заповідача.

Враховуючи досвід регулювання форми заповіту в інших країнах Європи, в роботі доведено, що перспективним напрямом подальшого реформування спадкового права України є розширення меж свободи заповідача щодо вибору форми заповіту. Обґрунтовано доцільність запровадження у законодавство України простої письмової форми заповіту, власноручно написаного і підписаного заповідачем. В перспективі, із запровадженням електронного нотаріату, доцільним буде закріплення у національному законодавстві України електронних заповітів.

Виходячи із доцільності надання заповідачеві якнайширших можливостей щодо визначення долі свого майна після смерті та враховуючи позитивний досвід правового регулювання відносин спадкування за заповітом у низці європейських країн, обґрунтовано доцільність закріплення в оновленому ЦК України інституту призначення наступного спадкоємця.

Обґрунтовано доцільність розширення сфери застосування умови в заповіті, яка може стосуватися не тільки призначення спадкоємця, але й заповідального відказу (легату), а також підпризначення спадкоємця.

З урахуванням позитивного європейського досвіду запропоновано передбачити у законодавстві України положень щодо нікчемності абсолютно нездійсненої умови заповіту та щодо можливості визнання недійсною відносно нездійсненої умови заповіту, яка виникла у зв'язку зі станом здоров'я особи або в силу інших об'єктивних причин.

На основі проведеного порівняльного аналізу правового регулювання забезпечення майнових інтересів членів сім'ї спадкодавця і найближчих родичів зроблено висновок про доцільність збереження закріпленої законодавством України моделі права на обов'язкову частку та запропоновано з метою її удосконалення передбачити у ЦК України норму, що у випадку, коли заповітом охоплена не вся спадщина, обов'язковому спадкоємцю виділяється майно з незаповіданої частини спадщини і лише при недостатності останньої – із заповіданої частини.

Вказано на недоцільність наділення права на обов'язкову частку ознакою оборотоздатності, а також висловлено аргументи проти запровадження в законодавство України положень про право заповідача позбавити обов'язкового спадкоємця його частки, як це має місце в низці європейських країн.

Розділ 3 дисертаційної роботи присвячено межах здійснення права на спадкування за законодавством України та інших європейських країн. Даний розділ складається із двох підрозділів, у яких проаналізовано, відповідно, способи та строки здійснення права на спадкування

Дисертантом звернута увага на те, що з позиції ЦК України питання про способи прийняття спадщини доцільно вирішувати не тільки залежно від характеру поведінки спадкоємця (активна чи пасивна), але із прив'язкою до певного кола спадкоємців. Для спадкоємців, які проживали із спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних, недієздатних законом передбачено два способи прийняття спадщини – пасивний (утримання від подання заяви про відмову від прийняття спадщини та активний (подання заяви про прийняття спадщини). Щодо усіх решта спадкоємців законом передбачено лише активний спосіб здійснення права на прийняття спадщини.

Автор не підтримує позицію чинного ЦК України, який закріплює елементи римської системи (загальне правило) та германської системи (для визначених в законі категорій спадкоємців. Обґрунтовано доцільність реформування спадкового права України у напрямку закріплення германської системи як загальної для усіх категорій спадкоємців.

Автором підтримано закріпленій ЦК України підхід, яким допускається можливість відкликання спадкоємцем заяви про відмову від спадщини. Такий підхід позитивно вирізняє законодавство України від законодавства багатьох інших європейських країн, оскільки надає спадкоємцеві більшу свободу дій при вирішенні питання про відмову від спадщини без невинного ущемлення прав інших спадкоємців.

Враховуючи, що для права на адресну відмову від спадщини законом встановлено спеціальні межі його здійснення, які полягають у визначенні кола

осіб, на користь яких може бути вчинена така відмова, дисертантом запропоновано уточнити назву ст. 1274 ЦК України.

Підтримуючи позицію, що обумовлені відмовою від спадщини правові наслідки настають не з моменту її вчинення, а після спливу строку для прийняття спадщини, запропоновано низку змін до ст.ст. 1270, 1273 ЦК України.

В контексті розмежування загального та спеціального строків прийняття спадщини дисертантом сформульовано позицію щодо доцільності розширення сфери застосування спеціального строку для прийняття спадщини за рахунок випадку, коли існування в особі права на спадкування залежить від усунення від спадщини іншого спадкоємця (спадкоємців).

Звернута увага на суперечність між першим і другим абзацами ч. 2 ст. 1270 ЦК України та з метою її усунення запропоновано абзац 2 ч. 2 зазначеної статті виключити.

Дисертантом відзначено, що правове регулювання строків здійснення права на спадкування у різних європейських країнах відрізняється і залежить, насамперед, від того, яка саме система здійснення права на спадкування (система прийняття чи система відречення) передбачена у законодавстві конкретної країни. Для тих європейських країн, у яких закріплена система прийняття, загалом, передбачені більш тривалі строки здійснення права на спадкування, які в даному випадку стосуються, насамперед, прийняття спадщини. У європейських країнах, де передбачено систему відречення, встановлено більш короткі строки здійснення права на відмову від спадщини. За таких умов подальше реформування спадкового законодавства України у питанні строків здійснення права на спадкування багато в чому залежатиме від того, яка система прийняття спадщини буде закріплена у ЦК України в результаті його оновлення (рекодифікації).

Проведене в межах дисертаційної роботи порівняльно-правове дослідження меж здійснення суб'єктивних спадкових прав за законодавством України та інших європейських країн дозволило авторові сформулювати низку наукових положень, узагальнень та пропозицій, які подано у висновках до роботи.

Отримані дисертантом результати дослідження можуть бути використані у науково-дослідній діяльності для подальшого дослідження особливостей правового регулювання меж здійснення суб'єктивних спадкових прав в Україні та в інших країнах Європи, при викладанні відповідних навчальних дисциплін та при підготовці підручників, наукових посібників та інших навчально-методичних матеріалів з таких дисциплін. Результати проведеного дослідження можуть бути використані у правотворчій діяльності для подальшого удосконалення національного законодавства України у сфері спадкового права в процесі рекодифікації цивільного права, його наближення у цій частині до законодавства інших європейських країн, а також у правозастосовчій діяльності.

Ключові слова: межі здійснення суб'єктивних прав; спадкування, спадщина, спадкоємець, заповіт, заповідач, заповідальний відказ, прийняття спадщини, відмова від спадщини.

SUMMARY

Babiuk P. M. Limits of exercising subjective succession rights: a comparative analysis of the legislation of Ukraine and other European countries. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

A thesis for the degree of Doctor of Philosophy in Law in specialty 081 – «Law». The Academician F. H. Burchak Scientific-Research Institute of Private Law and Entrepreneurship of National Academy of Law Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is the first in Ukraine comprehensive research, where a comparative legal analysis of the limits of subjective succession rights under the laws of Ukraine and other European countries is conducted and a number of theoretical provisions and recommendations for improving national legislation in the succession field is formulated.

The main part of the dissertation contains an introduction, three sections of the main part, which contain eight sections, and conclusions.

The introduction substantiates the choice of research topic, shows its connection

with the research program of the scientific institution where the work was prepared, defines the purpose and objectives, object and subject matter, research methods, reveals the main provisions of scientific novelty, which are defended, defined the applicant's personal contribution, the practical significance of the research results, the scientific conferences at which the obtained results were probated, and scientific publications on the research topic, as well as the structure and scope of the dissertation.

Section 1 consists of three subsections, which provide a general theoretical description of subjective succession rights, reveal their legal nature and content, define the concepts and features of the exercise of these rights and the limits of their exercising.

The division of European countries into two groups, depending on the legislative model of regulation of relations in the succession field is committed.

The general theoretical characteristics of the right to a will and the right to inherit as the most important categories of subjective succession rights are given. The author's definition of the right to a will is formulated as a legally ensured opportunity for a natural person with full civil capacity to dispose of his property and other benefits in the event of death by making a will. The right to inherit is considered as a legally ensured opportunity of the heir's conduct in accepting or rejecting the inheritance that has been opened.

The concept of exercising of subjective succession rights is formulated by the author as the commission of specific acts by the discretion of the authorized person within the powers within the scope of the subjective rights. The peculiarities of the exercising of subjective succession rights are revealed, which consist in the fact that the methods of their exercising are normatively defined and have a juridical character (they are unilateral transactions). As a rule, there are exceptional methods to exercise the rights. Alternative methods are provided only for the exercising of the right to inherit by certain categories of heirs.

The limits of subjective succession rights and the limits of their exercising are distinguished. The limits of subjective succession rights are determined by the powers that are part of these rights (the right to inherit, the right to renounce the inheritance, etc.). The limits of the exercising of subjective succession rights are

determined by the statutory requirements for the conduct of the authorized subject (testator, heir) in the exercising of these rights. Contrary to the common view in the literature, the author considers the legal capacity of the subject of subjective succession right as a condition for the exercising of such a right, rather than the limits of its exercise.

Section 2 of the dissertation, which contains three subsections, focuses on the comparative legal analysis of the limits of the right to make a will from the standpoint of statutory requirements for the form of the will, its content, and provisions aimed to ensure the property interests of family members and close relatives of the testator.

Based on the experience of regulating the form of a will in other European countries, the paper proves that a promising area for further reform of inheritance law in Ukraine is to expand the testator's freedom to choose the form of a will. The expediency of introducing into the legislation of Ukraine a simple written form of a will (holographic will), written and signed by the testator, is substantiated. In the future, with the introduction of electronic notary system, it will be appropriate to enshrine electronic wills in the national legislation of Ukraine.

Based on the expediency of providing the testator with the widest possible opportunities to determine the fate of his property after death and taking into account the positive experience of legal regulation of inheritance by will in a number of European countries, the expediency of enshrining the institution of appointment of the remainderman.

The expediency of expanding the scope of application of the condition in the will, which may relate not only to the appointment of the heir, but also the testamentary refusal (legacy), as well as the substitution.

Taking into account the positive European experience, it is proposed to provide in the legislation of Ukraine provisions on the nullity of a completely unenforceable condition of the will and on the possibility of invalidation of an unenforceable condition of the will, which arose due to personal health or other objective reasons.

On the basis of the comparative analysis of legal regulation of ensuring of property interests of family members and close relatives of the testator the conclusion

on expediency of preservation of the model of the right to the mandatory share fixed by the legislation of Ukraine is made and offered for its improvement to provide the will does not cover the entire inheritance, the mandatory heir is allocated property from the non-bequest part of the inheritance and only in the absence of the latter - from the bequest.

The inexpediency of granting the right to a mandatory share as a sign of turnover is pointed out, as well as arguments against the introduction into Ukrainian legislation of provisions on the testator's right to deprive a mandatory heir of his share, as is the case in a number of European countries.

Section 3 of the dissertation is devoted to the limits of the right to inherit under the laws of Ukraine and other European countries. This section consists of two subsections, which analyze, respectively, the methods and terms of the exercising of right to inherit.

The author pay attention to the fact that from the standpoint of the Civil Code of Ukraine the question of how to accept the inheritance should be decided not only depending on the nature of the heir's behavior (active or passive), but tied to a certain circle of heirs. For heirs who lived with the testator at the time of the opening of the inheritance, minors, infants, partially incapacitated, incapacitated, the law provides for two ways of accepting the inheritance – passive (refraining from filing an application for refusal to accept the inheritance and active). For heirs the law provides only an active way to exercise the right to inherit.

The author does not support the position of the current Civil Code of Ukraine, which enshrines elements of the Roman system (general rule) and the German system for some categories of heirs defined in the law.

The author supports the approach established by the Civil Code of Ukraine, which allows the heir to withdraw the application for renunciation of the inheritance. This approach positively distinguishes the legislation of Ukraine from the legislation of many other European countries, as it gives the heir more freedom of action in resolving the issue of renunciation of inheritance without unjustified infringement of the rights of other heirs.

For the right to direct renunciation of the inheritance the law sets special limits for its exercising, which are to determine the range of persons in whose favor such a renunciation may be made. Thus, the author proposed to clarify the name of Art. 1274 of the Civil Code of Ukraine.

Supporting the position that the legal consequences caused by the renunciation of the inheritance do not occur from the moment of its commission, but after the finish of duration of the term for acceptance of the inheritance, a number of changes to Art. 1270, 1273 of the Civil Code of Ukraine.

In the context of distinguishing between general and special terms of acceptance of inheritance, the author formulates a position on the expediency of expanding the scope of special term for acceptance of inheritance due to the case when a person's right to inherit depends on divest from inheritance of another heir (heirs).

There is underlined the collision between the first and second paragraphs of Part 2 of Art. 1270 of the Civil Code of Ukraine and in order to eliminate it, it is proposed to repeal paragraph 2 part 2 of this article.

The dissertation notes that the legal regulation of the terms of exercising the right to inherit in different European countries differs and depends, first of all, on what system of exercising the right to inherit (system of acceptance or system of renunciation) is provided in the legislation of a particular country. For those European countries in which the system of acceptance is fixed, in general, longer terms of exercising of the right to inheritance which in this case concern, first of all, acceptance of inheritance are provided. In European countries, where there is a system of renunciation, there are shorter deadlines for exercising the right to renounce the inheritance. Under such conditions, further reform of the inheritance legislation of Ukraine in terms of the timing of the right to inherit will largely depend on what system of inheritance will be enshrined in the Civil Code of Ukraine as a result of its renewal (recodification).

The comparative legal study of the limits of subjective civil rights in the field of inheritance under the laws of Ukraine and other European countries allowed the author to formulate a number of scientific statements, generalizations and proposals

presented in the conclusions to the work.

The research results obtained by the dissertation can be used in research activities to further study the features of legal regulation of the limits of exercising of subjective rights in the succession field in Ukraine and other European countries, in teaching relevant disciplines and in preparing textbooks, manuals and other educational - methodical materials from such disciplines. The results of the study can be used in lawmaking to further improve the national legislation of Ukraine in the field of inheritance law in the process of recodification of civil law, its approximation in this part to the legislation of other European countries, as well as in law applying activity.

Key words: limits of exercising subjective rights; inheritance, estate, heir, will, testator, testamentary refusal (legacy), acceptance of inheritance, renunciation of inheritance.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, і порівняні до них:

1. Babiuk Petro. Form of will: comparative aspect. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 9–14.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях категорії «Б»:

2. Баб'юк П. М. Право на обов'язкову частку у спадщині: порівняльно-правовий аспект. *Наукові перспективи*. 2021. № 8(14). С. 116–131.

3. Баб'юк П. М. Способи здійснення права на прийняття спадщини за законодавством України та інших Європейських держав. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. Вип. 56. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. С. 23–38.

4. Баб'юк П. М. Строки здійснення права на спадкування в Україні та в інших європейських країнах. *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. Вип. 4. Київ: Науково-дослідний інститут публічного

права, 2021. С. 17–23.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Баб'юк П. М. Здійснення права на відмову від спадщини. Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України: збірник наукових праць учасників IV науково-практичного круглого столу (м. Київ, 17 червня 2021 р.) / упорядник В. М. Короленко. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 122–126.

6. Баб'юк П. М. Право на заповіт: порівняльно-правова характеристика. Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 21–22 квітня 2021 р. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2021. С. 40–43.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1 ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТИВНИХ СПАДКОВИХ ПРАВ ТА МЕЖ ЇХ ЗДІЙСНЕННЯ.....	25
1.1 Поняття та види суб'єктивних спадкових прав	25
1.2 Здійснення суб'єктивних спадкових прав	46
1.3 Поняття та класифікація меж здійснення суб'єктивних спадкових прав	62
Висновки до Розділу 1	73
РОЗДІЛ 2 МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ЗАПОВІТ.....	76
2.1 Вимоги щодо форми заповіту як межі здійснення права на заповіт	76
2.2 Межі заповідальної свободи стосовно змісту заповіту.....	90
2.3 Право на обов'язкову частку з позиції меж здійснення права на заповіт	112
Висновки до розділу 2	132
РОЗДІЛ 3 МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ	135
3.1 Способи здійснення права на спадкування.....	135
3.2 Часові (темпоральні) межі здійснення права на спадкування.....	165
Висновки до Розділу 3	180
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192
ДОДАТОК А СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ	209

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ABGB – Австрійське цивільне уложення 1811 р. (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch)

BGB – Німецьке цивільне уложення 1896 р. (Bürgerliches Gesetzbuch)

ФЦК – Французький цивільний кодекс 1804 р. (Code Civil des Français)

ЦЗ – Цивільний закон

ЦК – Цивільний кодекс

ЦК України – Цивільний кодекс України 2003 р.

ЦК УРСР – Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки 1963 р.

ЦК УСРР – Цивільний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 р.

абз. – абзац статті (частини статті)

ст. – стаття

ч. – частина статті

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В сучасних умовах розвитку приватно-правових відносин особливої актуальності набуває забезпечення широкої автономії волі учасників таких відносин. Сказане повною мірою стосується спадкової сфери, яка теж потребує забезпечення якомога ширшої свободи поведінки як заповідача в процесі розпорядження своїм майном на випадок смерті, так і спадкоємців при здійсненні ними права на спадкування. Водночас, ця свобода не може бути абсолютною, оскільки мають бути закріплені гарантії забезпечення прав та інтересів самого заповідача від різного роду зловживань, спотворення його справжньої волі, інтереси членів сім'ї заповідача та найближчих родичів. Так само при здійсненні права на спадкування свобода поведінки спадкоємців обмежується встановленими законом вимогами щодо способів прийняття спадщини та (або) відмови від неї, а також відповідними часовими рамками здійснення права на спадкування.

Правове регулювання спадкових відносин в Україні, зокрема в частині здійснення права на заповіт та права на спадкування як найбільш важливих суб'єктивних спадкових прав, не є досконалим, про що свідчить існування не лише наукових дискусій з низки питань у правовій доктрині, але й значна кількість спірних позицій у судовій практиці. У цьому відношенні становить інтерес аналіз зарубіжного досвіду регулювання меж здійснення суб'єктивних спадкових прав, насамперед – в європейських країнах, з позиції вивчення можливостей застосування окремих підходів у національному законодавстві України. Адже євроінтеграційний вектор розвитку України як держави та її законодавства актуалізує необхідність проведення порівняльно-правових досліджень правового регулювання меж здійснення суб'єктивних спадкових прав в Україні та в інших країнах сучасної Європи. Особливо актуальним це є в умовах процесу оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України, який, безумовно, торкнеться й спадкового права.

Проблематика здійснення суб'єктивних спадкових прав вже неодноразово привертала увагу представників сучасної цивільно-правової науки.

Концептуальну основу реформування спадкового права в Україні заклали у своїх дослідженнях такі вчені, як Ю. О. Заїка, М. М. Дякович, Л. В. Козловська, О. Є. Кухарев, З. В. Ромовська та ін. Серед кандидатських дисертацій, присвячених дослідженню проблематики здійснення спадкових прав, варто назвати роботи М. Ф. Солонька «Здійснення прав суб'єктами спадкових правовідносин» (2012), О. О. Терехової «Здійснення, охорона та захист суб'єктивних спадкових прав» (2012), І. Я. Федорич «Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України» (2018). Проте у наукових працях зазначених вчених проблематика здійснення суб'єктивних спадкових прав досліджувалася, переважно, з позиції національного законодавства України. Низка дисертаційних досліджень були присвячені проблематиці колізійного регулювання спадкових відносин у міжнародному приватному праві (А. А. Степанюк «Застосування колізійних норм щодо спадкування в міжнародному приватному праві» (2003), О. О. Кармаза «Спадкування у сучасному міжнародному приватному праві» (2006), У. О. Слабошпицька «Сучасні тенденції в уніфікації правового регулювання міжнародних спадкових відносин» (2016), Т. С. Хороша «Реалізація спадкових прав у міжнародному приватному праві» (2017) та ін.). Що ж стосується порівняльно-правових досліджень у даному напрямі, то тут можна назвати лише одиничні дисертаційні роботи таких науковців, як В. В. Валах «Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США)» (2009), О. В. Скрипник «Юридичні конструкції спадкового права: теоретико-компаративістське дослідження» (2012).

Отже, проблематика меж здійснення суб'єктивних спадкових прав, а тим більше – з позиції порівняльно-правового аналізу законодавства України та інших європейських країн, на дисертаційному рівні в Україні ще не досліджувалася, що посилює актуальність теми даної роботи.

Теоретичну базу даного дослідження склали, насамперед, наукові доробки таких вчених-цивілістів, як М. М. Агарков, Б. С. Антімонов,

В. А. Белов, Б. О. Булаєвський, Є. В. Вавілін, В. В. Васильченко, Д. В. Горбась, М. В. Гордон, К. О. Граве, В. П. Грібанов, Т. В. Дєрюгіна, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, О. Л. Зайцев, Ю. О. Заїка, Е. Зеккель, І. О. Зенін, О. С. Йоффе, І. Р. Калаур, Л. В. Козловська, В. М. Коссак, О. О. Кот, Н. С. Кузнєцова, О. Є. Кухарєв, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Д. І. Мейєр, П. С. Нікітюк, О. П. Печений, Й. О. Покровський, О. А. Поротікова, З. В. Ромовська, Є. О. Рябоконт, В. І. Сєребровський, М. О. Стефанчук, Р. О. Стефанчук, Є. І. Фурса, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Т. Д. Чепіга, Б. Б. Черєпахін, В. Ю. Чуйкова, О. Ю. Шилохвост та ін.

Нормативну та емпіричну основу дослідження становить, з одного боку, спадкове законодавство України та практика його застосування, і, з іншого боку, законодавчі акти спадкового права інших європейських країн (Австрія, Англія, Болгарія, Ірландія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Франція, Хорватія, Швейцарія), у тому числі пострадянських (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Молдова, РФ).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.

Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України (протокол № 4 від 25 квітня 2018 року). Дисертаційне дослідження виконано в межах теми науково-дослідної роботи Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України «Цивільно-правовий механізм регулювання майнових та особистих немайнових відносин» на 2018-2022 рр. (номер держаної реєстрації № 0118U003067).

Мета і завдання дослідження. *Метою дослідження є виявлення та теоретико-правове узагальнення законодавчих підходів до закріплення меж здійснення суб'єктивних спадкових прав, які представлені у законодавстві європейських країн, та формулювання на цій основі науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства України в означеній сфері.*

Для досягнення вищезазначеної мети поставлені наступні *завдання*:

- визначити джерела правового регулювання відносин у спадковій сфері різних європейських країнах;
- розкрити юридичну природу і зміст права на заповіт і права на спадкування як суб'єктивних спадкових прав;
- з'ясувати сутність здійснення суб'єктивних спадкових прав та охарактеризувати способи здійснення цих прав;
- розкрити сутність та види меж здійснення суб'єктивних спадкових прав;
- виявити основні тенденції до закріплення форм заповіту у законодавстві різних європейських країн у порівнянні із національним законодавством України;
- розкрити основні законодавчі підходи до визначення видів заповідальних розпоряджень з позиції порівняння законодавства України та інших країн Європи;
- виявити спільні та відмінні риси законодавчого регулювання заповітів з умовою в Україні та в інших європейських країнах;
- охарактеризувати положення законодавства України та інших країн Європи, які спрямовані на забезпечення майнових інтересів членів сім'ї та найближчих родичів заповідача;
- виявити спільне та відмінне у підходах до законодавчого закріплення способів прийняття спадщини та способів відмови від спадщини в Україні та інших європейських країнах;
- охарактеризувати строки здійснення права на спадкування в законодавстві різних європейських країн;
- сформулювати пропозиції щодо доцільності запозичення до законодавства України окремих законодавчих підходів до регулювання меж здійснення суб'єктивних спадкових прав, що містяться в законодавстві інших країн Європи.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у спадковій сфері як предмет правового регулювання в Україні та в інших європейських країнах.

Предметом дослідження норми національного законодавства України та

інших європейських країн, правозастосовча практика та доктринальні положення щодо меж здійснення суб'єктивних спадкових прав.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційної роботи становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання.

Діалектичний метод пізнання став основою дослідження і дозволив проаналізувати межі здійснення суб'єктивних спадкових прав як явище, що розвивається, виявити його основні тенденції. Логічні прийоми (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення тощо) супроводжували увесь процес дослідження. Правила формулювання понять використані у запропонованих дисертантом визначеннях права на заповіт (п. 1.1), здійснення суб'єктивних спадкових прав (п. 1.2), меж здійснення суб'єктивних спадкових прав (п. 1.3).

Основним спеціально-юридичним методом дослідження, який використовувався у всіх розділах роботи, є порівняльно-правовий, за допомогою якого було проаналізовано у порівняльному аспекті особливості правового регулювання меж здійснення суб'єктивних спадкових прав в Україні та в інших країнах Європи, та виявлено основні тенденції та закономірності правового регулювання у цій сфері в умовах різних правових систем Європи.

Історико-правовий метод сприяв дослідженню еволюції законодавчих підходів до закріплення меж здійснення суб'єктивних спадкових прав у законодавстві, яке діяло у різні історичні періоди на території сучасної України (п.п. 2.1., 2.2., 2.3., 3.1., 3.2).

Системний і структурно-функціональний метод використовувався при поділі європейських країн на групи, залежно від того, яка із систем забезпечення майнових інтересів членів сім'ї та найближчих родичів заповідача (п. 2.3), набуття спадкоємцями спадщини (п. 3.1) у них передбачена

Соціологічні методи пізнання використовувалися при аналізі нормативно-правових актів України та інших європейських країн, судових рішень та інших документів (п.п. 2.1., 2.2., 2.3., 3.1., 3.2). Герменевтико-правовий метод застосовувався в процесі тлумачення правових норм, що закріплюють межі

здійснення суб'єктивних спадкових прав (п.п. 2.1., 2.2., 2.3., 3.1., 3.2). Прийоми техніко-юридичного аналізу використовувалися у всій роботі при здійсненні порівняльно-правового дослідження меж здійснення суб'єктивних спадкових прав за допомогою засобів юридичної техніки.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлюється тим, що дана робота є першим в Україні науковим дослідженням дисертаційного рівня, в якому проведено порівняльно-правовий аналіз меж здійснення суб'єктивних спадкових прав за законодавством України та інших європейських країн.

За результатами дослідження обґрунтовано низку теоретичних положень та сформульовано ряд конкретних пропозицій, що характеризуються науковою новизною, а саме:

вперше:

1) сформульоване авторське визначення права на заповіт, під яким запропоновано розуміти юридично забезпечену можливість фізичної особи з повною цивільною дієздатністю розпорядитися своїм майном та іншими оборотоздатними благами на випадок смерті шляхом складення заповіту;

2) обґрунтовано доцільність упровадження до спадкового права України інституту призначення наступного спадкоємця, який варто закріпити в ЦК України;

3) доведено доцільність розширення сфери застосування умови в заповіті, яка, на думку дисертанта, може стосуватися не тільки призначення спадкоємця, але й заповідального відказу, а також підпризначення спадкоємця;

4) запропоновано закріпити у ЦК України положення про нікчемність абсолютно нездійсненої умови заповіту, а також щодо можливості визнання недійсною відносно нездійсненої умови заповіту, яка виникла у зв'язку зі станом здоров'я особи або в силу інших об'єктивних причин;

5) обґрунтовано доцільність реформування спадкового права України у напрямку відмови від встановлення різного порядку прийняття спадщини для окремих категорій спадкоємців та закріплення германської системи (системи відречення) як загальної для усіх категорій спадкоємців;

6) обґрунтовано точку зору щодо доцільності розширення сфери

застосування спеціального строку для прийняття спадщини за рахунок випадку, коли існування в особи права на спадкування залежить від усунення від спадщини іншого спадкоємця (спадкоємців);

удосконалено:

7) визначення поняття здійснення суб'єктивних спадкових прав, під яким автор пропонує розуміти вчинення на власний розсуд уповноваженою особою конкретних актів поведінки в межах тих правомочностей, що окреслені змістом відповідного суб'єктивного спадкового права;

8) розуміння меж здійснення права на заповіт, до яких запропоновано відносити встановлені законом вимоги до форми заповіту, його змісту, а також щодо забезпечення майнових інтересів членів сім'ї та найближчих родичів заповідача;

9) розуміння меж здійснення права на спадкування, до яких дисертантом віднесено передбачені законом способи прийняття спадщини та відмови від неї, а також строки здійснення даного права;

10) поділ способів прийняття спадщини залежно від характеру поведінки спадкоємця на активний і пасивний. Доведено, що такий поділ може бути застосований лише до спадкоємців, які проживали із спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних, недієздатних;

11) положення ч. 2 ст. 1270 ЦК України, в якій з метою усунення колізії між першим і другим абзацами запропоновано виключити другий абзац;

набули подальшого розвитку:

12) позиція щодо розуміння правової природи права на заповіт та права на спадкування саме як суб'єктивних цивільних прав, а не як елементів дієздатності чи як секундарних прав;

13) пропозиція щодо доцільності розширення меж свободи заповідача щодо вибору форми заповіту за рахунок запровадження у законодавство України простої письмової форми заповіту, власноручно написаного і підписаного заповідачем;

14) положення про те, що в разі, коли заповітом охоплено лише частину спадщини, обов'язковому спадкоємцю повинно виділятися майно з

незаповіданої частини спадщини і лише при недостатності останньої – із заповіданої її частини.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані у *науково-дослідній діяльності* для подальшого дослідження особливостей правового регулювання меж здійснення суб'єктивних спадкових прав в Україні та в інших країнах Європи, *при викладанні навчальних дисциплін* «Цивільне право України», «Цивільне та торгове право зарубіжних країн», «Міжнародне приватне право», відповідних спецкурсів з проблем спадкового права та при підготовці підручників, наукових посібників та інших навчально-методичних матеріалів з таких дисциплін.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані у *правотворчій діяльності* для подальшого удосконалення національного законодавства України у сфері спадкового права в процесі рекодифікації цивільного права, його наближення у цій частині до законодавства інших європейських країн, а також у *правозастосовчій діяльності* судів, нотаріусів, Укрінюрколегії тощо.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертаційна робота обговорювалася на фаховому семінарі відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України 18 жовтня 2021 р.

Основні результати дисертації оприлюднені здобувачем на наступних наукових заходах: IV науково-практичний круглий стіл «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 17 червня 2021 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 21–22 квітня 2021 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладені у 6 публікаціях, з яких 3 наукові статті у вітчизняних фахових виданнях, 1 наукова стаття у зарубіжному періодичному фаховому виданні та 2 тез доповідей на науково-практичних заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота містить титульний аркуш, анотації українською та англійською мовами, зміст, вступ, три розділи основної частини, які охоплюють вісім підрозділів, висновки, список використаних джерел та додаток. Загальний обсяг дисертації становить 210 сторінок, з яких 176 сторінок (9,0 а.а.) – основна частина, 17 сторінок – список використаних джерел (185 позицій).

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СУБ'ЄКТИВНИХ СПАДКОВИХ ПРАВ ТА МЕЖ ЇХ ЗДІЙСНЕННЯ

1.1 Поняття та види суб'єктивних спадкових прав

Спадкове право є одним із класичних інститутів цивільного права будь-якої країни, незалежно від того, до якого типу правової системи вона належить. Як і будь-який інший цивільно-правовий інститут воно регулює певну групу відносно однорідних суспільних відносин, що входять до предмету цивільно-правового регулювання. Звісно, що основу відносин, що регулюються спадковим правом, становлять саме відносини спадкування. Відповідно до ст. 1216 ЦК України [171], спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Як слушно зазначив Ю. О. Заїка, предметом спадкового права є суспільні відносини, що виникають у зв'язку з переходом окремих прав та обов'язків померлої особи до її правонаступників. Водночас, як зазначає далі вчений, спадкове право регулює і суспільні відносини, які за сутністю не можна віднести до спадкових (наприклад, порядок і умови складання заповіту, його зміни чи скасування) [69, с. 9].

За словами Л. В. Козловської, поняття «спадкові права» позначає сукупність суб'єктивних прав, які реалізуються у майнових відносинах у зв'язку і на випадок смерті фізичної особи. Серед усієї сукупності спадкових прав первинним і найважливішим є право спадкування. Поряд із суб'єктивним правом спадкування існують також інші права, які виникають у зв'язку із відкриттям спадщини (повноваження виконавця заповіту, права із заповідального відказу тощо) [87, с. 136–146].

У тих країнах, де існує кодифіковане цивільне право, норми спадкового права містяться, переважно, у цивільних кодексах. Причому зустрічається два основних підходи щодо структурного розміщення положень спадкового права в

кодифікованих актах цивільного права.

Перший має місце в країнах, цивільні кодекси яких за своєю структурою тяжіють до інституційної системи. В таких країнах положення спадкового права хоч і не представлені окремою книгою (частиною) кодексу, проте відповідні титули, глави, тощо вміщені у книзі чи частині, присвяченій окремим способам набуття права власності. Насамперед, йдеться про Французький цивільний кодекс (ФЦК) [53], який у Книзі 3 про різні способи набуття права власності містить два титули, присвячених регулюванню відносин у спадковій сфері, - I «Про спадкування» і II «Про договори дарування і заповіти». Схожий підхід зустрічаємо в Австрійському цивільному уложенні (ABGB) [65] у Частині 2 якого про право власності глави 8–15 містять положення спадкового права. Так само у ЦК Іспанії [14] Книга 3 про різноманітні способи набуття права власності містить окремий Титул III «Про спадкування».

Другий варіант зустрічається у тих країнах, цивільні кодекси яких базуються на пандектній системі. В цих країнах у структурі кодексу окрема книга (частина, тощо) присвячена регулюванню відносини у спадковій сфері. Насамперед, йдеться про Німецьке цивільне уложення (BGB) [56] окрема Книга 5 якого присвячена спадковому праву. Аналогічно у Швейцарському цивільному кодексі [16] теж окрема частина 3 стосується спадкового права. У ЦК Італії [169] окрема Книга II теж присвячена спадковому праву. Так само одна із книг ЦК Нідерландів [170] – Книга 4 акумулює в собі норми спадкового права. У ЦК Польщі [11] остання Книга 4 стосується спадкового права.

Для України та інших європейських країн пострадянського простору притаманним є другий варіант – цивільні кодекси містять окрему книгу (частину, розділ), присвячену спадковому праву (Книга 6 ЦК України, Розділ X ЦК Республіки Азербайджан [45], Розділ VI ЦК Республіки Білорусь [50], Розділ 11 ЦК Республіки Вірменія [49], Книга 6 ЦК Грузії [47], Частина 2 ЦЗ Латвійської Республіки [44], Книга 5 ЦК Литовської Республіки [4], Книга 4 ЦК Республіки Молдова [51], Розділ V ЦК РФ [52]).

Серед європейських країн хоча й нечасто, але зустрічається також варіант

регулювання спадкових і пов'язаних з ними відносин на рівні окремого закону Болгарія [73], Естонія [72], Ірландія [15], Хорватія [5] чи законів (в Англії діє кілька законів, що регулюють відносини у спадковій сфері – Закон про заповіти [19], Закон про управління спадковим майном [2], Закон про спадкування (забезпечення сім'ї та утриманців) [9] та ін.).

Отже, європейські країни, залежно від законодавчої моделі регулювання відносин у спадковій сфері можна поділити на дві групи: 1) країни, базовим актом регулювання спадкових відносин в яких є кодифікований акт цивільного законодавства (цивільний кодекс, цивільне уложення, цивільний закон). Серед цієї групи можна виділити дві підгрупи: а) країни, в яких у книзі чи частині, присвяченій окремим способам набуття права власності, містяться окремі титули чи глави, присвячені спадковому праву (Франція, Австрія, Іспанія); б) країни, цивільний кодекс (уложення, закон) містить окремий структурний елемент (книгу, частину, розділ), присвячену спадковому праву (Німеччина, Швейцарія, Італія, Нідерланди, Польща, усі пострадянські країни Європи, включаючи Україну); 2) країни, в яких основним регулятором відносин у спадковій сфері є спеціальний закон (Болгарія, Естонія, Ірландія, Хорватія) чи закони (Англія).

Варто зазначити, що у всіх вищезазначених країнах, до якої із груп вони не належали б, відповідний структурний елемент (книга, частина, розділ, титул) цивільного кодексу чи відповідний спеціальний закон охоплюють широкий спектр питань у сфері спадкового права – загальні положення, спадкування за заповітом, спадкування за законом, управління спадщиною, прийняття спадщини, оформлення спадкових прав, тощо. Тобто йдеться не лише безпосередньо про спадкування, але й про низку інших, пов'язаних зі спадкуванням відносин. Наприклад, найбільша за кількістю статей частина Книги 5 BGB стосується заповіту і регулює широке коло питань щодо форми і порядку вчинення заповіту, призначення спадкоємців, легатів, покладень, виконання заповіту та ін. Звісно, що спадкове право кожної європейської країни має свої особливості і є окремі інститути, які закріплені в законодавстві лише деяких країн (наприклад, положення про публічну інвентаризацію спадкового

майна, спадковий договір, відмову від права спадкування (не тотожна відмові від спадщини – прим. авт.), купівлю-продаж спадщини та ін.). Але в кожній країні спадкове право в будь-якому випадку регулює питання щодо порядку складання, форми і змісту заповіту, з одного боку, і щодо способів та строків прийняття спадщини та (або) відмови від прийняття спадщини, з іншого боку. На наш погляд, саме ці два моменти найбільш виразно розкривають приватно-правову сутність сучасного спадкового права. Саме здійснення цих двох прав – права на заповіт і права на спадкування – забезпечує перехід спадкового майна після смерті його власника саме до визначеної (визначених) ним особи (осіб). Як при здійсненні особою (заповідачем) права на заповіт, так і вже після його смерті при здійсненні спадкоємцем права на спадкування має забезпечуватися притаманна для приватно-правової сфери свобода волевиявлення особи. В обох цих випадках управлений суб'єкт (заповідач, спадкоємець) має юридично забезпечену свободу діяти на власний розсуд, виходячи зі своїх інтересів, проте з дотриманням встановлених меж такої поведінки. І в даному випадку завдання цивільного права полягає, з одного боку, в наданні зазначеним суб'єктам широкої свободи поведінки при здійсненні своїх прав, але, з іншого боку, встановлення розумних і справедливих меж такої свободи.

Слушною є позиція, висловлена свого часу ще Б. С. Антімоновим та К. О. Граве, що волевиявлення спадкодавця, виражене у заповіті, і волевиявлення спадкоємця, який приймає спадщину, ніколи не існують одночасно, ніколи взаємно не сприймаються і не можуть утворювати взаємного правочину [24, с. 191]. У даному випадку правильно підкреслено, що право на заповіт і право на спадкування завжди рознесені в часі – перше існує до моменту смерті заповідача, друге ж виникає після його смерті. Тому тут не можна вести мову про договір між заповідачем (спадкодавцем) і спадкоємцем – йдеться про два окремих суб'єктивних права і, відповідно, два окремих односторонніх правочини, у вчиненні яких полягає здійснення цих двох суб'єктивних прав. Але між цими двома правами існує зв'язок, оскільки лише здійснення їх обох матиме наслідком перехід майна одної особи (заповідача)

після його смерті до іншої визначеної ним особи – спадкоємця за заповітом.

На підтвердження вищезазначеного наведемо думку, висловлену Ю. О. Заїкою, який абсолютно вірно підкреслив, що право спадкування включає в себе суб'єктивне право спадкодавця розпорядитися належним йому майном на випадок смерті шляхом визначення долі такого майна в заповіті і призначення спадкоємця та суб'єктивне право спадкоємця на отримання (чи відмову від отримання) спадщини [67, с. 250]. Схожа позиція висловлена також в російській літературі [122, с. 83].

Отже, надалі в межах даного дисертаційного дослідження будуть розглянуті право на заповіт та право на спадкування як суб'єктивні цивільні права з позиції меж їх здійснення. Варто зазначити, що у цивілістичній літературі така постановка питання є відносно новою. Переважно, у наукових працях з проблем спадкового права аналізується право на спадкування з позиції його сутності, змісту, здійснення, тощо. Право ж на заповіт, як буде показано нижче, багатьма науковцями взагалі заперечується як таке. У вітчизняній цивілістиці зустрічаються лише одиничні роботи, в яких комплексно розглядаються межі здійснення права на заповіт і права на спадкування [71, с. 272–276].

Заповіт як одна із підстав спадкування визнається у правових системах усіх країн Європи. Однак по-різному конституюється юридична можливість фізичної особи розпорядитися своїм майном на випадок смерті шляхом складення заповіту.

У низці країн цивільне законодавство розглядає можливість розпоряджатися майном через заповіт як певну «здатність» особи, що націлює на її розуміння як елементу дієздатності. Так, у ФЦК йдеться про «юридичну здатність розпоряджатися чи отримувати майно на підставі заповіту (назва Глави II Титулу II Книги 3 – «*De la capacité de disposer ou de recevoir par donation entre vifs ou par testament*»). Зазначимо, що за термінологією ФЦК поняття «правова здатність» вживається в широкому розумінні як здатність громадянина мати і самостійно здійснювати свої цивільні права. Тобто, по суті, це поняття поєднує в собі право- і дієздатність громадянина. В ЦК Іспанії теж

йдеться про здатність розпоряджатися майном шляхом складання заповіту (назва відділу 1 глави I Титулу III – «*De la capacidad para disponer por testamento*»). З позиції «здатності розпорядитися шляхом заповіту» розглядають можливість складання заповіту ЦК Італії (ст. 591) та ЦК Нідерландів (ст. 4:55). У ЦК Латвійської Республіки: йдеться про «Здатність скласти заповіт» (назва Підрозділу II Глави 3 Частини 2).

В багатьох європейських країнах, включаючи пострадянські, законодавство не містить чіткої позиції з цього питання. Наприклад, BGB у § 2064 передбачає, що спадкодавець може (нім. – *kann*) вчинити заповіт лише особисто. Відповідно до ст. 13 Закону Болгарії «Про спадкування», кожна особа, яка досягла 18 років і яка не є визнаною недієздатною через недоумство і є здатною діяти розумно, може розпоряджатися своїм майном після своєї смерті за допомогою заповіту. Так само норми про те, що фізична особа може заповідати своє майно, закріплені ЦК Республіки Азербайджан (ст. 1166), ЦК Грузії (ст. 1344). Не визначає юридичну можливість скласти заповіт ні через категорію «здатності», ні через поняття «право» Закон про спадкування Естонії.

В деяких країнах законодавство визначає можливість скласти заповіт двояко – і як здатність, і як право. Так, в ЦК Литовської Республіки у ст. 5.15. йдеться про «заповідальну здатність» (англ. – *testamentary capacity*), хоча у ст. 5.19. – про право заповідати майно на свій розсуд (англ. – *the right of a testator to bequeath his estate at his discretion*), у ст. 5.21. – про право призначити іншого спадкоємця, у ст. 5.23. – про право зробити заповідальний відказ, у ст. 5.35. – про право змінити, доповнити чи скасувати заповіт тощо.

У Законі Ірландії «Про спадкування», з одного боку, передбачено, що особа може своїм заповітом розпорядитися всією власністю, набутою на момент смерті (ст. 76), проте, з іншого боку, у ст. 77 йдеться про «здатність до вчинення заповіту» (англ. – *capacity to make a will*).

I, нарешті, в окремих країнах законодавство закріплює саме право особи на заповіт. Відповідно до ст. 467 ЦК Швейцарії, кожна особа, яка має юридичну здатність і досягла віку 18 років, має право (англ. – *has the right*; нім. – *ist befugt*)

шляхом складання заповіту розпорядитися своїм майном з дотриманням меж і форм, передбачених законом.

У ЦК Республіки Білорусь поняття «право на заповіт» не вживається, але при розкритті свободи заповіту у його ст. 1041 йдеться про можливості, які заповідач «вправі» зробити. При цьому у білоруській літературі має місце використання терміну «право заповідати» [142, с. 155, 159]. Подібний підхід має місце в ЦК Вірменії (ст. 1193), який, крім того, закріплює у ст. 1199 «право заповідати будь-яке майно». У ст. 1119 ЦК РФ, де розкрито зміст свободи заповіту, сказано, що заповідач «вправі на свій розсуд заповідати майно будь-яким особам», «заповідач вправі скасувати чи змінити заповіт».

Відповідно до ст. 1234 ЦК України, яка має назву «Право на заповіт», право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Відтак, право на заповіт в Україні є законодавчо закріпленим терміном. Проте в літературі питання щодо права на заповіт трактується по-різному.

Свого часу ще М. В. Гордон висловив позицію, що право розпорядитися своїм майном шляхом заповіту є одним із істотних майнових правомочностей громадянина. Він тим самим визначає долю свого майна після смерті [42, с. 86]. Про право кожного громадянина заповідати своє майно на випадок смерті писав В. П. Грібанов [57, с. 45]. Хоча в цивільному законодавстві радянського періоду право на заповіт як таке і не закріплювалося.

У свою чергу, М. М. Агарков писав, що право скласти заповіт не є суб'єктивним правом, оскільки воно не передбачає виникнення кореспондуючих йому обов'язків іншої особи (осіб). Право вчиняти заповіт є не чим іншим, як проявом цивільної правоздатності [20, с. 103–104].

Згідно з позицією Є. О. Харитонова, право на заповіт є не суб'єктивним правом, а елементом цивільної дієздатності, котрий іноді іменують тестаментоздатністю [167, с. 875; 173, с. 829].

Подібну точку зору висловили В. В. Васильченко та Ю. О. Заїка, які в коментарі до ст. 1234 ЦК України зазначили, що право на вчинення заповіту є

одним із проявів цивільної право- і дієздатності громадянина [174, с. 863].

Хоча дещо пізніше у своїй монографії Ю. О. Заїка зазначив, що право заповідати майно – одне з цивільних прав, передбачених ЦК України [69, с. 78].

Категоричну незгоду із позицією Є. О. Харитонова висловила З. В. Ромовська. За словами вченої, важко погодитися з тим, що право на заповіт не є суб'єктивним правом. Адже не можна уявити ситуацію, коли б особа, яка склала заповіт, не вважалася б такою, що має на це право. Те, що здатність мати право на заповіт закон пов'язує з повноліттям, не переносить її у сферу дієздатності. Адже здатність мати право і здатність самому його здійснювати не є тотожними юридичними конструкціями [140, с. 91].

Наводячи загальну характеристику спадкування за заповітом в цивільному праві України, І. А. Бірюков теж розглядає право на заповіт з позиції суб'єктивного цивільного права [23, с. 36].

Доволі нестандартне трактування природи права на заповіт висловив В. А. Белов. Вчений розглядає «право заповіту» як елемент права поваги так званої останньої волі, яке, у свою чергу, він відносить до особистих прав. Змістом цього права є юридично захищені можливості громадянина визначити юридичну долю власного майна (повністю чи в частині) після своєї смерті. На думку В. А. Белова, в даному випадку доцільно вести мову про свого роду «передспадкове право» – сферу правової регламентації таких суспільних відносин, які є передумовою виникнення спадкових правовідносин, яка визначає їх суб'єктний склад, а також (можливо) об'єкти і зміст. Цікавою є аргументація віднесення цього права до категорії особистих. В. А. Белов стверджує, що заповіт – окремий закон, який визначає правовий режим конкретної спадкової маси; право фізичної особи постановити такий окремий закон (чи відмовитися від його постановлення, скориставшись законом загальним) є, поза сумнівом, особистим правом [30, с. 882–884].

Отже, як бачимо, у цивілістичній літературі можливість особи розпорядитися майном шляхом складення заповіту трактується неоднаково – як з позиції суб'єктивного права, та і з позиції право- та дієздатності. Щодо

наведених доктринальних позицій вважаємо за доцільне зазначити таке.

Цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки (ст. 25 ЦК України). Як зазначив М. О. Стефанчук, будучи за своєю природою передумовою виникнення цивільних прав та обов'язків, правоздатність при цьому не перестає бути одночасно й можливістю особи мати цивільні права і обов'язки [153, с. 416].

Цивільною дієздатністю фізичної особи, відповідно до ст. 30 ЦК України, є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Із наведеного вище випливає, що стосовно суб'єктивного цивільного права правоздатність виступає здатністю особи мати таке право, а цивільна дієздатність – здатністю власними діями це право набути та здійснювати. Відтак, по-перше, право на заповіт, зважаючи на положення ст. 1234 ЦК України, входить в обсяг цивільної правоздатності фізичної особи, яка має повну цивільну дієздатність. На відміну від ЦК УРСР 1963 р. [175, с. 782], ст. 10 якого прямо включала до змісту правоздатності право заповідати майно, чинний ЦК України у ст. 26, розкриваючи обсяг цивільної правоздатності фізичної особи, не називає конкретні види суб'єктивних цивільних прав, які здатна мати фізична особа. Проте, незважаючи на це, існування права на заповіт не тільки не виключає, але, навпаки, робить необхідним включення цього права до обсягу цивільної правоздатності, щоправда, не будь-якої фізичної особи, а лише тої, яка має повну цивільну дієздатність. По-друге, право на заповіт, виходячи із ст. 1234 ЦК України, виникає у фізичної особи у зв'язку із досягненням повноліття або із настанням іншої обставини, з якою закон пов'язує набуття повної цивільної дієздатності. Тобто право на заповіт виникає в особи не внаслідок її вольових дій, а на підставі подій. Відповідно, цивільна дієздатність в даному випадку стосуватиметься саме здатності фізичної особи своїми діями здійснювати право на заповіт. Враховуючи, що право на заповіт може бути здійснене лише особисто (ст. 1234 ЦК України), то і здатність його здійснення

виникає у фізичної особи одночасно із виникненням самого цього права. Отже, з моменту досягнення фізичної особи повноліття або з настанням інших обставин, з якими закон пов'язує набуття повної цивільної дієздатності, у фізичної особи виникає: здатність мати право на заповіт, саме це суб'єктивне право та здатність своїми діями його здійснювати. Видається, що саме така синхронність у виникненні здатності мати аналізоване право, самого цього права та здатності своїми діями його здійснити породжує у літературі дискусію щодо того, чим є за своєю суттю можливість скласти заповіт – елементом право-, дієздатності чи суб'єктивним правом. На наш погляд, право на заповіт є суб'єктивним цивільним правом, здатність мати це право є елементом цивільної правоздатності фізичної особи, а здатність його самостійно здійснити – елементом цивільної дієздатності (так звана тестаментоздатність) [26, с. 42–43]. Саме цим і можна пояснити те, що в деяких європейських країнах цивільні кодекси одночасно передбачають і право розпорядитися майном шляхом складення заповіту, і норми щодо здатності скласти заповіт.

Цікавою є позиція М. М. Дякович, яка зазначила, що зважаючи на важливість інституту спадкування як способу розпорядження та підстави набуття права власності, вважаємо за доцільне доповнити ст. 3 ЦК України положенням: «Право спадкування гарантується». Принцип гарантування спадкових прав означає, що кожна особа має право самостійно і з власної волі розпорядитися належним їй майном на випадок своєї смерті [59, с. 360].

Щодо наведеної точки зору М. М. Дякович варто звернути увагу на те, що вчена вбачає одну із функцій інституту спадкування у розпоряджанні власністю. Відтак, норми спадкового права повинні, серед іншого, забезпечувати для особи свободу розпорядження своїм майном на випадок смерті шляхом складення заповіту. Зі свого боку зазначимо, що саме тому у законодавстві усіх європейських країн не тільки визнається спадкування за заповітом як таке, але й значна увага приділяється регулюванню порядку і форми складання заповіту, його змісту, зміні і скасуванню, виконанню, тощо. Тобто йдеться про регулювання спадковим правом відповідних суспільних відносин. Проте, як відомо, елементом будь-якого

правовідношення, у тім числі цивільного, є зміст – суб'єктивні права та обов'язки, що належать його суб'єктам [138, с. 82; 168, с. 99]. Отож, оскільки цивільне право регулює відносини щодо складання, зміни та скасування заповіту, то елементом змісту відповідного правовідношення має бути, зокрема, суб'єктивне право, яким в даному випадку є право на заповіт.

У цивілістичній доктрині існує кілька підходів до розуміння сутності суб'єктивного права: 1) як міри можливої поведінки суб'єкта; 2) як можливість вимагати певних дій (бездіяльності) зобов'язаного суб'єкта; 3) комбінований підхід, що об'єднує перші два [55, с. 217]. Проте найбільш поширеною у вітчизняній цивілістиці є позиція, за якою суб'єктивне право визначається як гарантована правом міра можливої або дозволеної поведінки особи, змістовну складову якого становить низка відповідних правомочностей [63, с. 90; 154, с. 154; 155, с. 103; 164, с. 31].

Як зазначає Є. О. Рябоконт, право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю, яка вправі на випадок своєї смерті розпорядитися всім належним їй майном або його частиною на власний розсуд, шляхом посвідчення заповіту на ім'я однієї чи кількох осіб, як тих, що входять, так і тих, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також на ім'я держави або територіальної громади [167, с. 1042].

Отже, право на заповіт можна розглядати, як юридично забезпечену можливість фізичної особи з повною цивільною дієздатністю розпорядитися своїм майном та іншими оборотоздатними благами на випадок смерті шляхом складення заповіту.

Даному суб'єктивному праву кореспондує пасивний обов'язок усіх інших осіб не перешкоджати суб'єкту цього права у його реалізації. В іншому випадку матиме місце порушення права на заповіт. Якщо особа умисно перешкоджала спадкодавцеві скласти заповіт, унести до нього зміни або скасувати заповіт і цим сприяла виникненню права на спадкування у неї самої чи в інших осіб або сприяла збільшенню їхньої частки у спадщині, то це є підставою для усунення її від права на спадкування за ч. 2 ст. 1124 ЦК України. Останнє в доктрині

спадкового права пропонується розглядати як вид цивільно-правової відповідальності [23, с. 228–247].

Порушенням права на заповіт буде також незаконна відмова нотаріуса чи іншої уповноваженої посадової чи службової особи посвідчити заповіт. В такому випадку заповідач має право оскаржити таку відмову до суду.

Щодо наведеної нами вище позиції В. А. Белова у питанні про юридичну природу і зміст права на заповіт, то із такою можна погодитися лише в тій частині, що йдеться про певне суб'єктивне право фізичної особи, яке становить собою є юридично забезпечену можливість визначити юридичну долю свого майна на випадок смерті. Проте віднесення цього права до категорії особистих викликає заперечення. Як слушно зазначив Ю. О. Заїка, суб'єктивні спадкові права завжди мають майновий характер, оскільки особа або розпоряджається своїми майновими благами, або набуває право на майнові права [67, с. 250]. До сказаного варто додати, що у всіх розглянутих вище країнах кодифікованого цивільного права порядок здійснення права на заповіт регулюється положеннями спадкового права. Останнє, як вже зазначалося, регулює не лише відносини спадкування як такі, але й деякі інші, пов'язані зі спадкуванням відносини, у тому числі ті, які виникають у зв'язку зі складанням заповіту. Сам В. А. Белов характеризує останні, як «передспадкові», з чим варто погодитися у тому відношенні, що вони передують в часі власне спадковим відносинам. Але незаперечним залишається той факт, що ці відносини як в Україні, так і в інших європейських країнах, регулюються нормами спадкового права.

Ми пропонуємо відносити право на заповіт до більш загальної категорії – суб'єктивних спадкових прав. До означеної категорії, безперечно, належить також право на спадкування. За словами З. В. Ромовської, термін «право на спадкування» належить до числа ключових термінів спадкового права [140, с. 28]. Дане право прямо чи опосередковано закріплено у законодавстві усіх європейських країн, хоча термінологічно і за змістом це зроблено по-різному. Пов'язано це, насамперед, із тим, яка із систем переходу спадщини до спадкоємців – римська («система прийняття») чи германська («система

відречення») [54, с. 601–602; 78, с. 230–231; 87, с. 240–241; 146, с. 15] передбачена законодавством конкретної країни.

Римська система відображена у законодавстві Франції. Щодо прав спадкоємця ФЦК передбачає за ними «право вибору» (*de l'option de l'héritier*), яке включає право прийняти спадщину чи відмовитися від неї (ст. 768). Схожий підхід спостерігаємо в законодавстві Австрії. Причому § 532 ABGB містить визначення, відповідно до якого, право спадкування – це абсолютне право на набуття усього спадкового майна чи окремої його частини. Римська система передбачена також ЦК Іспанії, яке надає спадкоємцю право прийняти спадщину чи відмовитися від неї. Варто зазначити, що у ст. 744 ЦК Іспанії закріплено норми щодо здатності спадкувати за заповітом чи за законом – таку здатність мають особи, які не є недієздатними. У ЦК Нідерландів передбачено, що спадкоємець вправі прийняти спадщину чи відмовитися від неї (ст. 4:190).

Римська система характерна і для більшості країн пострадянського простору. У ст. 384 ЦК Латвійської Республіки, закріплена норма, відповідно до якої, право вступати в сукупність майнових відносин померлого називається правом спадкування. Згідно зі ст. 689 ЦК Латвійської Республіки, ніхто не примушується до прийняття належної йому спадщини, але кожен за своїм бажанням може прийняти спадщину чи відмовитися від неї.

У ЦК Литовської Республіки закріплено як поняття «здатність спадкувати» (ст. 5.5.), так і поняття «право спадкування» (ст. 5.7. – 5.9.). Останнє, виходячи зі змісту ст.ст. 5.58.–5.60. ЦК Литовської Республіки, складається із права на прийняття спадщини та права відмовитися від спадщини.

У законодавстві багатьох країн – колишніх республік Союзу РСР як таке «право на прийняття спадщини» прямо не закріплено – окреме регулювання є лише стосовно права на відмову від спадщини (ст. 1256 ЦК Республіки Азербайджан, ст. 1074 ЦК Республіки Білорусь, ст. 1230 ЦК Республіки Вірменія, ст. 1434 ЦК Грузії, ст. 1157 ЦК РФ). Проте це не означає, що в цих країнах діє германська система. У цивільних кодексах усіх цих країн право на прийняття спадщини згадується у нормах, які стосуються спадкової трансмісії

(ст. 1252 ЦК Республіки Азербайджан, ст. 1073 ЦК Республіки Білорусь, ст. 1229 ЦК Республіки Вірменія, ст. 1430 ЦК Грузії, ст. 1156 ЦК РФ). Тим більше, що в цих країнах закон виходить із того, що для набуття спадщини спадкоємець як за заповітом, так і за законом, має прийняти її. До сказаного варто додати, що представники науки зі згаданих країн право спадкування розглядають саме як суб'єктивне цивільне право [88, с. 72; 103, с. 131].

Інша конструкція щодо переходу спадщини до спадкоємця передбачена у німецькому праві (система відречення). Поняття «право на спадкування» BGB не містить, передбачаючи, що спадщина переходить до закликаного спадкоємця зі збереженням за ним права відмовитися від спадщини (§ 1942).

Так само ЦК Швейцарії теж не закріплює як такого «права на спадкування», передбачаючи у ст. 560, що у разі смерті особи спадкове майно у своїй сукупності на основі закону переходить до спадкоємців. Відповідно, ст. 566 ЦК Швейцарії надає спадкоємцям за законом та за заповітом право відмовитися від спадщини, яка перейшла до них.

З-поміж країн пострадянського простору германська система закріплена у ЦК Республіки Молдова (ст. 2389).

В законодавстві України в якості загального правила передбачена римська система – для набуття прав на спадщину спадкоємець має її прийняти. І лише щодо визначених в законі категорій спадкоємців (ч.ч. 3–4 ст. 1268 ЦК України) закріплено презумпцію прийняття ними спадщини. У Книзі 6 ЦК України послідовно вживається термін «право на спадкування». Щодо змісту права на спадкування, то відповідно до ч. 1 ст. 1268 ЦК України, спадкоємець за заповітом чи за законом має право прийняти спадщину або не прийняти її, а ст. 1273 ЦК України закріплено право на відмову від прийняття спадщини.

В науковій літературі по-різному трактується питання про юридичну природу і зміст права на спадкування.

Щодо юридичної природи права на спадкування, то доволі поширеною є позиція, прихильники якої відносять його до категорії секундарних прав. Сама концепція секундарних прав була обґрунтована свого часу германським

цивілістом Е. Зеккелем (*Seckel*), який розмежовував серед суб'єктивних приватних прав права панування і секундарні права (*Gestaltungsrechte*). За його словами, приватне секундарне право слід визначати як суб'єктивне (конкретне) приватне право, змістом якого є можливість встановити (перетворити) конкретне юридичне відношення за допомогою одностороннього правочину. Серед прикладів секундарних прав Е. Зеккель навів низку прав у спадковій сфері, зокрема, право на відмову від спадщини чи від заповідального відказу [77, с. 207, 211].

В радянський період дана концепція була проаналізована М. М. Агарковим. Те, що Е. Зеккель називав секундарними правами, М. М. Агарков розглядав як прояви цивільної правоздатності. Вчений звертав увагу на те, що крім розуміння права в об'єктивному значенні, термін «право» вживається ще в двох різних значеннях. З одного боку, коли йдеться про суб'єктивне право, якому протистоїть обов'язок іншої особи (осіб), з іншого боку, коли праву не протистоїть чий-небудь обов'язок. В другому випадку термін «право» означає, що закон не забороняє таку дію, і що такій дії надається юридичне значення – з її вчиненням пов'язується виникнення, зміна чи припинення цивільних правовідносин. Зазначимо, що сам М. М. Агарков унікав вживання терміну «секундарні права», вважаючи, що йдеться про прояви цивільної правоздатності, яка є передумовою виникнення в особи суб'єктивного права [20, с. 100–104].

Серед цивілістів радянського періоду позицію щодо віднесення права на спадкування до секундарних прав підтримав В. І. Серебровський. На відміну від М. М. Агаркова він розглядав секундарні права як різновид суб'єктивних цивільних прав і зазначав, що право на спадкування є суб'єктивним цивільним правом, яке належить до секундарних прав [143, с. 163–164].

В сучасній літературі дана позиція була використана в роботах В. А. Белова, який зазначив, що спадкове право в суб'єктивному значенні – це право на прийняття спадщини, тобто право, надане уповноваженому суб'єкту (спадкоємцю) задля досягнення юридичного результату (набуття прав і обов'язків), які

складають спадкову масу), яке реалізується власними активними діями свого володільця, має строковий характер і здатне змінити свого суб'єкта трансмісійним порядком. Спадкове право в суб'єктивному значенні – це така цивільно-правова форма, яка належить до розряду не суб'єктивних, але секундарних прав, причому абсолютної спрямованості [30, с. 1021; 31, с. 551–554].

Серед українських вчених подібної позиції притримується І. Я. Федорич, яка обґрунтовує розуміння змісту права на спадкування через секундарні права, до яких належать три основні (первинні) правомочності, які породжують, змінюють або припиняють правовідносини окремого спадкоємця в спадковому правовідношенні: прийняти спадщину, не прийняти спадщину, відмовитись від прийняття спадщини [160, с. 22].

З іншого боку, низка вчених притримуються точки зору щодо віднесення права на спадкування до категорії суб'єктивних цивільних прав. В радянській науці цивільного права таку позицію відстоювали Б. С. Антімонов та К. О. Граве, розглядаючи спадкове право як суб'єктивне цивільне право абсолютне за своїм характером. Даному праву спадкоємця кореспондує обов'язок усіх інших утриматися від дій, які могли би перешкодити спадкоємцю використати свої правомочності [24, с. 57–58].

У сучасній українській цивілістиці дана точка зору одержала підтримку в дисертаційній роботі Л. В. Козловської, яка дійшла висновку, що суб'єктивне право спадкування – єдине майнове право, здійснення якого означає фактичну реалізацію спадкування як універсального правонаступництва. Дослідниця визначила юридичну природу суб'єктивного права на спадкування як абсолютного права особливого роду [87, с. 146, 154]. Подібне бачення юридичної природи права на спадкування зустрічаємо також у працях інших вітчизняних науковців [37, с. 101; 120, с. 144–146; 165, с. 111–113].

Окремі вітчизняні дослідники не висловили однозначної позиції в цьому питанні. Так, М. М. Дякович, з одного боку, підтримує позицію тих дослідників, які розглядають право на спадкування не як секундарне право, а як абсолютне право, хоча зазначає, що теорія М. М. Агаркова щодо секундарних прав також

має право на існування і заслуговує на увагу [59, с. 365].

За словами Є. О. Харитонова, поняття «право на спадкування» може бути застосоване у декількох значеннях. По-перше, у найзагальнішому вигляді право на спадкування є елементом цивільної правоздатності. У такому сенсі воно належить усім суб'єктам цивільного права. По-друге, право на спадкування може вживатися у значенні «право (можливість) отримати спадщину за заповітом». У цьому сенсі воно є елементом цивільної дієздатності («пасивна тестаментоздатність»). По-третє, право на спадкування може розглядатися як цивільне організаційне право, котре виникає за наявності певних юридичних фактів: смерті особи або оголошення її померлою і є елементом цивільних організаційних правовідносин спадкування, які слугують передумовою виникнення у спадкоємця права власності, тощо [164, с. 339; 173, с. 55]. Як бачимо, дана позиція допускає можливість одночасного розуміння права на спадкування і як елементу правоздатності, що корелює із поглядами М. М. Агаркова, і як елементу дієздатності, і як суб'єктивного права конкретної особи.

На нашу думку, більше рації мають ті науковці, які розглядають право на спадкування як суб'єктивне цивільне право. Звісно, що раз існує право на спадкування, то здатність мати таке право є елементом цивільної правоздатності фізичної особи, а здатність власними діями його здійснювати – елементом цивільної дієздатності. Проте саме право на спадкування є юридично забезпеченою можливістю певної поведінки спадкоємця, і йому кореспондує пасивний обов'язок усіх інших суб'єктів не чинити перешкод у реалізації такої поведінки. Тобто право на спадкування відповідає поняттю суб'єктивного цивільного права. Дане суб'єктивне право має свої підстави виникнення, способи здійснення та захисту. Тому заперечувати його належність до категорії суб'єктивних цивільних прав немає вагомих підстав. Відповідно, можна лише підтримати розробників ЦК України в тому, що у даному кодексі послідовно використовується конструкція «право на спадкування». Це вирізняє у позитивному сенсі ЦК України з-поміж цивільних кодексів інших європейських країн. У багатьох пострадянських країнах, як було показано вище,

законодавство прямо передбачає лише право на відмову від спадщини, а про право прийняти спадщину згадує лише між іншим – в контексті спадкової трансмісії. Але такий підхід видається не зовсім логічним. Адже у цих країнах існує римська система, яка передбачає прийняття спадщини спадкоємцем. Відповідно, в першу чергу, слід вести мову про право на прийняття спадщини, як основне, базове право, яке належить спадкоємцю, і лише потім, так би мовити на додаток, - про право відмовитися від спадщини.

Щодо змісту суб'єктивного права на спадкування, то і щодо цього питання в літературі висловлювалися і висловлюються різні точки зору. Окремі вчені зводять право на спадкування лише до однієї правомочності – прийняти спадщину [30, с. 1005].

Друга позиція передбачає розкриття змісту права на спадкування через дві правомочності – прийняти спадщину або відмовитися від неї. В радянський період цю позицію відстоювали Б. С. Антімонов та К. О. Граве [24, с. 57–58]. Серед сучасних науковців таку точку зору на зміст права спадкування висловлює Ю. О. Заїка, зазначаючи, що юридичний зміст спадкових правовідносин полягає у виникненні у спадкоємця суб'єктивного цивільного права: як позитивного – права прийняти спадщину, так і негативного права – права відмовитися від спадщини [67, с. 250]. У свою чергу, Л. В. Козловська дійшла висновку, що суб'єктивне право спадкування як особливе цивільне право майнового характеру є повноваженням спадкоємця прийняти або відмовитися від прийняття спадщини [87, с. 136–146]. Схожу позицію демонструють й такі автори, як Л. В. Лайко [99], Т. Д. Чепіга [88, с. 72].

Поширеною серед сучасних науковців, особливо українських, є розкриття змісту права на спадкування через три правомочності. Як зазначає З. В. Ромовська, право на спадкування складається із трьох самостійних управнень: права прийняти спадщину, права не прийняти спадщини, права відмовитися від неї [140, с. 28–29]. Аналогічну точку зору висловила М. М. Дякович, на думку якої, право на спадкування містить три основні (первинні) правомочності: прийняти спадщину, не приймати спадщину та відмовитися від прийняття спадщини [59,

с. 359]. І. Я. Федорич теж визначає право на спадкування як суб'єктивне право прийняти спадщину чи відмовитися від неї у встановлений законом строк, або не приймати спадщину. При цьому цікавим є пояснення даною дослідницею виокремлення як самостійного права не приймати спадщину – це зроблено для того, аби більш чітко розмежувати дві правові ситуації: відмова від прийняття спадщини та неприйняття спадщини, які передбачають відмінні правові наслідки [160, с. 21, 53]. Подібна триланкова структура права на спадкування зустрічається також в інших роботах [108, с. 58].

Поширеною серед цивілістів є також розкриття змісту права на спадкування з позиції динаміки спадкового правовідношення. Ще в радянський період такими вченими, як О. С. Йоффе [80, с. 290], В. І. Серебровський [143, с. 261], Б. Б. Черепакін [180, с. 126–129], наголошувалось на тому, спадкове правовідношення у своєму розвитку проходить дві стадії – до і після прийняття спадщини. Відповідно, розглядалися належні спадкоємцю право на набуття спадщини і право особи, яке виникає із прийняття нею спадщини. До даної точки зору дотична позиція П. С. Нікітюк, що теж містить прив'язку до стадій розвитку спадкового правовідношення, проте виділяє три права, які з'являються у спадкоємця у зв'язку із відкриттям спадщини: 1) право на прийняття спадщини; 2) право на поділ спадкового майна; 3) право на підтвердження законності набуття спадкового майна нотаріальними, судовими чи іншими компетентними органами [109, с. 24].

Серед сучасних вчених подібну позицію висловлює Б. П. Карнаух, який, підтримуючи позицію щодо стадійності спадкового правовідношення [37, с. 100], зазначає, що на першому етапі внаслідок відкриття спадщини у спадкоємця виникає право на прийняття спадщини. Його змістом є можливість вибору між двома альтернативами: прийняти спадщину чи не приймати її. Приймаючи спадщину спадкоємець набуває нове право – право на спадщину [165, с. 114–115].

О. П. Печений теж пише, що спадкове право (право на спадщину) у суб'єктивному розумінні характеризується наявністю права на прийняття

спадщини та прав, що впливають з прийняття спадщини. Зміст права на спадщину як суб'єктивного права не вичерпується такими правомочностями спадкоємців як право прийняти спадщину чи відмовитись від її прийняття. Після спливу строків для прийняття спадщини варто говорити про право прийняти спадщину зі згоди усіх спадкоємців, які її вже прийняли, або про право цього спадкоємця звернутись до суду із позовом про визначення додаткового строку для подання заяви про прийняття спадщини. Коли ж вказані спадкоємці, реалізували належні їм згадані права і прийняли спадщину, але її вже на той час було розподілено, у них виникає право вимагати перерозподілу спадщини [120, с. 143, 158].

Доволі широке коло правомочностей, що складають зміст суб'єктивного права спадкування пропонує В. В. Валах, відносячи до них наступні правомочності: прийняття спадщини, відмова від спадщини, продаж спадщини, укладання договору про управління спадщиною, складання опису спадкового майна при прийнятті спадщини, укладання нотаріально посвідченого договору з іншими спадкоємцями за законом щодо зміни черговості одержання права спадкування, вимагання поділу спадщини або виділу своєї частки у спадщині в натурі, отримання свідоцтва про право на спадщину, участь у визначенні конкретної частки спадщини незалежно від підстави спадкування [35, с. 5].

Щодо останньої позиції хочемо звернути увагу на те, що питання про зміст права на спадкування потрібно розкривати у тому числі з прив'язкою до законодавства тої чи іншої країни. Наприклад, в Україні та ряді інших європейських країн не передбачено таких конструкцій, як продаж спадщини, прийняття спадщини із проведенням опису (інвентаризації) спадкового майна.

Із відкриттям спадщини у спадкоємця (спадкоємців) виникає право на спадкування, яке є суб'єктивним цивільним правом. У цьому аспекті надто вузьким є підхід, за яким право на спадкування зводиться лише до однієї правомочності – права прийняти спадщину. Як в законодавстві України, так і в інших розглянутих вище європейських країнах, передбачено також право спадкоємця відмовитися від спадщини. Причому відмова від спадщини і

неприйняття спадщини – суть різні правові явища, а тому відмова від права на спадщину не тотожна нездійсненню права на прийняття спадщини. Відтак, право прийняти спадщину і право відмовитися від спадщини – це окремі складові права на спадкування.

Щодо триланкової структури права на спадкування, то популярність такого бачення серед українських дослідників обумовлена законодавчим регулюванням (ч. 1 ст. 1268, ст. 1273 ЦК України). Але нам видається, що таке буквальне сприйняття положень ЦК України є не зовсім доречним. Як вже наголошувалось вище, неприйняття спадщини і відмова від прийняття спадщини є відносно самостійними поняттями. Проте не можуть бути одночасно елементами змісту права на спадкування право прийняти спадщину і право не приймати спадщину. Між останніми двома категоріями співвідношення таке, як між здійсненням права і нездійсненням права. До речі, це визнають і самі прихильники триланкової структури права на спадкування [160, с. 53]. Говорити про прийняття і неприйняття спадщини, як про окремі складові змісту права на спадкування, – це те саме, що вести мову про те, що, наприклад, власник має право користуватися і не користуватися своєю річчю.

Стосовно підходу, за яким зміст суб'єктивних спадкових справ визначається залежно від стадії спадкового правовідношення, то ми не підтримуємо таку позицію. У зв'язку з цим зазначимо, що окремими дослідниками зроблено висновок про недоцільність виділу двох етапів існування спадкового правовідношення. У зв'язку з цим В. В. Валах зазначає, що з відкриттям спадщини закон пов'язує виникнення спадкових правовідносин, а прийняття спадщини припиняє спадкові правовідносини лише для тих спадкоємців, які її прийняли [35, с. 9]. Критично висловився щодо виокремлення двох стадій одного і того ж спадкового права В. А. Белов, зазначивши, що спадкове право як особлива (самостійна) цивільно-правова форма охоплює собою суспільні відносини, які складаються в момент відкриття спадщини і зберігаються тільки до її прийняття; в момент прийняття спадщини відбувається те саме славнозвісне спадкування – універсальне

правонаступництво, що становить ціль спадкового права [30, с. 1006]. На нашу думку, при вирішенні даного питання варто звернути увагу на таке. По-перше, якщо виходити із конструкції єдиного спадкового правовідношення, то кожен зі спадкоємців здійснює своє суб'єктивне право автономно. Тому поведінка кожного окремого взятого спадкоємця після відкриття спадщини не може призводити до трансформації спадкового правовідношення в цілому. По-друге, спадкове законодавство допускає можливість відкликання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини. Іншими словами, прийняття спадщини (так само як і відмова від неї) не є остаточним волевиявленням спадкоємця, принаймні в межах строку для прийняття спадщини.

Отже, зміст суб'єктивного права на спадкування складають дві правомочності: 1) право прийняти спадщину; 2) право відмовитися від прийняття спадщини.

1.2 Здійснення суб'єктивних спадкових прав

Задоволення інтересів носіїв суб'єктивних спадкових прав, досягнення того правового і соціального ефекту, який закладений у відповідному суб'єктивному праві, досягається завдяки здійсненню цих прав. Як зазначив свого часу В. П. Грібанов, кожне суб'єктивне право становить собою соціальну цінність лише постільки, поскільки його можна реалізувати, тобто скористатися наданими цим суб'єктивним правом можливостями для задоволення матеріальних та культурних потреб управомоченої особи. Надаючи громадянам і організаціям певні суб'єктивні права, цивільне законодавство надає управомоченому суб'єкту також і необхідну свободу поведінки, яка забезпечує перетворення цих можливостей в дійсність, встановлює правові гарантії здійснення цих прав [57, с. 22].

Не можна не погодитися і з І. В. Жилінковою, яка слушно звернула увагу на те, що в реальному житті формально мати право та набувати можливості реалізувати закладені в ньому правомочності – не завжди однакові явища. Тому

самостійного значення набуває процес здійснення (реалізації) суб'єктивних цивільних прав, тих правомочностей, які становлять його сутнісний, змістовний елемент. Саме ця стадія має остаточне і тому принципово вирішальне значення [63, с. 91].

Отже здійснення суб'єктивних спадкових прав є, по суті, центральною стадією у механізмі правового регулювання спадкових відносин.

Сутність здійснення суб'єктивних прав досить ґрунтовно розкрита у цивільно-правовій літературі як з позиції загального вчення про здійснення суб'єктивних цивільних прав, так і в роботах, присвячених здійсненню власне спадкових прав.

Як зазначає Д. В. Горбась, здійснення суб'єктивного цивільного права – це добровільне вчинення уповноваженою особою активних чи пасивних дій, спрямованих на використання можливостей, закладених у суб'єктивному праві, для задоволення потреб носія цього права [40, с. 25].

Згідно із визначенням, яке сформулював О. О. Кот, здійсненням суб'єктивного права вважається фактичне вчинення тих дій, актів реальної поведінки особи, можливість вчинення яких надана цій особі шляхом закріплення за нею (набуття) суб'єктивного цивільного права [90, с. 18].

Дещо по-іншому підходить до розкриття сутності здійснення суб'єктивних цивільних прав Т. В. Дерюгіна – використання в установлених межах, наданих законом, правовими актами, договором, тощо можливостей, закладених у суб'єктивному цивільному праві [58, с. 8].

Ще ширший підхід зустрічаємо у Є. В. Вавіліна, на думку якого, здійснення суб'єктивних цивільних прав і виконання обов'язків проявляється як:

а) діяння – певна поведінка суб'єкта (дія чи бездіяльність) в конкретному, визначеному стані суспільних відносин, життєвих реалій, спрямована на досягнення бажаного юридичного (формального) і фактичного результату;

б) закладений в праві (обов'язку) результат діяльності, тобто досягнення юридичної (правової) цілі [34, с. 301].

У проблематиці здійснення суб'єктивних прав приділена значна увага в

роботах зі спадкового права. Йдеться про наукові доробки Ю. О. Заїки [68, с. 254–261; 69, 184–245], Л. В. Козловської [87], О. П. Печеного [120, с. 143–164], М. Ф. Солонько [149], О. О. Терехової [157], І. Я. Федорич [160] та інших вчених.

За визначенням Л. В. Козловської, здійснення спадкових прав є спрямованою на набуття спадщини правовою діяльністю спадкоємців, яка здійснюється визначеними нормами спадкового права правовими засобами. Правова діяльність із здійснення спадкових прав постає як діяльність активних суб'єктів – спадкоємців, спрямована на досягнення переходу до них спадщини [87, с. 277].

Досить широке розуміння здійснення права на спадкування пропонує І. Я. Федорич, включаючи до нього всі можливі юридичні варіанти волевиявлення (поведінки) особи стосовно вступу у спадкові правовідносини (прийняття спадщини, відмова від прийняття спадщини, неприйняття спадщини), правові наслідки відновлення права на спадкування, можливості розпорядження правом на спадкування (відмова від права на спадкування на користь іншої особи), перехід права на спадкування (спадкова трансмісія), правові наслідки відсутності суб'єктів здійснення права на спадкування (відумерлість спадщини), кореспондуючі праву на спадкування обов'язки спадкоємця (задовольнити вимоги кредиторів) та обов'язки спеціально визначених законом суб'єктів (вжиття заходів щодо охорони спадкового майна, управління спадщиною), зокрема нотаріуса, спрямовані на забезпечення здійснення права на спадкування [160, с. 60].

Остання точка зору багато в чому обумовлена законодавчим регулюванням цього питання у ЦК України – глава 87, яка має назву «Здійснення права на спадкування», дійсно регулює не лише прийняття спадщини і відмову від прийняття спадщини, але й такі питання, як спадкова трансмісія, відумерлість спадщини, розподіл спадщини, перерозподіл спадщини, задоволення вимог кредиторів, охорона спадкового майна, управління спадщиною. На наш погляд, назва глави 87 ЦК України не охоплює усіх питань, які регулюються даною главою, оскільки, якщо керуватися напрацьованим у цивілістичній доктрині розумінням сутності здійснення

суб'єктивних цивільних прав, далеко не все із переліченого вище безпосередньо стосується здійснення права на спадкування. Дійсно, значна частина цієї глави регулює здійснення права на спадкування – способи і строки прийняття спадщини, відмова від прийняття спадщини. Але, з іншого боку, не є здійсненням права на спадкування визнання спадщини відумерлою чи, скажімо, задоволення спадкоємцями вимог кредиторів спадкодавця.

У контексті вищевикладеного нам більше імпонує позиція Т. Мартинюк, яка оцінюючи норми ЦК, спрямовані на здійснення прав спадкування, пропонує розділити їх на декілька груп: 1) норми, які регулюють здійснення спадкових прав безпосередньо спадкоємцями або за допомогою їх представників; 2) норми здійснення спадкових прав не лише спадкоємцями, а й з участю інших учасників (відносини, пов'язані з заповідальним відказом чи заповідальним покладанням); 3) норми, спрямовані на охорону, захист, управління спадковим майном. Це не так норми, що регулюють відносини спрямовані на здійснення права на спадкування як норми, за допомогою яких встановлюється забезпечення дієвості порядку здійснення права на спадкування. Їх можна назвати нормами забезпечувального характеру, які тісно пов'язані із здійсненням спадкових прав [104, с. 113].

З іншого боку, варто зазначити, що у вітчизняній цивілістиці поза належною увагою залишено питання здійснення права на заповіт. Практично усі дослідження щодо здійснення суб'єктивних прав у сфері спадкування стосуються саме здійснення права на спадкування. Проте, як було зазначено у попередньому підрозділі, право на заповіт є важливим суб'єктивним цивільним правом, яке в Україні та в інших європейських країнах регулюється нормами спадкового права. Відтак, для цілей подальшого дослідження під здійсненням суб'єктивних спадкових прав будемо розуміти вчинення їх суб'єктом (заповідачем, спадкоємцем), а у випадках, передбачених законом, - іншою уповноваженою особою, конкретних актів поведінки із використання тих правових можливостей, які визначені змістом цих прав, для задоволення інтересів їх суб'єкта.

Важливо звернути увагу на співвідношення між змістом суб'єктивних спадкових прав та здійсненням цих прав. З одного боку, це різні правові категорії. Досить влучно щодо цього висловився В. П. Грібанов, який зазначив, що якщо зміст суб'єктивного цивільного права може бути охарактеризований як загальний тип можливої поведінки управомоченої особи, санкціонований об'єктивним правом, то зміст процесу його здійснення зводиться до вчинення управомоченою особою реальних, конкретних дій, в яких знаходить своє вираження як воля самої управомоченої особи, так і специфічні особливості даного конкретного випадку [57, с. 45].

Водночас, з іншого боку, між змістом суб'єктивних спадкових прав і їх здійсненням існує безпосередній зв'язок – конкретні форми поведінки зі здійснення цих прав повинні відповідати тим правовим можливостям, які окреслені їх змістом. Наприклад, деяким правовим системам відомий інститут відмови від права спадкування, що здійснюється за договором між спадкодавцем і його родичами чи другим з подружжя (Частина 7 Книги 5 BGB). З позиції ст. 12 ЦК України відмову від майнового права, загалом, можна було би розглядати з позиції його здійснення. Проте, положенням Книги 6 ЦК України не передбачено конструкції відмови від права на спадкування (відмова від спадщини – зовсім інша правова конструкція). Тому, наприклад, укладення між спадкодавцем і його дружиною договору, за яким остання відмовляється від свого права спадкування за законом, означатиме вчинення дії, яка не охоплюється змістом права на спадкування, тобто дії, яка виходить за визначені законом межі цього права.

Зазначене вище вказує на необхідність розмежування змісту суб'єктивних спадкових прав, з одного боку, та здійснення цих прав, з іншого боку. Наприклад, Є. О. Харитонов зазначає, що здійснення права на спадкування полягає в тому, що спадкоємець має право прийняти спадщину або не прийняти її [164, с. 354]. На наш погляд, в даному випадку потрібно враховувати, що здійснення права на спадкування не може полягати у певних правових можливостях спадкоємця – останні становлять зміст права на спадкування. У

свою чергу, здійснення права на спадкування полягає не у наявності у спадкоємця відповідних прав, а в конкретних актах його поведінки, за допомогою яких відповідні правові можливості, закладені у праві на спадкування, перетворюються у дійсність.

Таким чином, здійснення суб'єктивних спадкових прав виражається у певних, конкретних актах поведінки суб'єкта, який це право здійснює. В доктрині цивільного права останні іменуються способами здійснення права. За визначенням Д. В. Горбася, під поняттям «спосіб здійснення суб'єктивного цивільного права» потрібно розуміти дію або комплекс дій з використання можливостей, закладених у цивільному суб'єктивному праві, що вказують, за допомогою яких засобів, у якому порядку і відносно яких матеріальних чи нематеріальних об'єктів здійснюється це право [41, с. 27].

Стосовно способів здійснення спадкових прав у літературі висловлені різні позиції, деякі з яких викликають певні застереження.

За словами З. В. Ромовської, прийняття спадщини є одним із способів здійснення права на спадкування. Прийняття спадщини – це поведінка юридичного характеру, односторонній правочин, який засвідчує волю особи стати правонаступником померлого [140, с. 224].

У свою чергу, Л. В. Козловська пише, що здійснення суб'єктивного права на спадкування можливе двома способами: прийняттям спадщини та відмовою від її прийняття (неприйняття спадщини) [87, с. 279].

З такими підходами до розуміння способів здійснення права на спадкування важко повністю погодитися. Вище ми звертали увагу на необхідність розмежування змісту суб'єктивних спадкових прав і фактичної поведінки зі здійснення цих прав. Відповідно до цього, право на прийняття спадщини і на відмову від неї є елементами змісту права на спадкування, а не способами його здійснення. Тобто потрібно розмежовувати правомочності, що складають зміст права на спадкування, і способи здійснення цього права.

Дискусійним є також твердження О. В. Нестерцової-Собакарь та О. О. Кахович, що спадкові права реалізуються через відкриття і прийняття

спадщини [108, с. 62]. Як слушно зазначив Ю. О. Заїка, відкриття спадщини – це наявність підстав, з якими законодавець пов’язує виникнення права на спадкування [67, с. 250–251]. Тобто в механізмі правового регулювання спадкових відносин відкриття спадщини стосується виникнення справа на спадкування, а не його здійснення (реалізації). Щодо прийняття спадщини, то, як вже було зазначено нами вище, право на прийняття спадщини є елементом змісту права на спадкування, а не способом його здійснення.

У цьому аспекті більш правильною нам видається позиція О. П. Печеного, який в контексті права на прийняття спадщини виокремлює такі способи його здійснення, як подання заяви про прийняття спадщини нотаріусу (ч. 1 ст. 1269 ЦК); визнання окремих категорій спадкоємців, перелічених у частинах 3 та 4 ст. 1268 ЦК, такими, що прийняли спадщину (тобто шляхом встановлення презумпції прийняття спадщини цими спадкоємцями) [120, с. 149].

Погоджуючись загалом у підході О. П. Печеного щодо розуміння способів здійснення права на спадкування, мусимо уточнити лишень те, що в другому випадку (стосовно спадкоємців, передбачених ч.ч. 3 та 4 ст. 1268 ЦК України) способом здійснення права на спадкування є пасивна поведінка спадкоємця, яка полягає у неподанні ним чи його законним представником заяви про відмову від спадщини, хоча закон (ст. 1269 ЦК України) надає такому спадкоємцю чи його законному представнику можливість подати заяву про прийняття спадщини.

Щодо права на відмову від спадщини ЦК України то його здійснення полягає у поданні спадкоємцем, а у певних випадках – від його імені його законним представником, нотаріусу чи посадовій або службовій особі органу місцевого самоврядування заяви про відмову від прийняття спадщини.

Досліджуючи механізм здійснення та захисту спадкових прав, Л. В. Козловська не розглядає складання заповіту як діяльність щодо здійснення права на спадкування. Вчена зазначає, що заповіт є правовим засобом, але він не є правовим засобом правової діяльності учасників спадкових правовідносини – він є засобом регулятивного впливу. Заповіт виконує функцію визначення порядку та умов спадкового правонаступництва на випадок смерті фізичної особи і як

юридичний факт входить до фактичних передумов спадкування [87, с. 231].

Зазначена вище позиція, з одного боку, є правильною, оскільки з точки зору здійснення права на спадкування, заповіт дійсно виконує функцію правового засобу, яким визначається коло спадкоємців та обсяг спадщини, яка має до них перейти після смерті заповідача. Однак, як вже було сказано вище, одним із суб'єктивних спадкових прав є право на заповіт. Зміст цього права становить юридично забезпечена можливість особи (заповідача) розпорядитися своїм майном на випадок смерті шляхом складання заповіту. Відповідно, здійснення даного суб'єктивного права полягатиме у вчиненні заповідачем дій зі складання заповіту.

Способи здійснення суб'єктивних спадкових прав можна класифікувати за різними критеріями. Для цього доцільно скористатися підходами до класифікації способів здійснення суб'єктивних цивільних прав, які запропонував Д. В. Горбась [41, с. 33–35].

По-перше, способи здійснення суб'єктивних цивільних прав класифікують залежно від їх правової регламентації на ті способи, що регламентовані нормами права, та такі, що не регламентовані нормами права.

Екстраполюючи даний поділ на сферу спадкових відносин, можна зазначити, що в даному способі здійснення досліджуваних прав є регламентовані нормами права. ЦК України, так само як і кодифіковані акти цивільного законодавства інших європейських країн, достатньо детально регулюють як порядок складання заповіту, так і порядок прийняття спадкоємцями спадщини та (або) відмови від неї.

Слушною є точка зору М. М. Дякович, яка зазначила, що реалізація права на спадкування здійснюється суб'єктами спадкових правовідносин за власною волею у власних інтересах, при цьому зазначені суб'єкти потребують отримання кваліфікованої юридичної допомоги, оскільки спадкові правовідносини не лише складні за своїм змістом, а й наділені такою особливістю, як виникнення у зв'язку зі смертю спадкодавця. У таких умовах, особливо при спадкуванні за заповітом, коли відсутня можливість уточнення

волі заповідача, спадкові права потребують особливого підходу до їх закріплення: чіткості та ясності формулювань, відсутності можливості подвійного тлумачення [59, с. 380].

У зв'язку із вищенаведеним, більшість передбачених спадковим правом процедур (складання заповіту, прийняття спадщини, відмова від спадщини) є доволі формалізованими і чітко прописаними у законі. У цьому відношенні О. Є. Кухарев слушно звернув увагу на поєднанні диспозитивних та імперативних засад у регулюванні спадкових відносин [95, с. 439].

На законодавчій визначеності способів здійснення спадкових прав акцентують увагу вітчизняні дослідники. Так, Л. В. Козловська зазначає, що у якості правових засобів діяльності зі здійснення права спадкування можна розглядати лише способи набуття спадщини, визначені законом [87, с. 277]. Схожої точки зору дотримується О. П. Печений, який підкреслює, що вибір способу прийняття спадщини не є прерогативою самого спадкоємця, оскільки кожен спосіб чітко визначений законодавцем для певного кола осіб і не може ними змінюватися на власний розсуд. Це зроблено для захисту слабкої сторони (недієздатні, обмежено дієздатні, малолітні, неповнолітні) у спадкових правовідносинах. Перелік способів прийняття спадщини, визначений ЦК, є вичерпним і розширювальному тлумаченню не підлягає [120, с. 143–164].

Наведені вище позиції щодо здійснення права на спадкування є слушними і повною мірою проявляються як у спадковому праві України, так і в інших країнах Європи, що буде більш детально проаналізовано далі у третьому розділі роботи. Зараз же зазначимо, що нормативна визначеність характерна не тільки для способів здійснення права на прийняття спадщини, але і для інших суб'єктивних спадкових прав, зокрема, права на заповіт, права на відмову від спадщини, що теж буде більш детально розглянуто у відповідних розділах даної роботи.

Залежно від можливості здійснення відповідного суб'єктивного цивільного права лише одним єдиним чи кількома різними способами розрізняють виключні та альтернативні способи здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Широке втілення засад диспозитивності в цивільному праві загалом передбачає, що більш характерним для приватно-правових відносин є надання їх суб'єктам можливості здійснення свої прав кількома альтернативними способами на вибір уповноваженого суб'єкта. Водночас, для сфери спадкових відносин це не є характерно.

Стосовно права на заповіт, то для його здійснення законом передбачено виключний спосіб здійснення – складання фізичною особою заповіту у формі і в порядку, визначених законом. Хоча, як буде показано у наступному розділі роботи, законодавство багатьох європейських країн надає заповідачеві можливість вибору щодо форми вчинення заповіту, ЦК України передбачає єдину допустиму форму заповіту – письмову з нотаріальним посвідченням. До того ж, як підкреслено в літературі, законом передбачено вичерпний перелік видів заповіту і вичерпний перелік видів заповідальних розпоряджень [98, с. 76].

Щодо здійснення права на прийняття спадщини, то в даному випадку можна вести мову про альтернативні способи його здійснення з огляду на закріплення у законодавстві України та більшості інших країн Європи кількох способів прийняття спадщини. Хоча варто зазначити, що з позиції законодавства України, якщо питання стосовно способів здійснення права на прийняття спадщини розглядати з прив'язкою до певних категорій спадкоємців, то альтернативність у виборі способу здійснення права на прийняття спадщини буде мати місце не завжди. По суті, про наявність альтернативних способів здійснення права на прийняття спадщини можна вести мову лише стосовно спадкоємців, які не належать до категорій, передбачених ч.ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України. Для всіх інших спадкоємців законодавство України передбачає виключний спосіб здійснення права на прийняття спадщини – подання відповідної заяви нотаріусу або службовій чи посадовій особі органу місцевого самоврядування.

Стосовно права на відмову від спадщини, то зі змісту ст. 1273 ЦК України випливає, що для здійснення цього права передбачено виключний спосіб – подання нотаріусу або посадовій чи службовій особі органу місцевого самоврядування відповідної заяви про це. Така позиція висловлена і в

літературі. Так, Д. В. Горбась в якості прикладу виключного способу здійснення суб'єктивного цивільного права наводить, власне, здійснення права на відмову від прийняття спадщини [41, с. 33]. Варто зазначити, що законодавство України передбачає можливість вчинення спадкоємцем як простої (безадресної) відмови від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦК України), так і відмови від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця (ст. 1274 ЦК України). У зв'язку із цим постає питання про те, чи можна в даному випадку розглядати ці два види відмови як самостійні способи здійснення права на відмову від спадщини. Зазначимо, що це питання має не лише суто теоретичне, але й практичне значення. Як буде показано у третьому розділі роботи, серед фахівців висловлені різні погляди стосовно того, чи може бути застосоване передбачене ст. 1273 ЦК України правило про допустимість відкликання відмови від прийняття спадщини до адресної відмови, врегульованої ст. 1274 ЦК України. В даному випадку варто керуватися тим, що йдеться про один і той самий виключний спосіб здійснення одного і того ж суб'єктивного права. Відповідно, положення ст. 1273 ЦК України можуть субсидіарно застосовуватися як загальні у тім числі і до адресної відмови від спадщини.

Таким чином, для здійснення суб'єктивних спадкових прав законодавство України передбачає, загалом, виключні способи здійснення кожного з них. Виняток становить лише право на прийняття спадщини стосовно пільгових категорій спадкоємців (ч.ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України), для яких передбачено два альтернативні способи здійснення даного права.

Ще однією класифікацією способів здійснення суб'єктивних цивільних прав є їх поділ на види, залежно від правових наслідків використання того чи іншого способу здійснення суб'єктивного цивільного права. За цим критерієм способи здійснення суб'єктивних цивільних прав можна поділяти на фактичні і юридичні.

Норма про те, що заповіт є одностороннім правочином, прямо передбачена у законодавстві деяких країн Європи (ст. 4:42 ЦК Нідерландів, ст. 1192 ЦК Республіки Вірменія, ст. 2191 ЦК Республіки Молдови, ст. 1118 ЦК РФ, ст. 19 Закону про спадкування Естонії). В ЦК України подібної норми

немає, проте розуміння заповіту як одностороннього правочину у вітчизняній літературі є загальноприйнятим [69, с. 79; 81, с. 76; 98, с. 77; 140, с. 85; 156, с. 133, 140; 183, с. 6–7].

Відповідно до ч. 1 ст. 202 ЦК України, правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Стосовно ознак правочину, то Верховним Судом висловлено позицію, що правочин – це правомірна дія, яка вчиняється для досягнення дозволеної законом мети. Отже, правочин характеризується такими ознаками: правочин є дією особи; ця дія є правомірною, тобто вчиняється відповідно до закону; правочин є вольовим актом; спрямований на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, тобто в правочині завжди присутня правова мета (набути майно у власність чи у тимчасове користування, отримати послуги чи результат роботи тощо) [130].

Розпорядження майном на випадок смерті шляхом складання заповіту відповідає усім ознакам правочину – це дія заповідача, дія правомірна, вольова, спрямована на настання цивільно-правових наслідків після смерті заповідача у вигляді набуття призначеними у заповіті спадкоємцями права на спадкування, виникнення права вимоги у відказоодержувача за заповідальним відказом і кореспондуючого йому обов'язку спадкоємця, який прийняв спадщину, встановлення сервітуту, тощо.

Для вчинення заповіту потрібне волевиявлення однієї сторони – заповідача, а тому йдеться про односторонній правочин. В законодавстві багатьох європейських країн закріплена категорична позиція, яка не допускає жодних винятків із правила щодо складання заповіту виключно однією особою (ст. 968 ЦК Франції, ст. 669 ЦК Іспанії, ст. 589 ЦК Італії, ст. 4:93 ЦК Нідерландів, ст. 942 ЦК Республіки Польща, ст. 1040 ЦК Республіки Білорусь, ст. 1192 ЦК Республіки Вірменія, ст. 2192 ЦК Республіки Молдова, ст. 1118 РФ, ст. 15 Закону Болгарії «Про спадкування»). У законодавстві України та ряду інших країн Європи закріплено один виняток – щодо можливості подружжя (а в країнах, де це передбачено, – також зареєстрованих партнерів) скласти спільний

заповіт (ст. 1243 ЦК України, § 586 ABGB, §§ 2265–2273 BGB, ст. 1347 ЦК Грузії, ст.ст. 5.43.–5.49. ЦК Литовської Республіки, ст. 1169 ЦК Республіки Азербайджан, ст.ст. 89–94 Закону «Про спадкування в Естонії»). У законодавстві Латвії закріплено загальну можливість складання взаємного заповіту – заповіту, в якому у вигляді одного спільного акту двоє або більше осіб взаємно призначають себе спадкоємцями одна після іншої (ст.ст. 604–612 ЦЗ Латвійської Республіки).

Отже, здійснення права на заповіт відбувається шляхом вчинення дії юридичного характеру – правочину. За законодавством України та більшості інших країн Європи йдеться про односторонній правочин.

Способи здійснення права на прийняття спадщини теж проявляються у юридичних діях. Насамперед, це стосується подання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини. За словами З. В. Ромовської, прийняття спадщини – це поведінка юридичного характеру, односторонній правочин, який засвідчує волю особи стати правонаступником померлого [140, с. 224]. Як односторонній правочин розглядає подання заяви про прийняття спадщини також М. М. Дякович [59, с. 369].

Аналогічну позицію висловила І. Я. Федорич, зазначивши, що прийняття спадщини як і відмова від спадщини – це індивідуальний акт спадкоємця, зумовлений його волевиявленням щодо спадщини, який здійснюється шляхом вчинення передбачених законом дій, спрямованих на виникнення конкретного юридичного наслідку (прийняття спадщини чи відмови від неї), а саме – одностороннього правочину. Такий односторонній правочин здійснюється шляхом подання нотаріусу відповідної заяви [160, с. 207].

Характеризуючи прийняття спадщини та відмову від її прийняття, як односторонні правочини, Л. В. Козловська звертає увагу на те, що прийняття спадщини є формальним правочином, який, на відміну від інших односторонніх правочинів, не має самостійної юридичної сили, а входить до юридичного складу спадкування і є завершальним у накопиченні юридичного складу спадкування [87, с. 244–245].

Останнє твердження вважаємо дискусійним. Та обставина, що заповіт є елементом юридичного складу спадкування за заповітом, не є достатньою для того, щоби заперечувати те, що прийняття спадщини має самостійну юридичну силу. Оскільки прийняття спадщини є одностороннім правочином, це означає, що спадкоємець, який приймає спадщину, вчиняє дію, що спрямована на настання цивільно-правових наслідків. Тому не вбачаємо підстав для того, аби розглядати прийняття спадщини в якості «формального» правочину.

Поряд із прийняттям спадщини шляхом подання відповідної заяви нотаріусу у літературі нерідко ведеться мова про «фактичний» спосіб прийняття спадщини [68, с. 255–256; 95, с. 319–320]. Видається, що вживання цього терміну обумовлено термінологією ЦК УРСР 1963 р. [175, с. 903], ст. 549 якого до дій, що свідчать прийняття спадщини, відносила фактичний вступ спадкоємця в управління чи володіння спадковим майном. У законодавстві зарубіжних країн, особливо пострадянських, і зараз передбачено такий спосіб прийняття спадщини, про що буде зазначено далі у третьому розділі роботи. Проте чинний ЦК України такого способу здійснення права на спадкування не передбачає. Водночас, для визначених законом категорій спадкоємців передбачена презумпція прийняття спадщини (ч.ч. 3–4 ст. 1268 ЦК України). У цьому відношенні погоджуємось із точкою зору І. Я. Федорич, яка зазначає, що закріплення автоматичного прийняття спадщини особами, які постійно на час відкриття спадщини проживали зі спадкодавцем не є фактичним способом прийняття спадщини [160, с. 99].

Проте, щодо прийняття спадщини особами, зазначеними у ч.ч. 3–4 ст. 1268 ЦК України, постає питання про юридичну природу цього способу здійснення права на прийняття спадщини. Зі змісту ст. 1268 ЦК України вбачається, що такі особи вважаються такими, що прийняли спадщину, якщо з їхнього боку не було вчинено відмови від прийняття спадщини. Тобто має місце вольова правомірна поведінка спадкоємця, яка проявляється у його бездіяльності. Тож питання полягає в тому, чи можна таку пасивну поведінку (бездіяльність) спадкоємця вважати здійсненням права на спадкування, і чи

можна її розглядати в якості правочину.

Щодо першої позиції, то як вже було зазначено вище, багато науковців, які досліджували проблеми здійснення суб'єктивних цивільних прав, виходять із того, що здійснення права полягає у вчиненні дій, тобто в активній поведінці. Водночас, у цивільно-правовій доктрині висловлено й іншу позицію, за якою здійснення суб'єктивного права може полягати також і в пасивній поведінці суб'єкта – бездіяльності. В літературі радянського періоду таку точку зору висловлював М. М. Агарков, підкреслюючи, що здійснення права може полягати не тільки у вчиненні певних дій, але і в їх невчиненні; в тих випадках, коли закон надає суб'єкту скористатися правом, невикористання права також буде його здійсненням [22, с. 163]. Серед сучасних вітчизняних дослідників цю позицію підтримав Д. В. Горбась, який, доводячи існування суб'єктивних цивільних прав, здійснення яких може полягати в пасивній поведінці, наводить як приклад норму ч. 3 ст. 1268 ЦК України, зазначаючи, що здійснення права на спадкування в даному випадку полягає в пасивних діях; особа здійснює право на спадкування в силу наявності в неї цього права та факту проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини шляхом невчинення дій щодо відмови від прийняття спадщини [40, с. 17–18]. Аналогічну позицію займає О. П. Печений, який підкреслює, що способи здійснення права на спадщину при її прийнятті можуть передбачати як активні дії, так і бездіяльність [120, с. 149].

З наведеною точкою зору в цілому варто погодитися, оскільки здійснення права на прийняття спадщини спадкоємцями, передбаченими ч.ч. 3–4 ст. 1268 ЦК України, може полягати у пасивній поведінці (бездіяльності) такого спадкоємця, що полягає в утриманні ним від конкретної поведінки, а саме – від подання заяви про відмову від спадщини. Тому в цій ситуації пасивна поведінка спадкоємця (неподання заяви про відмову від спадщини) з позиції закону буде становити собою здійснення права на прийняття спадщини.

Водночас, постає питання щодо можливості кваліфікації такої пасивної поведінки спадкоємця як правочину. Адже ст. 202 ЦК України містить визначення правочину, саме як дії. Проте, ще М. М. Агарков, аналізуючи

сутність правочину як юридичної дії, слушно наголошував, що в цьому контексті поняття юридичної дії охоплює не тільки дію у власному сенсі цього слова, тобто такий прояв внутрішнього стану, який отримує вираження у вчиненні тих чи інших рухів, але і бездіяльність, тобто прояв внутрішнього стану, що виражається у відсутності дій [21, с. 216].

Дана позиція отримала підтримку і в сучасній літературі з проблем спадкового права. Так, Ю. О. Заїка зазначає, що фактичне прийняття спадщини за своєю правовою природою являє собою односторонній конклюдентний правочин, оскільки його дії свідчать про відношення до майна як до свого [68, с. 256].

Схожу точку зору висловлює Р. І. Таш'ян, зазначаючи, що деякі односторонні правочини можуть вчинятися шляхом мовчання (бездіяльності). Так, згідно із ч. 3 ст. 1268 ЦК України спадкоємець, який постійно проживав разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом встановленого строку він не заявив про відмову від неї [156, с. 133].

В даному випадку варто виходити з того, що хоча ст. 202 ЦК України визначає правочин як дію особи, відповідно до ст. 205 ЦК України, у випадках, встановлених договором або законом, воля сторони до вчинення правочину може виражатися її мовчанням. Тлумачення наведених двох положень ЦК України націлює на те, що за загальним правилом, правочин становить собою дію особи, тобто активну форму поведінки, проте, як виняток, у прямо передбачених договором чи законом випадках, вчинення правочину може полягати у пасивній поведінці (мовчанні). Власне, один з таких винятків передбачено ч.ч. 3–4 ст. 1268 ЦК України: мовчання спадкоємця свідчитиме про вчинення ним одностороннього правочину – прийняття спадщини.

Отже, про який зі способів прийняття спадщини не йшла би мова, всі вони полягають у вчиненні спадкоємцем одностороннього правочину. Так само і відмова від спадщини, яка, згідно із ЦК України, полягає у поданні нотаріусу відповідної заяви, теж є одностороннім правочином. Відповідно, можемо зробити більш загальний висновок, що здійснення суб'єктивних спадкових прав

(права на заповіт, права на спадкування) відбувається за допомогою юридичних способів – вчинення односторонніх правочинів.

Підсумовуючи наведене вище, можемо резюмувати, що здійснення суб'єктивних спадкових прав полягає вчиненні управомоченою особою конкретних актів поведінки в межах тих правомочностей, що окреслені змістом цих прав. Специфіка суб'єктивних спадкових прав проявляється в тому, їх здійснення можливе лише нормативно визначеними способами, які мають юридичний характер (є односторонніми правочинами). Як правило, для здійснення досліджуваних прав передбачено виключні способи. Альтернативні способи передбачено лише для здійснення права на прийняття спадщини спадкоємцями, визначеними ч.ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України.

1.3 Поняття та класифікація меж здійснення суб'єктивних спадкових прав

Здійснення суб'єктивних спадкових прав передбачає надання управомоченій особи характерної для приватного права автономії волі та свободи визначання форм своєї поведінки для задоволення її майнових інтересів. Водночас, як влучно зазначила З. В. Ромовська, кожна свобода має межу, адже безмежним може бути тільки свавілля [140, 123]. Відтак, при здійсненні суб'єктивних спадкових прав управомочений суб'єкт, діючи за власною волею і у своєму інтересі, повинен дотримуватися певних встановлених законом вимог. Останні іменуються межами здійснення суб'єктивних цивільних прав. На важливість питання про межі здійснення цивільних прав вказує також і те, що у ЦК України йому присвячено окрему ст. 13 із однойменною назвою.

Варто зазначити, що загально-цивілістичній проблематиці меж здійснення суб'єктивних цивільних прав присвячено цілу низку монографічних досліджень [57, с. 20–212; 58; 90, с. 82–107; 154]. Проте недостатньо розробленою є проблема меж здійснення суб'єктивних спадкових прав. У дослідженнях, присвячених здійсненню спадкових прав [87; 120; 157; 160; 165, с. 548–597],

питанню про межі їх здійснення практично не приділено окремої уваги. Серед дослідників, які торкалися тих чи інших аспектів меж здійснення суб'єктивних спадкових прав, варто відзначити роботи М. М. Дякович [59, с. 365–372], О. Л. Зайцева [71]. Тому проблематику меж здійснення суб'єктивних спадкових прав сміливо можна віднести до однієї із найменш досліджених у науці цивільного права.

На даний час у науці не сформульовано єдиного розуміння сутності меж здійснення суб'єктивних цивільних прав.

Так, Д. В. Горбась пропонує розуміти під межами здійснення суб'єктивних цивільних прав конкретні, установлені законодавством або договором вимоги, яких зобов'язана дотримуватися уповноважена особа, здійснюючи суб'єктивне право» [39, с. 3].

У дисертаційній роботі, присвяченій проблематиці меж здійснення суб'єктивних цивільних прав, М. О. Стефанчук визначає останні, як передбачені актами цивільного законодавства чи правочином способи, якими уповноважена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав» [154, с. 51].

У свою чергу, Т. В. Дерюгіна вважає, що під межами здійснення суб'єктивних цивільних прав потрібно розуміти межу (рос. – *границу*) власної поведінки суб'єкта, обумовлену нормами права (зовнішні межі) і його внутрішніми уявленнями про розумність, добросовісність, справедливість (внутрішні межі) [58, с. 31].

За словами О. О. Кота, межі здійснення суб'єктивних прав вбачаються правовою категорією, яка дає змогу кваліфікувати фактичні дії суб'єкта права як правомірних чи неправомірних [90, с. 93].

Щодо вищенаведених підходів до визначення поняття меж здійснення суб'єктивних цивільних прав нам найбільше імпонує перший, згідно з яким межі здійснення суб'єктивних цивільних прав постають як певні вимоги до поведінки особи при здійсненні свого права. Саме цей підхід, на наш погляд, у найбільшій мірі відповідає сутності меж здійснення цивільних прав, закладеній

у ст. 13 ЦК України. Положення останньої або закріплюють вимоги, яким повинна відповідати поведінка суб'єкта при здійсненні права. За великим рахунком, О. О. Кот теж, очевидно, розглядає межі здійснення прав як певні вимоги до поведінки управомоченого суб'єкта, оскільки лише за такого підходу фактичні дії суб'єкта при здійсненні права можна кваліфікувати як правомірні чи неправомірні. Щодо позиції М. О. Стефанчука, то попри її оригінальність, ми не можемо погодитися із нею, оскільки межі здійснення суб'єктивних цивільних прав не можуть зводитися лише до способів їх здійснення.

Розуміння меж здійснення суб'єктивних прав як певних вимог до поведінки управомоченого суб'єкта при здійсненні ним свого права дозволяє відмежувати їх від меж самого суб'єктивного права. В літературі іноді ці категорії ототожнюють, виходячи з того, що межами права є межі його здійснення [76, с. 117–118; 139, с. 431]. Проте ще В. П. Грібанов свого часу звертав увагу на те, що кожне суб'єктивне право, будучи мірою можливої поведінки управомоченої особи, має певні межі як за своїм змістом, так і за характером здійснення [57, с. 22]. За словами Н. С. Кузнецової, межа суб'єктивного права є встановленою мірою поведінки [91, с. 255]. Розвиваючи цю точку зору, О. О. Кот зазначає, що межа суб'єктивного права як моделі поведінки визначається тими правомочностями, що входять до змісту цього права [90, с. 85]. Так само М. О. Стефанчук, акцентуючи увагу на необхідності розмежування меж права і меж здійснення права, зазначає, що межами права є всі ті можливості, які особа здатна для себе набути у зв'язку із юридичним закріпленням її прав [154, с. 156].

Тож, вважаючи методологічно правильним розрізняти поняття меж права і меж його здійснення, надалі при характеристиці меж здійснення суб'єктивних спадкових прав будемо керуватися саме таким підходом. Межі суб'єктивних спадкових прав визначаються тими правомочностями, які входять у зміст зазначених прав (право прийняти спадщину, право відмовитися від спадщини, тощо). У свою чергу, межі здійснення суб'єктивних спадкових прав визначаються встановленими законом вимогами до поведінки управомоченого

суб'єкта (заповідача, спадкоємця) при здійсненні зазначених прав.

В літературі виокремлюють різні види меж здійснення суб'єктивних цивільних прав. Так, В. П. Грібанов виділяв суб'єктні межі здійснення суб'єктивних цивільних прав (визначаються рамками цивільної дієздатності суб'єктів), часові межі (закріплення законодавством певних строків здійснення суб'єктивних прав), здійснення прав відповідно до їх призначення, межі здійснення прав визначаються також залежно від способу здійснення права (закон в ряді випадків конкретизує спосіб здійснення того чи іншого суб'єктивного права), межі здійснення суб'єктивного права визначаються характером і межами наданих управомоченій особі засобів примусового здійснення чи захисту належного їй суб'єктивного права [57, с. 48–49].

У свою чергу, О. А. Поротікова поділяє межі здійснення цивільних прав на універсальні (права третіх осіб, інтереси третіх осіб, засоби захисту права) і спеціальні (добросовісність, розумність, призначення права, способи і засоби їх здійснення) [123, с. 67].

Стосовно спадкових прав такі вчені, як М. М. Дякович [59, с. 365], О. Л. Зайцев [71, с. 273–275], виокремлюють наступні межі їх здійснення: суб'єктивні (визначені рамками цивільної дієздатності суб'єкта права); часові (в законі можуть бути визначені терміни здійснення певних прав); межі, що визначаються залежно від способу здійснення права.

У зв'язку із вищенаведеним вважаємо за потрібне висловитися щодо такого названого М. М. Дякович та О. Л. Зайцевим виду меж здійснення досліджуваних прав, як «суб'єктивні межі». Думається, що виокремлення даної категорії меж здійснення спадкових прав у значній мірі здійснено під впливом поглядів В. П. Грібанова, який вживав більш точний, на наш погляд, термін – «суб'єктні межі» здійснення суб'єктивних цивільних прав, пов'язуючи їх із обсягом цивільної дієздатності управомоченого суб'єкта.

Щодо вищенаведеної позиції зазначимо, що серед сучасних вітчизняних науковців набула поширення точка зору, за якою дієздатність суб'єкта трактується як умова (передумова) здійснення суб'єктивних прав. Так,

М. О. Стефанчук серед умов здійснення суб'єктивних цивільних прав називає те, що особа повинна бути наділена необхідною правоздатністю щодо своїх цивільних прав, і що суб'єкт правовідносин має бути наділений необхідним обсягом дієздатності [154, с. 155]. О. О. Кот теж зазначає, що дієздатність особи є умовою здійснення суб'єктивних цивільних прав [90, с. 35]. В контексті здійснення суб'єктивних спадкових прав Л. В. Козловська розглядає правосуб'єктність як передумову спадкових правовідносин у механізмі правового регулювання [87, с. 199].

Вважаємо останню позицію правильною. Як вже зазначалося вище, межами здійснення суб'єктивних спадкових прав є встановлені законом вимоги до поведінки управомоченого суб'єкта при здійсненні ним відповідного суб'єктивного права. З цієї позиції дієздатність суб'єкта стосується саме цього суб'єкта, а не його поведінки зі здійснення відповідного права. Тобто наявність обсягу дієздатності, необхідної для здійснення суб'єктивного права, є умовою здійснення права. Якщо суб'єкт не має необхідного обсягу дієздатності, він взагалі не може здійснювати відповідне суб'єктивне право, а, відтак, не може йтися про межі здійснення таким суб'єктом даного права. Тому дієздатність суб'єкта ми розглядаємо в якості умови, а не межі здійснення суб'єктивного спадкового права.

До сказаного слід додати також те, що для суб'єктивних спадкових прав більш характерним є особисте їх здійснення носіями таких прав. Насамперед, це стосується права на заповіт – відповідно до ст. 1234 ЦК України, воно здійснюється лише особисто і не може здійснюватися через представника. В законодавстві інших європейських країн закріплено такий самий підхід. Більше того, в низці країн передбачено положення про неприпустимість заповітів, в яких вирішення питання про призначення спадкоємців та визначення обсягу спадкового майна доручається третій особі (див. напр. § 2065 BGB, ст. 564 ABGB, ст. 670 ЦК Іспанії, ст.ст. 631, 632 ЦК Італії). За таких обставин, якщо особа не має необхідного для складення заповіту обсягу цивільної дієздатності, в принципі, не має права на заповіт, а тому вести мову про межі здійснення такого права було би безпредметним. Щодо права на прийняття спадщини, то

таке теж, за загальним правилом, здійснюється лише особисто. Винятки стосуються лише представництва за законом (ч. 4 ст. 1269 ЦК України).

Право на заповіт, з одного боку, та право на спадкування, з іншого боку, хоч і належать до суб'єктивних цивільних прав, що регулюються в межах одного цивільно-правового інституту (підгалузі) – спадкового права – все ж відрізняються за їх суб'єктами, змістом, характером здійснення. Тому й межі здійснення зазначених суб'єктивних спадкових прав мають різне змістовне наповнення і, відповідно, різна законодавче регулювання. Тому подальшу характеристику видів меж здійснення суб'єктивних спадкових прав будемо проводити із прив'язкою до окремих категорій цих прав.

Щодо меж здійснення права на заповіт О. Л. Зайцев зазначає, що вони полягають у законодавчо визначених межах (ст. 13 ЦК України) здійснення уповноваженою особою (ст. 1234 ЦК України) права щодо розпоряджання власним майном на випадок смерті, яке обмежене вимогами до здійснення правочинів (тією мірою, що не суперечить спадковим правовідносинам) [71, с. 273–275].

У свою чергу, І. А. Бірюков підкреслює, що закон хоч і надає фізичній особі право на свій розсуд скласти заповіт, але при цьому встановлює межі в яких вона може діяти при його укладенні (неможливість позбавлення права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку, нікчемність умови заповіту, яка суперечить закону або моральним засадам суспільства, необхідність дотримання вимог до форми заповіту, інші передбачені законом вимоги, яких повинен дотримуватися заповідач) [23, с. 35].

Інші науковці ведуть мову про межі свободи заповіту. Як зазначає З. В. Ромовська, свобода заповіту має свою межу, якою є інтереси інших осіб, що є розумними, справедливими, такими, що утверджують добросовісність у стосунках між людьми. Межа свободи заповіту визначається законом, а також моральними засадами суспільства [140, с. 123].

У свою чергу, О. Є. Кухарев, розглядаючи свободу заповіту як базову модель диспозитивності в спадковому праві, розрізняє зовнішню і внутрішню

вираження цієї свободи. Перше охоплюється можливістю фізичної особи з повною цивільною дієздатністю вільно і в будь-який час особисто складати заповіт, обрати вид заповіту, скасувати вже складений заповіт та вносити до нього зміни. Обмеженнями зовнішнього вираження свободи заповіту є визначений ЦК вичерпний перелік видів заповітів, що може бути складений особою. Внутрішній прояв свободи заповіту стосується змісту цього правочину та обмежується правилом про обов'язкову частку у спадщині, а також закритим переліком заповідальних розпоряджень, що міститься в законодавстві. Зокрема, заповідач не може встановити в заповіті речове право, прямо не передбачене в цивільному законодавстві. Правила щодо форми та порядку складення заповіту; неможливості вчинення заповіту через представника, а також щодо майна, вказаного в спадковому договорі, є умовами чинності заповіту [98, с. 78].

Дещо іншу позицію висловлює О. П. Печений, який відносить до меж свободи заповіту норми про обов'язкову частку в спадщині, неприпустимість включення в зміст заповіту положень, які не відповідають самій суті заповіту, неможливість відмови від спільного заповіту подружжя після смерті одного з них, укладення спадкового договору, необхідність дотримання встановлених законом вимог щодо форми заповіту [165, с. 403–414].

Нарешті, існує позиція, прихильники якої характеризують межі вираження заповідачем своєї волі, відносячи до таких необхідність втілення волі в акті суворо визначеної форми, неприпустимість включення в заповіт умов, що суперечать імперативним нормам цивільного законодавства, тощо [117, с. 80].

Отже, як бачимо, в літературі вживають різні терміни – «межі здійснення права на заповіт», «межі свободи заповіту», «межі вираження заповідачем своєї волі». Незважаючи на таку термінологічну різноманітність, вважаємо, що перелічені терміни є близькими за значенням. Адже кожен з них так чи інакше розуміє під собою встановлені законом вимоги до поведінки заповідача при здійсненні права на заповіт.

Свобода заповіту вважається одним із основних принципів спадкового

права. Свого часу Й. О. Покровський зазначав, що свобода посмертних розпоряджень разом зі свободою власності є одним із наріжних каменів сучасного цивільного права [121, с. 300]. У зв'язку із цим слід звернути увагу, що у законодавстві низки європейських країн прямо передбачені положення про свободу заповіту (ст.ст. 470–480 ЦК Швейцарії, ст. 1193 ЦК Республіки Вірменія, ст. 1041 ЦК Республіки Білорусь, ст. 1119 ЦК РФ). На відміну від цього, у ЦК України відсутнє законодавче закріплення поняття «свобода заповіту» – натомість передбачено поняття «право на заповіт» (ст. 1234). Проте як в Україні, так і в багатьох інших країнах, де законодавство не фіксує категорії «свобода заповіту», остання беззастережно розглядається в якості одного із принципів спадкового права [7, 82; 10, с. 1125–1185; 23, с. 30; 95, с. 103–111; 165, с. 125–126].

В загальному розумінні, свобода означає відсутність залежності від когонебудь, можливість діяти на власний розсуд; можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі [147, с. 1031].

Але, з позиції загальної теорії права, міра можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта є не що інше, як суб'єктивне право [138, с. 79; 144, с. 396]. У зв'язку із цим у різні часи різними мислителями наводились неоднакові погляди на співвідношення цих понять: одні виходили з того, що право – це і є свобода, інші – що право є мірою свободи або мірою обмеження свободи і т.д. Сучасна дослідниця Н. В. Федіна, проводячи розмежування між цими поняттями, зазначає, що свободи людини – це сфери діяльності людини, в які держава не повинна втручатися. Вона лише окреслює за допомогою правових норм кордони, територію, на якій людина діє за своїм вибором і на власний розсуд. На відміну від поняття «свободи людини», в правах людини фіксується конкретна сфера, напрям діяльності індивіда [159, с. 70, 72].

Якщо ж звернутися до цивільно-правової літератури, то, переважно, категорія свободи трактується через поняття «право» [61, с. 755–757; 101, с. 144]. Зазначене стосується і трактування свободи заповіту. Так, О. Ю. Шиловост характеризує свободу заповіту, як право заповідача на свій

розсуд розпорядитися належним йому майном на випадок смерті [54, с. 582]. Аналогічно розкриває даний принцип І. О. Зенін – відповідно до принципу свободи заповіту заповідач вправі зробити будь-які розпорядження на випадок своєї смерті – перш за все щодо свого майна [78, с. 226].

Дещо ширше підійшов до розуміння свободи заповіту О. Є. Кухарев, зазначивши, що свобода заповіту є складною правовою категорією, що охоплюється як здійсненням особою права на складання заповіту, так і виконанням вже складеного заповіту після відкриття спадщини [95; с. 110–111].

Отож, можемо констатувати, що проблема розмежування категорій «право» і «свобода» наразі не одержала остаточного вирішення на рівні як загальної теорії права, так і цивільного права, зокрема. Проте вищенаведені погляди науковців демонструють тенденцію до розкриття сутності свободи, у тім числі і свободи заповіту, через категорію «право». На наш погляд, свобода заповіту, будучи одним із базових принципів спадкового права, реалізується через відповідні суб'єктивні права (право скласти заповіт, право обрати вид заповіту, право обрати вид (види) заповідальних розпоряджень, право встановити умову в заповіті і т. д.). Останні об'єднуються поняттям «право на заповіт», яке законодавчо закріплене в ЦК України. Тож, те, що в літературі відносять до меж свободи заповіту, в цілому можна співставляти із межами здійснення права на заповіт.

У законодавстві України та інших європейських країн норми, що стосуються спадкування заповітом, охоплюють питання щодо здатності скласти заповіт, вимог до форми заповіту, видів заповідальних розпоряджень, визначення умов у заповіті, забезпечення інтересів членів сім'ї та найближчих родичів, тощо. Вище ми вже висловлювали свою позицію щодо розуміння дієздатності заповідача саме як умови існування в особі права на заповіт, а не як межі здійснення цього права. Водночас, якщо виходити з того, що існує право на заповіт як суб'єктивне цивільне право, а сам заповіт є правочином, то встановлені законом вимоги до заповіту – щодо його форми і змісту – цілком можна розглядати в якості меж здійснення права на заповіт. Загалом, ст. 205 ЦК

України закріплює право сторін обирати форму правочину, якщо інше не передбачено законом. Власне, для заповіту як в законодавстві України, так і в інших європейських країнах, закріплено низку імперативних норм щодо його форми та порядку вчинення. У цьому відношенні межі здійснення права на заповіт окреслюються тими можливими видами форм заповіту, які передбачені законодавством конкретної держави. Як буде показано в наступному розділі даної роботи, в одних країнах ці межі виявляються більш широкими, оскільки законодавство допускає кілька альтернативних форм заповіту, тоді як в інших – доволі вузькими, коли заповідач не має можливості вибору форми заповіту, оскільки законодавство закріплює лише одну допустиму його форму.

Іншим вектором дослідження меж здійснення права на заповіт є законодавчо встановлені вимоги щодо його змісту. Знову-таки, з позиції загальних положень особа (особи), які вчиняють правочин, вільні у визначенні умов, що становлять його зміст. Проте для заповіту така свобода зазвичай є обмеженою – в законодавство і практика багатьох країн базується на закритому переліку видів заповідальних розпоряджень.

Крім того, до меж здійснення права на заповіт можна віднести також і норми, які спрямовані на забезпечення інтересів членів сім'ї та найближчих родичів (резерв, обов'язкова частка, тощо). У зв'язку із цим цікаво зазначити, що у ЦК Швейцарії окрема глава Книги 3, що має назву «Свобода заповіту», об'єднує статті, які стосуються права обов'язкових спадкоємців на одержання зарезервованої для них частини спадкового майна.

Виходячи із вищезазначеного, подальший аналіз меж здійснення права заповіт в другому розділі роботи буде проводитися в розрізі питань про форму заповіту, зміст заповіту та положень про забезпечення майнових інтересів членів сім'ї та найближчих родичів заповідача при спадкуванні за заповіту.

Щодо здійснення права на спадкування, то в законодавстві України та інших європейських країн, у першу чергу, одержують регулювання способи здійснення даного права. У законодавстві чітко визначається, яка саме поведінка спадкоємця розглядається з точки зору правопорядку, як прийняття спадщини, а

яка свідчить про його відмову від спадщини. Як буде показано у третьому розділі роботи, у різних країнах Європи законодавство містить неоднакові підходи до нормативного закріплення способів прийняття спадщини і способів відмови від спадщини. В окремих правових системах законодавство передбачає можливість здійснення права на прийняття спадщини кількома способами на вибір спадкоємця, тоді як в інших передбачено лише один спосіб прийняття спадщини. Тож закріплюючи в законодавстві способи здійснення права на спадкування, законодавець тим самим встановлює межі здійснення цього права.

У цьому відношенні слушною є точка зору Т. В. Дерюгіної, яка зазначає, що не викликає сумнівів, що регламентацією способів здійснення права законодавець також встановлює межі здійснення і захисту цивільних прав [58, с. 75–76].

Крім того, як буде зазначено далі – у третьому розділі Роботи, у законодавстві як України, так і більшості інших країн Європи, встановлено строки, в межах яких спадкоємець може здійснити своє суб'єктивне право на спадкування.

Як зазначив В. В. Луць, закінчення строку, передбаченого для здійснення права чи виконання обов'язку, за загальним правилом, не тягне припинення цього права чи обов'язку. Однак щодо деяких цивільних правовідносин у законі передбачено, що нездійснення права або невиконання обов'язку в певний строк чи термін призводить до припинення цього права або обов'язку [100, с. 36].

Отже, строки теж можна розглядати в якості меж здійснення суб'єктивного права на спадкування.

Зазначене вище кореспондує тим підходам до визначення меж здійснення права на спадкування, які сформульовані у вітчизняній цивільно-правовій літературі.

За словами О. Л. Зайцева, межі здійснення права на прийняття спадщини (або відмови від прийняття спадщини) – законодавчо визначені межі (ст. 13 ЦК України) здійснення уповноваженою особою права на прийняття спадщини (відмови від прийняття спадщини) в межах встановленого строку (ст. 1270 ЦК України) шляхом постійного проживання разом зі спадкодавцем або подання заяви до нотаріальної контори та встановлення обмежень щодо загальних вимог

із здійснення правочинів (тією мірою, що не суперечить спадковим правовідносинам) [71, с. 273–275].

Віднесення способів здійснення права на спадкування до меж здійснення цього права підтримує також М. М. Дякович. Крім того, зазначена вчена зазначає, що межами здійснення права на прийняття спадщини (або тимчасовими межами) є строки, протягом яких спадкоємець може реалізувати належні йому можливості щодо прийняття спадщини або відмови від неї [59, с. 367].

На наш погляд зазначені наковці слушно відносять до меж здійснення права на спадкування встановлені законом способи прийняття спадщини та способи відмови від спадщини, а також строки, в межах яких це право може бути здійснено.

Відтак, в межах даної роботи питання про межі здійснення права на спадкування розглядатиметься з двох позицій: з позиції способів здійснення даного права, а також з позиції строків його здійснення.

Висновки до Розділу 1

1. Європейські країни, залежно від законодавчої моделі регулювання відносин у спадковій сфері можна поділити на дві групи: 1) країни, базовим актом регулювання спадкових відносин в яких є кодифікований акт цивільного законодавства (цивільний кодекс, цивільне уложення, цивільний закон). Серед цієї групи можна виділити дві підгрупи: а) країни, в яких у книзі чи частині, присвяченій окремим способам набуття права власності, містяться окремі титули чи глави, присвячені спадковому праву (Франція, Австрія, Іспанія); б) країни, цивільний кодекс (уложення, закон) містить окремий структурний елемент (книгу, частину, розділ), присвячену спадковому праву (Німеччина, Швейцарія, Італія, Нідерланди, Польща, усі пострадянські країни Європи, включаючи Україну); 2) країни, в яких основним регулятором відносин у спадковій сфері є спеціальний закон (Болгарія, Естонія, Ірландія, Хорватія) чи закони (Англія).

2. Право на заповіт – це юридично забезпечена можливість фізичної особи з повною цивільною дієздатністю розпорядитися своїм майном та іншими оборотоздатними благами на випадок смерті шляхом складення заповіту. Автор не погоджується із розумінням цього права до категорії особистих прав, обґрунтовуючи позицію, що за своєю природою право на заповіт належить до суб'єктивних спадкових прав.

3. Право на спадкування є юридично забезпеченою можливістю поведінки спадкоємця щодо прийняття спадщини, яка відкрилася, або відмови від неї. Критично сприймаючи розуміння права на спадкування як секундарного права, автор відносить його до суб'єктивних цивільних прав. У зв'язку із цим підтримано позицію, закріплену у ЦК України, який, на відміну від законодавчих актів багатьох інших європейських країн закріплює поняття «право на спадкування».

4. Під здійсненням суб'єктивних спадкових прав автор пропонує розуміти вчинення на власний розсуд управомоченою особою конкретних актів поведінки в межах тих правомочностей, що окреслені змістом відповідного суб'єктивного права. Відповідно до цього, наголошено на необхідності розмежовувати зміст суб'єктивних спадкових прав, з одного боку, та здійснення зазначених прав, з іншого боку.

5. Особливістю здійснення суб'єктивних спадкових прав є те, що воно опосередковується лише нормативно визначеними способами, які мають юридичний характер (є односторонніми правочинами). Як правило, для здійснення досліджуваних прав передбачено виключні способи. Альтернативні способи передбачено лише для здійснення права на прийняття спадщини спадкоємцями, визначеними ч.ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України.

6. Вважаючи методологічно правильним розмежовувати межі суб'єктивних спадкових прав та межі їх здійснення, автором запропоновано дефініції цих понять. Межі суб'єктивних спадкових прав визначаються тими правомочностями, які входять у зміст зазначених прав (право прийняти спадщину, право відмовитися від спадщини, тощо). У свою чергу, межі

здійснення суб'єктивних спадкових прав визначаються встановленими законом вимогами до поведінки управомоченого суб'єкта (заповідача, спадкоємця) при здійсненні зазначених прав.

7. Виходячи із того, що дієздатність суб'єкта є властивістю самого цього суб'єкта, а не його поведінки зі здійснення права, дієздатність суб'єкта суб'єктивного спадкового права варто розглядати в якості умови здійснення такого права, а не межі його здійснення.

РОЗДІЛ 2

МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ЗАПОВІТ

2.1 Вимоги щодо форми заповіту як межі здійснення права на заповіт

Законодавство різних країн Європи демонструє різні підходи стосовно вимог до форми заповіту. Загалом, науковці виокремлюють такі форми заповіту, як власноручний, публічний, таємний та заповіт, засвідчений свідками [78, с. 226; 83, с. 6–7]. При цьому, як зазначається у літературі, для більшості правових систем характерним є плюралізм форм заповіту, коли заповідачу надається свобода вибору найбільш підходящої і доступної для нього форми розпорядження своїм майном на випадок смерті [54, с. 573].

У французькому законодавстві визначено три форми заповіту: власноручний, посвідчений і таємний (ст. 969 ФЦК). До власноручного заповіту ставляться наступні вимоги: такий заповіт має бути повністю написаний, датований і підписаний рукою заповідача (ст. 971 ФЦК). Посвідчений заповіт оформляється двома нотаріусами або одним нотаріусом в присутності двох свідків (ст. 971 ФЦК). Таємний заповіт у французькому праві розглядається, як окрема форма заповіту. При цьому міститься досить детальне регулювання порядку його вчинення – подається в закритому і опечатаному вигляді нотаріусу із заявою, що це заповіт, вказується спосіб написання заповіту, далі нотаріус оформляє про це засвідчувальний напис, акт з цим написом підписується заповідачем, нотаріусом і свідками (ст. 976 ФЦК). Поряд із цим, окремий розділ ФЦК стосується спеціальної форми деяких заповітів (заповіти військовослужбовців, моряків державного флоту, працівників служб постачання армії; заповіти складені в місцевості, з якою відсутній зв'язок внаслідок поширення інфекційного захворювання; складені на острові, де відсутня нотаріальна контора; заповіти осіб, що знаходяться на борту судна; заповіти, складені в іноземній державі). Загалом, для таких заповітів передбачена письмова форма, що передбачає підпис заповідача, посадової особи, яка

оформила заповіт, та свідків. Вчинення заповітів в будь-якій іншій формі (наприклад, усній) французьким законодавством не передбачено.

У Німеччині заповіти за формою їх вчинення поділяються на звичайні заповіти і заповіти, складені за надзвичайних обставин. Відповідно до § 2231 BGB, звичайний заповіт може бути вчинений у формі: 1) нотаріального запису (публічний заповіт); 2) заяви, зробленої спадкодавцем у відповідності до § 2247 (власноручний заповіт). В першому випадку спадкодавець усно повідомляє нотаріусу свою останню волю або передає йому письмовий текст (у відкритому чи запечатаному вигляді) із заявою, що в тексті міститься його остання воля. При цьому, на відміну від власноручних заповітів, в цьому випадку не вимагається написання тексту заповіту заповідачем (§ 2232 BGB). Водночас, певні обмеження встановлені для неповнолітніх і осіб, нездатних прочитати написане. Щодо перших, то вони не можуть подавати нотаріусу текст заповіту у запечатаному вигляді, тобто вчиняти секретні заповіти; другі, взагалі, не можуть подавати нотаріусу письмовий текст заповіту. Щодо власноручних заповітів, то вимоги до них передбачено § 2247 BGB – такі заповіти повинні бути власноручно написані заповідачем, особисто підписані ним із зазначенням дати і місця складання. Власноручний заповіт не може бути складений неповнолітнім чи особою, нездатною прочитати написане.

Поряд зі звичайними заповітами BGB передбачає випадки складення заповітів за надзвичайних обставин – якщо є побоювання, що спадкодавець помре до появи можливості нотаріального посвідчення заповіту (§ 2249 BGB), якщо особа перебуває у місцевості, відрізаний від зовнішнього світу, внаслідок надзвичайних обставин, або їй безпосередньо загрожує смертельна небезпека (§ 2250 BGB), якщо особа перебуває на борті німецького судна під час плавання (§ 2251 BGB). В першому випадку заповіт вчиняється шляхом запису у бургомістра в присутності двох свідків, а в двох останніх випадках допускається заповіт у формі усної заяви в присутності трьох свідків. Однак останнє має бути засвідчене письмовим документом. Особливістю заповітів, складених за надзвичайних обставин, є обмеження їх строку чинності – такі

заповіти вважаються не складеними, якщо з моменту їх вчинення пройде 3 місяці і спадкодавець залишиться живим (§ 2252 BGB).

Законодавство Австрії надає заповідачеві досить широкі можливості щодо вибору форми заповіту. Варто зазначити, що Австрійське цивільне уложення (далі – ABGB), яке станом на сьогодні є основним джерелом регулювання цивільних відносин в Австрії, протягом відносно тривалого часу (1812–1933 рр. (для Буковини – до 1938 р.)) діяло на територіях сучасної Західної України [92, с. 46–51].

Відповідно до ст. 577 Австрійського цивільного уложення, заповіт може бути складений відповідно до наведених нижче положень у судовому засіданні та поза ним, письмово або усно та письмово зі свідками чи без них. Власноручні заповіти, згідно із ст. 578 ABGB, можуть складатися у письмовій формі без свідків. При цьому заповідач повинен сам написати текст заповіту та підписати його своїм ім'ям. Зазначення місця та дати складання заповіту не є обов'язковим, але доцільним. Якщо ж заповіт не написаний заповідачем особисто, він має бути підписаний заповідачем в присутності трьох свідків із зазначенням, що документ містить його останню волю. Згідно зі ст. 581 ABGB, заповіт також може бути складено письмово або усно в суді. Нотаріальна форма заповіту законодавством Австрії теж передбачено – заповіт може бути складений письмово або усно перед двома нотаріусами або перед нотаріусом та двома свідками (ст. 583 ABGB). Окремо регулюється питання щодо форми екстрених заповітів, тобто таких, які складаються за надзвичайних обставин, коли з точки зору заповідача, існує безпосередня загроза, що він помре або втратить здатність свідчити, перш ніж він зможе заявити свою останню волю іншим способом. В такому випадку він може передати свою останню волю в присутності двох свідків або висловити це усно. Таке усне заповідальне розпорядження має бути підтверджене послідовними показаннями свідків, інакше ця остання декларація є недійсною. Оголошене таким чином заповідальне розпорядження втрачає свою силу через три місяці після припинення ризику і вважається не встановленим (ст. 584 ABGB).

У законодавстві Швейцарії передбачено три форми заповіту – у формі

публічного акту, власноручний і усний (ст. 498 ЦК Швейцарії). Публічні заповіти вчиняються у присутності двох свідків та публічного чиновника, нотаріуса чи іншої особи, уповноваженої законодавством кантону на виконання цих дій (ст. 499 ЦК Швейцарії). Хоча при вчиненні публічного заповіту свідки не обов'язково мають знайомитися зі змістом заповіту (ст. 501 ЦК Швейцарії), проте в будь-якому випадку заповідач має повідомити зміст своєї волі публічному чиновнику чи нотаріусу (ст. 500 ЦК Швейцарії), що вказує на відсутність у швейцарському праві конструкції секретних заповітів. Власноручні (олографічні) заповіти повинні бути власноручно написані від початку і до кінця заповідачем, із зазначенням числа, місяця і року та особисто ним підписані (ст. 505 ЦК Швейцарії). Усна форма заповіту у присутності двох свідків може мати місце лише якщо заповідач позбавлений можливості скласти заповіт в інших двох формах у зв'язку із надзвичайними обставинами, приблизний перелік яких визначено ст. 506 ЦК Швейцарії (раптова загроза смерті, втрата зв'язку, епідемія, війна тощо). З моменту, як тільки у заповідача виникла можливість скласти заповіт в іншій формі, усний заповіт залишається чинним ще 14 днів (ст. 508 ЦК Швейцарії). Тобто, попри формулювання ст. 498 ЦК Швейцарії, усна форма заповіту, на відміну від публічної і олографічної, може застосовуватися як виняток у певних, конкретно визначених випадках, коли неможливо вчинити заповіт у попередньо зазначених двох формах.

В іспанському законодавстві передбачено два види заповітів – загальний і спеціальний. Загальний заповіт може бути написаний власноручно, відкритим чи закритим (ст. 676 ЦК Іспанії). Для ЦК Іспанії характерним є досить детальне регулювання зазначених трьох форм загального заповіту. Вимоги до власноручного заповіту (ст.ст. 688–693 ЦК Іспанії) схожі із тими, що передбачені в інших розглянутих вище країнах. Проте особливістю є передбачена ЦК Іспанії процедура своєрідної легалізації такого заповіту в суді, без якої власноручний заповіт не має юридичної сили. Відкритий заповіт (ст.ст. 694–705 ЦК Іспанії) посвідчується нотаріусом. Передбачено два випадки, коли відкритий заповіт може бути складений без участі нотаріуса, але в

присутності не менше 5 свідків (якщо заповідач перебуває у невідворотній небезпеці) або не менше 3 свідків (у випадку епідемії). Закритий заповіт (ст.ст. 706–715 ЦК Іспанії) теж вчиняється за участю нотаріуса, але останній, не знайомлячись з його змістом, лише засвідчує факт складання такого заповіту конкретною особою, її здатність вчиняти заповіт, час і місце вчинення заповіту. До спеціальних заповітів іспанське законодавство відносить заповіти військовослужбовців, моряків і заповіти, складені за кордоном. За певних обставин спеціальні заповіти можуть бути вчинені усно в присутності 2 свідків (ст.ст. 720, 731 ЦК Іспанії).

В Італії теж розмежовуються звичайні і особливі заповіти. Перші за формою можуть бути власноручними (олографічними) та нотаріальними. У свою чергу, нотаріальні заповіти поділяються на публічні і секретні (ст. 601 ЦК Італії). Цікавим є положення ст. 607 ЦК Італії, за яким секретний заповіт, що не відповідає встановленим для такого виду заповітів вимогам, діє як олографічний заповіт, якщо дотримані вимоги до останнього. Особливі заповіти складаються за певних умов (епідемії, аварії, катастрофи, на борту морського судна, повітряного судна, складені військовими). Такі заповіти вчиняються у письмовій формі і посвідчуються певними посадовими особами і присутності свідків. Усної форми для особливих заповітів італійське законодавство не передбачає.

ЦК Нідерландів характеризується доволі детальною регламентацією питання форми заповіту. Загальний порядок складання заповіту передбачає можливість його вчинення у формі нотаріального акту або приватного акту (олографічний заповіт) (ст. 4:94 ЦК Нідерландів). Останній передається на зберігання нотаріусу. Як такого окремого поняття «секретний заповіт» ЦК Нідерландів не містить, хоча передбачає, що олографічний заповіт може бути передано для зберігання нотаріусу у закритій формі. Надзвичайні заповіти стосуються певних законодавчо визначених випадків, коли допускається складання заповіту у письмовій формі за участю певних посадових осіб і в присутності свідків (військовослужбовці, особи, які перебувають на борту морського чи повітряного судна, особи, які перебувають в ізольованих

географічних місцевостях). Як і в багатьох інших країнах законодавство Нідерландів обмежує дію надзвичайного заповіту певним строком. Згідно ст. 4:107 ЦК Нідерландів він становить 6 місяців від моменту, коли перестали існувати обставини, що стали підставою для складання надзвичайного заповіту. Усної форми заповіту законодавство Нідерландів не передбачає.

У законодавстві Хорватії розмежовуються три категорії заповітів – приватні, публічні і надзвичайні заповіти. Перші повинні бути написані особисто заповідачем і підписані ним. Не є обов'язковим, але бажаним зазначення місця і дати складання такого заповіту (ст. 30 Закону Хорватії про спадкування). Публічні заповіти складаються на вимогу заповідача з його слів уповноваженою особою (суддею муніципального суду, судовим радником чи публічним нотаріусом, а за кордоном – посадовою особою дипломатичного представництва чи консульства), зачитуються заповідачу із роз'ясненням правових наслідків, надаються для підпису заповідачу, після чого уповноважена особа ставить засвідчувальний запис на заповіті (ст. 32 Закону Хорватії про спадкування). За надзвичайних обставин допускається вчинення усного заповіту в присутності двох свідків, якщо заповідач не має можливості вчинити заповіт в іншій передбаченій законом формі. Такий заповіт є дійсним протягом 30 днів після припинення існування надзвичайних обставин (ст. 37 Закону Хорватії про спадкування).

Особливістю законодавства Англії щодо форми заповіту є те, що ним передбачено лише один варіант і особа, яка складає заповіт, не має свободи вибору форми заповіту, як це має місце у попередньо розглянутих країнах. У ст. 9 Закону про заповіти передбачено складення заповіту у письмовій формі в присутності не менше 2 свідків. У 2020 р. у зв'язку із пандемією коронавірусу в цю статтю були внесені зміни, якими передбачено, що для заповітів, складених з 31.01.2020 р. і до 31.01.2022 р. присутність свідків включає також і їх присутність в режимі відеоконференції чи в інший подібний спосіб.

Подібний підхід передбачений у законодавстві Ірландії, де прийнято окремий Закон про спадкування. Відповідно до ст. 78 вказаного закону, заповіт

має бути підписаний заповідачем у присутності не менш як двох свідків.

Схожі вимоги до форми заповіту передбачені законодавством Норвегії [8] та Фінляндії [12].

По-різному врегульовано питання форми заповіту в законодавстві пострадянських країн.

У законодавстві Литви, аналогічно, які в багатьох інших європейських країнах, передбачено дві форми заповіту – офіційний і приватний. Перший за своєю суттю є публічним заповітом, який складається у письмовій формі у двох примірниках і посвідчується нотаріусом або посадовою службовою особою консульства (ст. 5.28. ЦК Литви), тоді як приватний є відповідником відомого іншим європейським правовим системам власноручного (олографічного) заповіту (ст. 5.30. ЦК Литви).

У законодавстві Естонії спадкові відносини регулюються окремим законом про спадкування. Залежно від форми вчинення цей закон розрізняє нотаріальні і домашні заповіти (ст. 20). Нотаріальні, у свою чергу, поділяються на заповіти, посвідчені нотаріусом, і заповіти, передані на зберігання нотаріусу. Останній підвид за своєю суттю є відомим багатьом іншим правовим системам секретним заповітом. Домашні заповіти теж можуть бути двох підвидів: заповіти, підписані в присутності свідків, і заповіти, написані власноручно заповідачами. Проте, чинність домашнього заповіту обмежена в часі – він вважається таким, що втратив чинність після спливу 6 місяців від його складання, якщо заповідач в цей час залишається живим (ст. 25 Закону про спадкування в Естонії»).

Відповідно до законодавства Латвії, заповіти за своєю формою можуть бути публічними або домашніми (ст. 432 ЦЗ Латвійської Республіки). Перші складаються в присутності заповідача в нотаріуса. До публічних заповітів також прирівнюються заповіти, передані на зберігання нотаріусу в закритому вигляді. Варто зазначити, що до 2014 р. латвійське законодавство містило досить лояльне регулювання форми заповіту, передбачаючи крім публічних і домашніх заповітів також привілейовані заповіти. Останні могли вчинятися в усній формі

за надзвичайних обставин, коли заповідач не мав можливості скласти публічний заповіт чи письмовий домашній заповіт. Обумовлювалися навіть випадки, коли привілейований заповіт міг бути складений і без присутності свідків. До 2014 р. латвійське законодавство, поряд із варіантом власноручного написання і підписання такого заповіту заповідачем, допускало можливість складання його тексту за допомогою технічних засобів, вимагаючи лише підписання такого заповіту заповідачем у присутності свідків. Проте у зв'язку із поширеною практикою підробок таких заповітів було внесено зміни у ЦЗ Латвійської Республіки і передбачено, що домашні заповіти повинні бути власноручно написані заповідачем і підписані ним [178].

Законодавство Молдови у питанні форми заповіту доволі наближене до законодавства Німеччини – заповіти поділяються на звичайні і привілейовані. Перші можуть бути власноручними (ст.ст. 2223–2225 ЦК Молдови) або вчиненими у нотаріальній формі (ст. 2226 ЦК Молдови). Привілейовані заповіти, у свою чергу, поділяються на вчинені за особливих обставин і вчинені за надзвичайних обставин. Для привілейованих заповітів, вчинених за особливих обставин, передбачена письмова форма із їх посвідченням певними посадовими особами (головний лікар, начальник експедиції, командир військової частини, тощо) у присутності двох свідків (ст.ст. 2227–2228 ЦК Молдови). В цілому, це випадки, доволі наближені до поширеної в законодавстві багатьох пострадянських країн конструкції заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених. У цьому відношенні становить інтерес положення ЦК Молдови, що умовою вчинення привілейованого заповіту за особливих обставин є існування загрози смерті заповідача, перш ніж він зможе скласти заповіт у присутності нотаріуса. Що стосується привілейованих заповітів, вчинених за надзвичайних обставин (ст. 2229 ЦК Молдови), то йдеться про випадки, коли заповідач у зв'язку із надзвичайними обставинами опинився в ізольованому (замкненому) просторі, або коли йому загрожує неминуча небезпека. В таких випадках допускається, зокрема, складення заповіту у формі усної заяви в присутності 3 свідків. Однак, як і в німецькому праві, в цьому

випадку про заповіт у формі усної заяви має бути складений відповідний письмовий документ.

У ЦК Грузії передбачено, що заповіт повинен бути складений у письмовій формі із нотаріальним посвідченням чи без такого (ст. 1357). Щодо останнього, то йдеться про домашній заповіт – власноручно написаний заповідачем і підписаний ним (ст. 1364 ЦК Грузії). Допускається також складення домашніх заповітів із використанням технічних засобів, проте в цьому випадку вимагається присутність двох свідків, які повинні теж поставити свої підписи на такому заповіті (ст. 1366 ЦК Грузії). Під закритим заповітом у законодавстві Грузії розуміється різновид заповіту, який складається в присутності свідків за умови, що останні не знайомляться з його змістом (ст. 1367 ЦК Грузії).

Аналогічні норми щодо форми заповіту містить ЦК Азербайджану (ст.ст. 1179–1191).

У законодавстві Російської Федерації передбачено вчинення заповіту в письмовій формі із нотаріальним посвідченням (ст. 1124 ЦК РФ). Також визначено перелік заповітів, які прирівнюються до нотаріально посвідчених (ст.ст. 1125, 1127, 1128 ЦК РФ). За надзвичайних обставин допускається проста письмова форма заповіту (ст. 1129 ЦК РФ). Законом окремо обумовлено щодо недопустимості складення заповіту із використанням електронних чи інших технічних засобів.

Законодавство Вірменії містить ще вужчий підхід до вирішення питання про форму заповіту, передбачаючи єдино можливу форму заповіту – письмову із нотаріальним посвідченням (ст. 1203 ЦК Вірменії). Передбачено перелік заповітів, прирівняних до нотаріально посвідчених, а також поняття закритого заповіту (заповіт, посвідчений нотаріусом без ознайомлення з його змістом).

Схожі підходи до форми заповіту закріплено у ЦК Республіки Білорусь (ст. 1044–1047).

У законодавстві, яке діяло в різні часи на території України, питання форми заповіту регулювалося неоднаково. У дорадянський період закріплювалася певна ступінь свободи щодо вибору форми заповіту. ЦК Східної

Галіції передбачав, що заповіт може бути складено письмово чи оголошено усно; письмово може бути складено як при свідках, так і без них (ст. 372) [46, с. 237]. Звід законів цивільних Російської Імперії передбачав дві форми духовних заповітів: нотаріальні і домашні (ст. 1012). При цьому наголошувалося, що словесні заповіти, так звані «изустные памяти» жодної сили не мають (ст. 1023) [75, с. 119–121]. Цивільне законодавство радянського періоду фактично обмежило вчинення заповіту лише нотаріальною формою. Так, ЦК УСРР 1922 р. спочатку передбачав необхідність подання письмового заповіту в нотаріальний орган для внесення в актову книгу, а згодом закріпив вимогу про обов'язковість нотаріального посвідчення заповіту. Винятком були заповіти, складені на борту судна, які посвідчувалися його капітаном (ст. 425) [176, с. 732]. У ЦК УРСР 1963 р. збережено обов'язковість нотаріального посвідчення заповіту (ст. 541), єдине, що було розширено коло заповітів, які прирівнювалися до нотаріально посвідчених (ст. 542) [175, с. 901].

У літературі така позиція законодавства переважно знаходила підтримку. Так, В. Ю. Чуйкова зазначала, що правові наслідки, на настання яких спрямований заповіт, виникають лише після смерті особи, яка вчинила цю угоду. Тому у той час, коли розв'язується питання про дійсність цієї угоди і про відповідність волі спадкодавця його дійсній волі, - вже нема в живих самого спадкодавця. До того ж, до встановлення змісту цієї волі не можуть бути залучені ні свідки, ні використані будь-які інші документи. Все це і обумовлює особливу необхідність участі у складанні заповіту і засвідченні волі спадкодавця посадової особи – нотаріуса, який і надає заповіту характер безперечного юридичного акту [182, с. 10].

Інша дослідниця Л. В. Шевчук дійшла висновку, що правила щодо регулювання спеціальних форм заповітів повинні розглядатись у напрямку ускладнення процедури їх вчинення і потребують законодавчого передбачення присутності свідків при вчиненні заповіту будь-якого виду спеціальної форми [183, с. 9].

По суті, підхід законодавства радянського періоду було втілено у ЦК

України 2003 р., який передбачає єдино можливу форму заповіту – письмову із нотаріальним посвідченням (ст. 1247 ЦК України). Крім того, закріплено можливість посвідчення за певних умов заповіту посадовою, службовою особою органу місцевого самоврядування (ст. 1251 ЦК України), а також заповіти, які прирівнюються до нотаріально посвідчених (ст. 1252 ЦК України).

У ч. 2 ст. 219 ЦК України передбачено можливість визнання дійсним у судовому порядку одностороннього правочину, вчиненого з недодержанням встановленої законом вимоги про його нотаріальне посвідчення. У літературі висловлювалася точка зору щодо поширення положень ч. 2 ст. 219 ЦК України на заповіти [106, с. 193]. Однак, Верховним Судом України сформулював позицію щодо непоширення положень ч. 2 ст. 219 ЦК України на заповіти [136]. Даний підхід застосовується також у практиці Верховного Суду [128; 129]. В літературі така позиція сприйнята як критично [115, с. 570–571], так і схвально [97, с. 98–101]. Але у всякому разі такий підхід вищої судової інстанції вказує на те, що в Україні підставою для спадкування не може за жодних обставин слугувати заповіт, який не посвідчений нотаріально чи у передбачених законом випадках – іншими уповноваженими на це посадовими чи службовими особами.

Зміст ст. 1247 ЦК України не дозволяє погодитися із позицією І. А. Бірюкова, що законодавець не відкидає можливості складання заповіту і у письмовій простій формі [23, с. 41]. Адже заповіт, який вчинений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним (ст. 1257 ЦК України). Тому складений в простій письмовій формі заповіт, згідно із законодавством України, є нікчемним.

Також спірним є твердження О. Калініченко, що чинний ЦК України, порівняно із ЦК УРСР 1963 р., встановлює різноманітність форм заповітів [82, с. 111]. Власне, ЦК України передбачив лише одну форму заповіту – письмову із нотаріальним посвідченням, закріпивши поряд з цим види заповітів, що прирівнюються до нотаріально посвідчених. У цьому відношенні можна погодитися із О. Є. Кухаревим, що вимоги до форми заповіту є проявом імперативності в спадковому праві [95, с. 386–388]. Проте такий підхід йде

в розрізі із тенденціями, що існують і більшості країн Європи, у тім числі і країн пострадянського простору, де законодавство зазвичай не обмежується лише нотаріальною формою заповіту.

Варто зазначити, що у вітчизняній літературі вже неодноразово висловлювалися різні пропозиції щодо розширення свободи заповідача у виборі форми заповіту.

Насамперед, йдеться про позицію щодо доцільності запровадження у певних випадках простої письмової форми заповіту. Таку точку зору обґрунтував Ю. О. Заїка, зазначивши, що ЦК України доцільно доповнити нормою, яка би допускала можливість складення заповіту в письмовій простій формі в присутності двох свідків громадянином, який перебуває у стані, що загрожує його життю і позбавленому можливості посвідчити заповіт [69, с. 100]. Пропозицію запровадити в чинному законодавстві України форму власноручного заповіту, який вчиняється у присутності не менше двох свідків висловила також С. Я. Кернична, не прив'язуючи можливість вчинення такого заповіту до визначеного кола випадків [84, с. 371].

У свою чергу, Н. Є. Блажівська: вважає ефективною існуючу в деяких країнах практику, коли разом із письмовою формою заповіту здійснюється відеозапис складання заповідачем заповіту в присутності двох свідків. Це дасть змогу уникнути зловживань з боку свідків щодо заповідальних розпоряджень особи, а також унеможливить внесення змін до відеозапису одним зі свідків [32, с. 138–139].

З даного приводу зазначимо, що вищенаведений аналіз законодавства інших європейських країн, у тім числі пострадянського простору, засвідчує, що в абсолютній їх більшості законодавство допускає письмову просту форму заповіту. Вважаємо, що такі заповіти, в силу закріпленої ст. 204 ЦК України презумпції правомірності правочину, могли би вважатися дійсними і прийматися нотаріусами. Звісно, що заінтересовані особи можуть звертатися до суду із позовами про визнання таких заповітів недійсними на тій підставі, що вони підписані іншою, ніж заповідач, особою, чи складені під впливом

насильства, чи, наприклад, особою, яка не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними. Але судова засвідчує, що і нотаріально посвідчені заповіти часто оспорюються заінтересованими особами з названих підстав. Ще більш поширеною є практика оспорення заповітів, посвідчених посадовими особами органів місцевого самоврядування. Тож, закріплення національним законодавством України нотаріально посвідченої форми заповіту (із визначенням кола заповітів, які прирівнюються до нотаріально посвідчених) як єдино можливої не вирішує проблеми можливого оспорення заповіту в подальшому. Водночас, це звужує свободу вибору заповідачем форми свого волевиявлення при вчиненні заповіту, причому таке обмеження по суті є не виправданим, оскільки не забезпечує від ймовірності визнання заповіту недійсним в судовому порядку. При цьому варто наголосити, що важливим в даному випадку є закріплення для власноручних заповітів вимоги про необхідність повного написання тексту такого заповіту власноручно заповідачем. Власне, приклад Латвії у цьому відношенні, який ми наводили вище, досить добре показує, що існування можливості викладу тексту такого заповіту за допомогою технічних засобів і лише власноручне його підписання заповідачем, створює ризик зловживань і ускладнює в подальшому встановлення того, ким насправді складено цей заповіт.

В літературі висловлені також пропозиції щодо запровадження у національне законодавство і практику заповітів в усній формі. Так, О. В. Скрипник вважає за доцільне передбачити можливість складання заповіту за виняткових обставин (військовий чи надзвичайний стан, стихійне лихо тощо) в усній формі (в присутності свідків), за умови його переукладення в належній (письмовій) формі за першої такої можливості після завершення дії виняткових обставин [145, с. 180]. Близькою до наведеної є позиція щодо допустимості заповітів, зафіксованих за допомогою технічних засобів (наприклад, на відеокасетах). Але, як зазначила з цього приводу С. Я. Фурса, такий спосіб доцільно розвивати як додатковий, оскільки ним не гарантується достовірність інформації та надійність її збереження [107, с. 1016].

Проведений вище аналіз законодавства інших європейських країн дозволяє стверджувати, що усна форма заповіту передбачена лише в окремих країнах, причому як виняток у надзвичайних ситуаціях, визначених законом. При цьому навіть в цих країнах існує вимога щодо необхідності певної, як правило, документальної фіксації факту вчинення такого заповіту. Деякі країни (наприклад, Латвія) з часом відмовилися від усних заповітів. Тому вважаємо недоцільним запровадження в національне законодавство України усної форми заповіту.

Водночас, розвиток сучасних телекомунікаційних технологій та процес цифровізації багатьох ділянок суспільного життя ставить на порядок денний питання щодо перспектив запровадження заповітів, вчинених в електронній формі. Як зазначив І. Р. Калаур, сьогодні загальнодоступними засобами електронного зв'язку, які можуть використовувати учасники цивільних правовідносин для вчинення правочину, є: електронна пошта, Viber, SMS- та MMS-повідомлення тощо. Повідомлення, зроблені з допомогою вказаних засобів зв'язку, можуть відображати волю фізичної особи, яка опинилася у надзвичайній ситуації. Такого роду повідомлення можна було б розцінити як спрощену форму заповіту, яка отримала вже практику застосування у світі [81, с. 77]. Схожі пропозиції висловлюються також іноземними вченими. Наприклад, за законодавством Хорватії складання усних заповітів допускається лише за виключних обставин в присутності двох свідків. У зв'язку із цим науковці пропонують прописати в Хорватському законі про спадкування положення, які би допускали можливість вчинення усних заповітів за допомогою технічних засобів (забезпечення присутності свідків через відео-зв'язок, запис останньої волі на камеру, тощо) [6, с. 31–40]. Схожі пропозиції висловлюються і в білоруській [142, с. 157] та сербській [13, с. 919] літературі з проблем реформування спадкового права.

Наразі у цивільному законодавстві більшості країн Європи положень щодо електронної форми заповіту не передбачено. Водночас, у США вже робляться певні кроки у цьому напрямі. Поряд із помітним інтересом до цих питань в американській юридичній літературі [1; 18], у 2019 р. було прийнято Уніфікований

закон про електронні заповіти (*Uniform Electronic Wills Act* [17]). Даний документ розроблений Комісією з уніфікованого права (*Uniform Law Commission*) і на даний час він запроваджується в дію на території шести штатів.

З одного боку, запровадження електронних заповітів відповідає сучасним тенденціям розвитку приватно-правових відносин. В Україні певні законодавчі передумови для цього існують (ст. 207 ЦК України, закони України «Про електронні документи та електронний документообіг» [135], «Про електронні довірчі послуги» [134]). Проте запровадження електронних заповітів вимагає комплексного підходу і внесення відповідних змін у законодавство про нотаріат щодо запровадження в Україні електронного нотаріату.

Отже, перспективним напрямом подальшого реформування спадкового права України можна вважати розширення свободи заповідача щодо вибору форми заповіту. Теперішній підхід, законодавства України та судової практики, за яким єдино допустимими вважаються нотаріально посвідчені та прирівнювані до них заповіти, не відповідає сучасним тенденціям правового регулювання спадкових відносин в більшості європейських країн [3, с. 12–13]. Доцільним є запровадження простої письмової форми заповіту, власноручно написаного і підписаного заповідачем. За умови формування електронного нотаріату в подальшому можливим стане також запровадження заповітів в електронній формі.

2.2 Межі заповідальної свободи стосовно змісту заповіту

Зміст заповіту як одностороннього правочину становлять відповідні заповідальні розпорядження. У законодавстві різних країн питання про види таких заповідальних розпоряджень вирішується неоднаково.

Відповідно до ст. 967 ФЦК, особа може розпорядитися своїм майном шляхом заповіту: вказавши про призначення спадкоємця, вказавши про встановлення легату, використавши будь-яке інше позначення, здатне виразити його волю. Водночас, ст. 1002 ФЦК передбачає, що заповідальні розпорядження

можуть бути трьох видів: універсальні, дольові, сингулярні. При цьому кожне з цих трьох розпоряджень, незалежно від того, чи було воно зроблено під назвою призначення спадкоємця, чи під назвою легату, породжує наслідки у відповідності до правил про універсальні, дольові чи сингулярні легати. Тобто, незалежно від формального моменту, за змістом будь-які заповідальні розпорядження за французьким правом будуть кваліфікуватися як один із вищезазначених видів легатів.

Загалом, поширеною в літературі є позиція, що у французькому праві субституція заборонена [54, с. 580–581; 116, с. 1133]. Водночас, ст. 898 ФЦК передбачено, що розпорядження, за яким будь-яка третя особа закликається до прийняття дару, спадщини, легату у випадку, коли обдарований, призначений спадкоємець чи легатарій його не прийме, не розглядається як підпризначення спадкоємця і вважається дійсним. У свою чергу, ст. 1048 ФЦК закріплює правило, що безвідплатний правочин може включати обтяження, що полягає в обов'язку обдаровуваного чи легатарія зберегти передбачені в ньому права і майно та передати їх у разі його смерті другому набувачу, зазначеному в правочині.

На відміну від французького законодавства, BGB розмежовує окремі види заповідальних розпоряджень – призначення спадкоємця (у тім числі підпризначення спадкоємця та призначення наступного спадкоємця), заповідальний відказ і заповідальне покладення. Вказаним видам заповідальних розпоряджень присвячено окремі розділи Книги 5 BGB. При цьому § 2087 BGB передбачено дві презумпції: 1) якщо заповідач заповів назначеній особі усе своє майно чи частку в майні, презюмується, що така особа є призначеним спадкоємцем, навіть якщо вона прямо не названа спадкоємцем; 2) якщо заповідач заповів призначеній особі тільки окремі предмети, то навіть якщо ця особа названа спадкоємцем, вона не вважатиметься призначеним спадкоємцем, доки не буде доведено інше. Також у BGB міститься достатньо детальне регулювання щодо підпризначення спадкоємця на випадок, коли спадкоємець відпаде до чи після відкриття спадщини (§ 2096–2099 BGB) та про призначення наступного спадкоємця – призначення спадкоємця в такий спосіб, що він стане спадкоємцем

після того, як первинно спадкоємцем була інша особа (§ 2100–2146 BGB).

Австрійське цивільне уложення (далі – ABGB) передбачає, що крім розпорядження майном на випадок смерті заповіт може містити також інші розпорядження, такі як легати, умови, призначення виконавця заповіту (ст. 588). У ст. 535 ABGB закріплена презумпція, що якщо певній особі залишено не певну частку у спадщині, а конкретну річ чи право, то це вважається легатом, а така особа – легатарієм. При цьому австрійське законодавство допускає як звичайну, так і фідеокомісарну субституцію (ст.ст. 604, 608 ABGB).

У ЦК Швейцарії теж розмежовуються такі види заповідальних розпоряджень, як призначення спадкоємця (ст. 483) і легат (ст. 484). Як такої категорії заповідального покладення швейцарське законодавство не містить, проте окремо передбачено право заповідача заповісти майно фонду для будь-яких обраних ним цілей (ст. 493 ЦК Швейцарії). Також у ст. 483 ЦК Швейцарії закріплено презумпцію, згідно з якою будь-яке розпорядження, за яким особа, на користь якої воно зроблене, отримує все або визначену частку спадкового майна, вважається призначенням спадкоємця. У ЦК Швейцарії містяться положення про підпризначення спадкоємця (ст. 487) та про призначення наступного спадкоємця (ст. 488). Тобто, як і в праві Німеччини, передбачена як звичайна, так і фідеокомісарна субституція.

В законодавстві Іспанії закріплено два види заповідальних розпоряджень – призначення спадкоємця і легат. Причому презюмується, що заповідальне розпорядження є призначенням спадкоємця, навіть якщо заповідач безпосередньо не вживає слово «спадкоємець» (ст. 668 ЦК Іспанії).

В Італії заповідальні розпорядження поділяються на універсальні і окремі. Відповідно до ст. 588 ЦК Італії, заповідальні розпорядження, незалежно від їх формулювання чи назви, є універсальними і надають статус спадкоємця, якщо вони стосуються усього чи частини майна спадкодавця. Усі інші заповідальні розпорядження вважаються окремими і надають статус легатаріїв.

ЦК Польщі передбачає такі види заповідальних розпоряджень, як призначення спадкоємця, включаючи і підпризначення, запис звичайний, запис

віндикаційний і покладення. Особливістю польського права є те, що поряд із записом звичайним (*zapis zwykły*) (ст.ст. 968–981 ЦК Польщі), який є своєрідним відповідником заповідального відказу, передбачено запис віндикаційний (*zapis windykacyjny*) – коли у заповіті, складеному у формі нотаріального акту, заповідач вирішує, що призначена особа набуває предмет спадщини при відкритті спадщини (ст.ст. 981¹–981⁶ ЦК Польщі).

У ЦК Литви до видів заповідальних розпоряджень віднесено призначення спадкоємця (ст. 5.19.), заповідальний відказ (ст. 5.23.) та заповідання майна установі для використання в корисних та благодійних цілях (ст. 5.26.).

Щодо законодавства Латвії, то у питанні щодо видів заповідальних розпоряджень воно доволі близьке до німецького законодавства. ЦЗ Латвії передбачає такі види заповідальних розпоряджень, як призначення спадкоємця, включаючи субституцію і призначення підспадкоємця (ст.ст. 467–493), заповідання на загальнокорисні і благодійній цілі (ст.ст. 494–499), заповідальні відкази (ст.ст. 500–583). Закріплено положення, що якщо кому-небудь заповідано не всю спадщину і не її частку, а тільки конкретний предмет, то заповідане називається заповідальним відказом, а той, на користь кого його встановлено, – відказоодержувачем.

В Законі Естонії «Про спадкування» теж серед видів заповідальних розпоряджень передбачено призначення спадкоємця (у тому числі субституцію і призначення підспадкоємця) та заповідальний відказ. При цьому відмінність між цими заповідальними розпорядженнями полягає в тому, що спадкоємцем вважається лише особа, якій спадкодавець залишив все своє майно або ідеальну частку в ньому (ст. 39 Закону Естонії «Про спадкування»). Якщо ж особі було залишено конкретне майнове благо, яке належало спадкодавцю, то таке заповідальне розпорядження трактується як заповідальний відказ (ст. 56 Закону Естонії «Про спадкування»). На відміну від інших вищезгаданих країн, у законодавстві Естонії передбачено такі види заповідальних розпоряджень, як цільове доручення і цільове призначення. Цільове доручення – розпорядження заповідача, яким він покладає на спадкоємця або відказоодержувача обов'язок

без виникнення у кого-небудь відповідного цього обов'язку права (ст. 73 Закону Естонії «Про спадкування»). Цільове призначення – це розпорядження заповідача, яким він зобов'язує спадкоємця або відказоодержувача використовувати спадкове майно або відказ в певних цілях (ст. 76 Закону Естонії «Про спадкування»).

Близьким до вищенаведеного є правове закріплення видів заповідальних розпоряджень у ЦК Молдови, який значною мірою побудований на підходах, закріплених у BGB. ЦК Молдови теж чітко розмежовує такі види заповідальних розпоряджень, як призначення спадкоємця, заповідальний відказ і покладення. У ст. 2240 ЦК Молдови передбачено презумпцію, що якщо заповідач заповів особі всю спадкову масу чи її частку, така особа вважається спадкоємцем, і, навпаки, якщо особі було залишено конкретну річ, у разі сумніву така особа не вважається спадкоємцем. Своєрідним відповідником субституції у ЦК Молдови є інститут заміщення (ст. 2249). Крім того, на зразок німецького права, у ЦК Молдови передбачено досить детальне регулювання щодо призначення наступного спадкоємця (ст.ст. 2252–2296), а також стосовно заповідального відказу (ст.ст. 2297–2342) та покладення (ст.ст. 2343–2347).

У ЦК Грузії передбачено дещо інший варіант. По-перше, на відміну від багатьох країн Західної Європи та Прибалтики, призначення спадкоємця за заповітом допускає у тому числі варіант заповідання спадкоємцю конкретного майна (ст. 1348). По-друге, законодавство цієї країни передбачає лише інститут підпризначення спадкоємця (т. зв. «запасний спадкоємець») (ст. 1370 ЦК Грузії), не передбачаючи призначення підспадкоємця (наступного спадкоємця). По-третє, серед видів заповідальних розпоряджень передбачено лише призначення спадкоємця і заповідальний відказ (легат). Різновидом останнього є заповідальний відказ у загальнокорисних цілях (ст. 1397 ЦК Грузії).

Схожим чином регулюються види заповідальних розпоряджень у ЦК Вірменії. Особливість полягає у тому, що відповідником заповідального відказу тут виступає заповідальне доручення (ст. 1213 ЦК Вірменії). Конструкції, аналогічної заповідальному покладенню, ЦК Вірменії не передбачає, хоча

містить норму про те, що предметом заповідального доручення може бути обов'язок догляду за домашньою твариною, що належала спадкодавцю.

У ЦК Республіки Білорусь до видів заповідальних розпоряджень віднесено призначення спадкоємця, у тому числі і підпризначення спадкоємця (ст. 1041–1042), заповідальний відказ (ст. 1054) і заповідальне покладення (ст. 1055). Призначення спадкоємця може полягати як у визначенні частки у спадщині для конкретного спадкоємця, так і визначення конкретних речей і прав, які мають перейти до такого спадкоємця.

Законодавство, яке діяло в різні часи на території сучасної України, неоднаково регулювало питання щодо видів заповідальних розпоряджень. Так, ЦК Східної Галіції розрізняв поняття «заповіт» і «кодїцил». Перший становив собою останню волю, якою призначався спадкоємець, тоді як другий передбачав встановлення різноманітних легатів, коли відказоодержувачу передавалася конкретна річ чи певна грошова сума, певне право безвідносно до складу всієї спадщини (ст.ст. 346, 347). У вказаному кодифікованому акті доволі детальне регулювання одержали питання субституції, фідеокомісів та легатів.

На відміну від вищенаведеного, ЦК УСРР 1922 р. доволі вузько підходив до регулювання заповідальних розпоряджень, обмежуючи коло осіб, яким могло бути заповідане майно (ст. 422), та закріплюючи право заповідача покласти на особу, яка отримує за заповітом певне майно, виконання якого-небудь зобов'язання (ст. 423) і право підпризначити спадкоємця (ст. 424).

Дещо ширше регулювання заповідальних розпоряджень містив ЦК УРСР 1963 р., де було розширено коло осіб, на користь яким можна було заповідати майно (ст. 534), та закріплено положення про підпризначення спадкоємця (ст. 536), заповідальний відказ (ст. 538), покладення обов'язку надати право довічного користування будинком або його частиною (ст. 539) та покладення на спадкоємця виконання дій для загальнокорисної мети (ст. 540).

У прийнятому у 2003 р. чинному ЦК України норми про види заповідальних розпоряджень не зазнали істотних змін, порівняно із ЦК УРСР 1963 р. Як і в умовах дії попереднього кодексу за чинним ЦК України

спадкоємцю може бути заповідано як всю спадщину чи її частку, так і конкретні об'єкти зі складу спадщини. Дещо було збільшено обсяг нормативного матеріалу щодо заповідального відказу (ст.ст. 1237–1239 ЦК України), розширено положення щодо можливості покладення на спадкоємців інших обов'язків – крім дій для досягнення суспільно корисної мети передбачено також можливість покладення обов'язків немайнового характеру (ст. 1240 ЦК України), а також доповнено положеннями про можливість встановлення сервітуту в заповіті (ст. 1246 ЦК України).

В цілому можна констатувати, що правове закріплення видів заповідальних розпоряджень у ЦК України тяжіє до того, що передбачене у багатьох інших колишніх республіках СРСР. На відміну від багатьох західноєвропейських та прибалтійських країн та Молдови, призначення спадкоємця може полягати як у заповіданні спадкоємцю всієї спадщини чи її ідеальної частки, так і в заповіданні конкретних об'єктів, що входять до складу спадщини. Щодо видів заповідальних розпоряджень, то чинний ЦК України загалом містить досить широке їх коло, надаючи спадкодавцеві можливість вибору між ними.

Окремо варто звернути увагу на те, що, передбачаючи інститут підпризначення спадкоємця (субституції), українське законодавство не знає відомого багатьом іншим європейським країнам, включаючи деякі пострадянські, інституту призначення наступного спадкоємця (так звана фідеокомісарна субституція).

Свого часу Д. І. Мейєр писав, що якщо майно заповідається особі у власність, то подальша його доля вже не залежить від заповідача: він не може визначити, кому має перейти його спадщина після смерті спадкоємця. І цим істотно відрізняється наше право від римського і деяких інших, які допускають так звану субституцію (мається на увазі фідеокомісарна субституція – прим. авт.), тобто призначення спадкоємця тій особі, якій заповідається майно [105, с. 787].

Законодавство радянського періоду інституту фідеокомісарної субституції не передбачало, хоча в літературі окремі вчені висловлювали думку про

можливість складення заповіту із такою умовою [109, с. 146].

На думку багатьох сучасних вітчизняних дослідників, фідеокомісарна субституція є неприпустимою з позиції законодавства України [69, с. 129; 165, с. 425]. Є. О. Кухаревим висловлено точку зору про недоцільність запровадження цього інституту у законодавство України. При цьому вчений наголошує на тому, що фідеокомісарна субституція обмежує право власності, набуте спадкоємцем в порядку спадкування [95, с. 125].

Вважаємо, що це питання варто розглядати у дещо ширшому ракурсі – не тільки з позиції спадкоємця, а, насамперед, з позиції заповідача. Останньому закон повинен надавати якнайширші можливості щодо визначення долі свого майна після смерті. У цьому аспекті запровадження в українське законодавство інституту фідеокомісарної субституції сприятиме розширенню меж свободи заповідача при розпорядженні майном, оскільки він матиме можливість визначити не тільки першого спадкоємця – особу, до якої перейде майно в порядку спадкування безпосередньо після смерті заповідача, але й наступного спадкоємця, який спадкуватиме це майно після смерті першого спадкоємця і т.д. Наприклад, громадянин бажає, щоби побудований ним житловий будинок після його смерті перейшов до його сина, після смерті сина – далі до внука, від внука – до правнука і т.д. На даний час закон не дозволяє йому в такий спосіб розпорядитися будинком – він може визначити у заповіті тільки того спадкоємця, до якого будинок перейде після його смерті. Вважаємо, що в даному випадку заповідальна свобода безпідставно обмежується. Тим більше, що, як було показано вище, даний інститут успішно функціонує у багатьох європейських країнах. Тому вважаємо за доцільне закріпити в оновленому ЦК України інститут призначення наступного спадкоємця.

Одним із проявів свободи заповіту у більшості правопорядків є право заповідача обумовити виникнення чи припинення прав на одержання майна за заповітом відповідною умовою та (або) строком. Водночас, законодавство закріплює певні межі реалізації заповідачем цієї правової можливості.

У ст. 1040 ФЦК міститься правило, відповідно до якого, будь-яке

заповідальне розпорядження, зроблене під умовою, яка залежить від невідомої події і яка, згідно з наміром заповідача, ставить виконання розпорядження в залежність від того, настане ця подія чи ні, втрачає силу, якщо призначений спадкоємець чи легатарій помре до настання умови. Згідно із ст. 1041 ФЦК, умова, яка, відповідно до наміру заповідача, лише відстрочує виконання розпорядження, не перешкоджає призначеному спадкоємцю чи легатарію мати набуте право, яке може бути передане його спадкоємцям. Французьке законодавство не містить спеціальних положень щодо вимог, яким повинна відповідати вказана у заповіті умова. Проте в даному випадку застосовується загальне для безвідплатних правочинів правило ст. 900 ФЦК, відповідно до якого в будь-яких дарчих чи заповідальних розпорядженнях нездійсненні умови, умови, що суперечать законодавству та моралі, вважаються неіснуючими.

ЦК Швейцарії передбачає право заповідача зробити заповідальне розпорядження із обтяженням або умовою, вимагати виконання яких може будь-яка заінтересована особа (ст. 482 ЦК Швейцарії). Цією є статтею передбачено, що аморальні або протиправні обтяження чи умови роблять розпорядження нікчемним. Варто звернути увагу на те, що нікчемність в даному випадку стосується не самої умови чи обтяження, а заповідального розпорядження, вчиненого із умовою чи обтяженням. У ч. 3 ст. 482 ЦК Швейцарії закріплене правило, яке стосується обтяжень і умов, які є просто обтяжливими для третіх осіб або позбавлені змісту – такі обтяження і умови вважаються такими, що не існують. У 2002 р. ст. 482 ЦК Швейцарії була доповнена нормою про заповідальні розпорядження, зроблені на користь тварин – такі розпорядження вважаються обтяженням, за яким тварині має бути забезпечено догляд відповідно до її потреб.

У BGB теж передбачено низку правил щодо заповітів із умовою. Так, відповідно до § 2074 BGB, якщо спадкодавець передбачив у заповіті надання під відкладальною умовою, то, оскільки не доведено інше, слід вважати, що надання буде дійсним лише із настанням умови за життя особи, на користь якої встановлене надання. Фактично, ця норма перекликається із вищенаведеним

положенням французького законодавства, за яким зазначена у заповіті умова має настати за життя спадкоємця. У § 2075 BGB закріплено правила щодо скасувальної умови – якщо спадкодавець передбачив у заповіті надання під умовою, що особа, на користь якої встановлене надання, протягом невизначеного строку повинна вчинити певну дію чи утриматися від її вчинення, то у випадках, коли невиконання чи виконання залежать виключно від волі цієї особи, слід вважати, оскільки не доведено інше, що надання буде залежати від скасувальної умови, пов'язаної із виконанням чи невиконанням дії цією особою. Тобто, на відміну від французького законодавства, BGB окремо регулює заповідальні розпорядження із відкладальною умовою і заповідальні розпорядження зі скасувальною умовою. Спільним є те, що у цих країнах цивільне законодавство поширює положення щодо заповітів із умовою не лише на заповідальні розпорядження у вигляді призначення спадкоємця, але й на інші заповідальні розпорядження (заповідальні відкази (легати), тощо).

В законодавстві Австрії передбачено більш детальне регулювання умов та інших видів обмежень у заповітах. Загальна норма ст. 696 ABGB поділяє умови заповіту на позитивні (настання події) та негативні (ненастання події), а також відкладальні (супензивні) – коли передбачене право набуває чинності лише після її виконання та скасувальні – коли право втрачається, коли умова настає. Незрозумілі, невизначені, а також протиправні чи аморальні умови вважаються такими, що не встановлені (ст. 697 ABGB). Цікава норма передбачена ст. 698 ABGB щодо нездійснених умов – така умова є недійсною навіть якщо виконання цієї умови було лише згодом неможливим і про неможливість стало відомо померлому. Якщо ж умови здійсненні та допустимі, залежне від них право набувається лише шляхом їх точного виконання, незалежно від того, чи залежать вони від випадковості чи волі спадкоємця, спадкодавця чи третьої особи (ст. 699 ABGB). Поряд з умовами до обмежень, які можуть зазначатися у заповіті, австрійське законодавство відносить також встановлення строку або терміну (ст.ст. 705–706 ABGB).

ЦК Іспанії теж містить доволі детальне регулювання заповідальних

розпоряджень, зроблених під умовою або із визначенням строку (ст.ст. 790–805). Згідно з іспанським законодавством, умова чи строк можуть стосуватися як призначення спадкоємця, так і заповідальних відказів. В частині, нерегульованій спеціальними нормами спадкового права, до умов, покладених на спадкоємців та легатаріїв, субсидіарно застосовуються загальні положення, що стосуються зобов'язань з умовою. Низка положень ЦК Іспанії стосується, власне, меж свободи заповідача при визначенні умов у заповіті. У ст. 792 ЦК Іспанії міститься характерне для багатьох інших європейських країн правило, відповідно до якого, нездійсненні умови та умови, які суперечать закону або добрим звичаям вважаються ненаписаними, і ні в якій мірі не завдають шкоди спадкоємцям або легітаріям, навіть якщо заповідач передбачив інше. Особливістю іспанського законодавства є спеціальне регулювання питання про допустимість в заповіті умов, що забороняють спадкоємцю чи легатарію вступати в шлюб. У ст. 793 ЦК Іспанії міститься загальне правило, що абсолютна умова не вступати у перший або наступний шлюб вважається ненаписаною. Виняток передбачено лише для випадків, коли такого роду умова встановлена щодо вдови або вдовця померлим чоловіком (дружиною) або його (її) предком або нащадком. Відповідно до ст. 794 ЦК Іспанії, недійсним є заповідальне розпорядження, зроблене за умови, що спадкоємець або легітарій здійснює будь-яке розпорядження в своєму заповіті на користь спадкодавця або іншої особи є недійсною. Поряд із зазначенням у заповіті умови, іспанське законодавство передбачає можливість визначення для спадкоємця чи легатарія терміну або строку. Згідно зі ст. 805 ЦК Іспанії, зазначення дня або часу, з якого починається або припиняється дія призначення спадкоємця або спадщини, є дійсним. В обох випадках, до настання терміну або після його закінчення, спадкоємець вважається таким, що названий.

ЦК Італії, як і ABGB і ЦК Іспанії, характеризується досить розгорнутим регулюванням питань щодо заповітів з умовою, терміном чи обтяженням (ст.ст. 633–648 ЦК Італії). Відповідні положення стосуються як призначення спадкоємців, так і встановлення легатів. Відповідно до ст. 633 ЦК Італії,

універсальні або окремі розпорядження можуть бути здійснені з відкладальною або скасувальною умовою (*condizione sospensiva o risolutiva*). Низка положень стосуються меж свободи заповідача щодо визначення умов у заповіті. Загальне правило ст. 634 ЦК Італії передбачає недопустимість умов, які є нездійсненними, які суперечать законодавству, публічному порядку чи моралі. Такі умови вважаються ненаписаними. Виняток зроблено лише стосовно умов, які підпадають під дію ст. 626 ЦК Італії, в якій йдеться про недійсність заповідального розпорядження, зробленого в результаті неправомірного мотиву. Ще одне правило щодо неприпустимості певних умов стосується так званих «умов взаємності» (*condizione di reciprocità*) – відповідно до ст. 635 ЦК Італії, нікчемним є універсальне чи окреме розпорядження, зроблене заповідачем з умовою, що він отримуватиме вигоду із заповіту спадкоємця чи легатарія. Як і в іспанському законодавстві, ЦК Італії у ст. 636 проголошує незаконною умову, яка забороняє перший чи наступний шлюб. Однак, на відміну від Іспанії, у законодавстві Італії не передбачено стосовно цього винятків для вдови чи вдівця. Водночас, легатарій, для якого встановлено узурфрукт чи сервітут, право на проживання, періодичні виплати у випадку чи на час безшлюбності чи вдівства, може користуватися таким правом лише під час безшлюбності чи вдівства. Італійське законодавство не передбачає загальної норми про допустимість зазначення строку чи терміну в заповіті, однак у ст. 637 ЦК Італії закріплена презумпція, відповідно до якої, термін, з якого має початися чи припинитися дія заповідального розпорядження, вважається не встановленим для загального розпорядження в розумінні ст. 588 ЦК Італії. Вище вже йшлося про закріпленій ст. 588 ЦК Італії поділ заповідальних розпоряджень на загальні, які надають статус спадкоємця, і окремі, які надають статус легатарія. І, нарешті, заповідальне розпорядження може покладати обтяження, причому як на спадкоємця, так і на легатарія. При цьому нездійсненне чи незаконне обтяження вважається таким, що не встановлене, але воно обумовлює недійсність відповідного заповідального розпорядження, якщо таке обтяження є єдиною вирішальною причиною для нього (ст. 647 ЦК Італії).

У ЦК Польщі питання щодо умов і строків у заповіті врегульовані лише фрагментарно – у ст. 962 передбачено, що застереження щодо умови чи строку, зроблене при призначенні спадкоємця за заповітом, вважатиметься відсутнім. Однак якщо зміст заповіту або обставини вказують на те, що спадкоємець не буде призначений без такого застереження, призначення спадкоємця є недійсним. Ці положення не застосовуються, якщо виконання або невиконання умови або настання строку відбулися до відкриття спадщини.

У цивільному законодавстві країн Прибалтики регулювання щодо умов і строків у заповіті відрізняється. Так, ЦК Литви лише у загальних рисах регулює це питання, передбачаючи у ст. 5.36. право заповідача призначити спадкоємця або відказоодержувач, вказавши одну або декілька умов, які вони повинні виконати для успадкування. При цьому незаконні умови, умови, що суперечать звичаям, або умови, що порушують вимоги доброї моралі, є нікчемними.

Дещо ширше регулювання міститься у законодавстві Естонії. У ст. 35 Закону Естонії «Про спадкування» передбачає право заповідача призначити в заповіті спадкоємця або встановити заповідальний відказ під відкладальною умовою або з встановленням терміну. Заповідач має право робити в заповіті також інші розпорядження під відкладальними або скасувальними умовами або з встановленням терміну. Цікавими є положення ст. 36 Закону Естонії «Про спадкування», які встановлюють кореляцію стосовно умови по відношенню до призначення спадкоємця і встановлення заповідального відказу. Якщо спадкоємець призначений з умовою і в заповіті на його користь зроблений також заповідальний відказ, умова дійсна також і щодо заповідального відказу, якщо інше не впливає з заповіту. Проте, якщо заповідальний відказ зроблено під умовою на користь особи, яка одночасно є спадкоємцем, виконання умови не впливає на статус цієї особи як спадкоємця, якщо інше не впливає з заповіту. Стосовно заповідального розпорядження, зробленого під відкладальною умовою, ст. 37 Закону Естонії «Про спадкування» передбачає, що в цьому випадку заповідальне розпорядження дійсне тільки якщо в момент настання умови особа, на користь якої зроблено розпорядження, є живою, якщо

інше не впливає з заповіту.

Латвійське законодавство містить доволі розгорнуте регулювання питань щодо умов, термінів та інших обмежень, які можуть супроводжувати заповідальні розпорядження (ст.ст. 584–603 ЦЗ Латвії). У ст. 584 ЦЗ Латвії передбачено загальне правило щодо можливості призначення спадкоємців та встановлення заповідальних відказів як під відкладальними, так і під скасувальними умовами. На відміну від інших розглянутих вище країн, окремо передбачено, що субституція також може бути встановлена під умовою. Однак якщо призначення першого спадкоємця зроблено під умовою і умова щодо субституції прямо не повторена, то останній вважається призначеним без умови. Як і в багатьох інших розглянутих європейських країнах, передбачено загальну норму, що умови, які у фізичному або правовому відношенні є неможливими, а також неправильні, аморальні і інші недозволені умови останні, проте, лише в тому випадку, якщо вони виражені в позитивній формі, – не повинні дотримуватися, але саме розпорядження має силу (ст. 587 ЦЗ Латвії). Стосовно меж свободи заповідача щодо визначення в заповіті умови ст. 588 ЦЗ Латвії передбачено, що у розпорядження останньої волі не можуть включатися умови, що обмежують особисті права наділеного. Як видно із наведеного, законодавство Латвії у цьому відношенні демонструє більш широкий підхід, ніж скажімо в Іспанії чи Італії, де закріплено лише обмеження щодо умови, яка забороняє вступ у шлюб. Водночас, ст. 588 ЦЗ Латвії передбачено, що можна накладати зобов'язання на того, хто призначається спадкоємцем або кому призначається заповідальний відказ, за допомогою наступних умов:

1) вступ у шлюб з визначеною особою, якщо це не суперечить закону і відповідає вимогам пристойності і особистої гідності;

2) невступ в шлюб з визначеною особою, якщо тільки при цьому не ставиться мета утримати того, кому що-небудь заповідано під цією умовою, від вступу в шлюб взагалі або щонайменше створити йому перешкоди в цьому.

Як і в деяких інших розглянутих вище країнах Європи, за законодавством Латвії не допускаються і не мають сили все такі призначення спадкоємця або

умови заповідального відказу, які пов'язані з умовою, що полягає в тому, щоб наділений зробив розпорядження останньої волі на користь заповідача або цієї особи (ст. 589 ЦЗ Латвії).

Окремо врегульовано питання щодо терміну. У ст. 599 ЦЗ Латвії міститься досить цікава норма щодо розмежування терміну і умови в заповіті – призначення терміну відрізняється від умови тим, що перше відкладає тільки можливість здійснення права, а друге – саму дію права. Цією ж статтею передбачено, що термін, призначення якого в певному сенсі є невизначеним, так що про нього не можна точно знати, чи наступить він взагалі і коли настане, якщо тільки він явно не відноситься лише до часу виконання, - прирівнюється до умови. Тобто, як бачимо, латвійське законодавство не лише містить окреме регулювання щодо умови і терміну, але й приділяє значну увагу саме розмежуванню цих двох категорій.

Відповідно до ст. 600 ЦЗ Латвії, розпорядження останньої волі можуть обмежуватися не тільки умовами і термінами, а й іншим чином, а саме: призначеннями, обмеженнями меж користування, а також покладанням обов'язку передати те, що отримано, іншій особі або замість цього вчинити будь-яку дію.

ЦК Молдови містить регулювання умов у заповіті аналогічне тому, що закріплене BGB – закріплені положення щодо розпорядження під відкладальною умовою (ст. 2205 ЦК Молдови), розпорядження під скасувальною умовою (ст. 2206 ЦК Молдови).

ЦК Вірменії присвячує регулюванню заповіту з умовою одну статтю 1197. У ній закріплено загальне правило про право заповідача обумовити отримання спадщини правомірною умовою щодо характеру поведінки спадкоємця. Як бачимо, на відміну від багатьох інших європейських країн, умова стосується лише призначення спадкоємця. Причому визначена в заповіті умова має стосуватися лише певної поведінки спадкоємця. Як і в багатьох країнах передбачено, що протиправні умови є недійсними. Однак щодо нездійснених умов законодавство Вірменії відрізняється від розглянутих вище – включена в

заповіт умова, яку неможливо виконати для спадкоємця за станом його здоров'я або в силу інших об'єктивних причин, може бути визнано недійсною за позовом спадкоємця. Тобто нездійсненна умова є оспорюваною – для її недійсності спадкоємцю потрібно звернутися в суд із відповідним позовом і обґрунтувати те, що неможливість виконання ним зазначеної в заповіті умови обумовлене об'єктивною причиною.

У законодавстві Республіки Білорусь питання щодо заповіту з умовою регулюється лише фрагментарно – окремої статті стосовно цього ЦК Республіки Білорусь не містить. Лише у ст. 1041 даного кодексу, яка присвячена свободі заповіту, передбачено право заповідача обумовити отримання спадщини певною правомірною умовою щодо характеру поведінки спадкоємця. Тобто, як і у ЦК Вірменії, умова стосується лише призначення спадкоємця, повинна бути правомірною і може стосуватися виключно поведінки спадкоємця.

У низці країн – колишніх республік Союзу РСР законодавство взагалі не містить спеціального регулювання стосовно заповіту з умовою (Азербайджан, Грузія, Російська Федерація).

Щодо регулювання заповітів з умовою в законодавстві, яке діяло на території України, то в різні історичні періоди це відбувалося по-різному. Варто відзначити, що детальне регулювання цього питання передбачалося Цивільним кодексом Східної Галіції 1797 р. – окрема глава Частини II цього кодифікованого акту присвячувалася «способам обмеження і скасування останньої волі» і в ній ст.ст. 483–499 стосувалися визначення умов та термінів заповітах і кодіцилах. Загальна норма ст. 483 Цивільного кодексу Східної Галіції закріплювала за заповідачем право призначити спадкоємця під визначеною умовою, на визначений строк чи з визначеною ціллю. Розмежовувалися відкладальні та скасувальні умови. Неможливі і незаконні умови проголошувалися нікчемними (ст. 485). Окремо регулювалося питання щодо умов, які стосувалися безшлюбності спадкоємця чи відказоодержуваа, для яких не існувало перешкод для вступу в шлюб. Такі умови розглядалися як незаконні. Однак передбачалися і винятки з цього загального правила –

допускалися умови, за якими хто-небудь не повинен одружуватися на певній особі чи на вдові, у якої є діти. При цьому доведена в суді розпутна поведінка вдови позбавляла її права, яке було надано під умовою вдовства.

На відміну від вищенаведеного, у Зводі законів цивільних Російської Імперії 1832 р. окремих положень щодо умов і термінів у заповіті не містилося. З цього приводу Д. І. Мейєр зазначав, що призначення спадкоємця нерідко супроводжується різними умовами. При цьому загальні положення про умови як побічні визначення правочину застосовуються і до духовних заповітів. Виняток становлять лише аморальні умови: вони не роблять духовний заповіт недійсним, а вважаються ніби ненаписаними [105, с. 787].

Не було спеціальних положень про заповіти з умовою також і в ЦК УСРР 1922 р. та ЦК УРСР 1963 р. За такого законодавчого підходу в умовах дії обох зазначених кодифікованих актів у радянській цивільно-правовій літературі точилися дискусії щодо допустимості заповітів з умовою в принципі як таких та щодо того, які саме умови можуть включатися в заповіт [23, с. 83–85].

При підготовці проєкту ЦК України закріплення у новому кодифікованому акті цивільного права положень про заповіт з умовою розглядалося як одна із новел, що була покликана розширити межі свободи заповіту [86, с. 285].

Відтак, у чинному ЦК України окрема стаття 1242 присвячена заповіту з умовою. У цій статті передбачено загальне правило про право заповідача обумовити виникнення права на спадкування у особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо). При цьому імперативно закріплено, що умова, визначена у заповіті, має існувати на час відкриття спадщини. Як і багатьох інших вищерозглянутих країнах передбачено нікчемність умови, яка суперечить закону або моральним засадам суспільства. Також закріплено норму, що особа, призначена у заповіті, не має права вимагати визнання умови недійсною на тій підставі, що вона не знала про неї, або якщо настання умови від неї не залежало.

Насамперед, варто зазначити, що закріплення у ЦК України положень про заповіт з умовою отримало неоднозначну оцінку серед науковців. Так, З. В. Ромовська зазначила, що заповіт з умовою не тільки розширює сферу свободи заповіту. За його допомогою можна досягти певного суспільно значимого ефекту, особливо коли умовою в заповіті є припинення протиправної аморальної поведінки, про що той, на користь кого складено заповіт, знає заздалегідь [140, с. 159].

Протилежну точку зору висловив Ю. О. Заїка, зазначивши, що ст. 1242 ЦК України у теперішній її редакції свідчить не про розширення свободи заповіту, а навпаки про штучне його обмеження, про легальну можливість обмеження волі заповідача [69, с. 117]. Ця позиція підтримана О. Є. Кухарєвим [93, с. 39], хоча варто зазначити, що у своєму монографічному дослідженні вчений розглядає умову заповіту як елемент волевиявлення заповідача з позиції свободи заповіту [95, с. 141].

Вважаємо, що закріплення у ЦК України положень про заповіт з умовою забезпечує більш широку свободу заповідача щодо розпоряджання своїм майном на випадок смерті. Надання заповідачу можливості «прив'язати» виникнення в особи права на спадкування його майна до виконання певної умови, яка може як залежати, так і не залежати від волі цієї особи, відповідає приватно-правовому характеру спадкових відносин, забезпечує більш повну реалізацію волі заповідача щодо розпоряджання своїм майном на випадок смерті. Для багатьох пересічних громадян спадкування за заповітом сприймається як набуття майна без необхідності виконання з їх боку ніяких дій, крім як прийняття спадщини і оформлення спадкових прав. Але, як було показано вище, майже всі досліджені вище країни Європи передбачають у своєму законодавстві норми про заповіт з умовою (виняток становлять лише деякі пострадянські країни, такі як Азербайджан, Грузія, Російська Федерація). В законодавстві, що діяло на території сучасної України, заповіт з умовою одержував розгорнуту правову регламентацію спочатку у Цивільному кодексі Східної Галіції 1797 р., а згодом – в Австрійському цивільному уложенні 1811 р.

Постановка питання «ти успадкуєш моє майно, якщо ...» є звичною для розвинених правопорядків і не викликає особливого подиву чи заперечень з приводу ніби то обмеження право- і дієздатності такого роду умовами, чи порушення принципу рівності громадян перед законом. Це питання потрібно розглядати, насамперед, з позиції заповідача. Останній, по відношенню до кожної особи, може зайняти різну позицію в заповіті – призначити цю особу своїм спадкоємцем без будь-яких умов, призначити її спадкоємцем, але за певної визначеної ним умови, взагалі не згадати її у заповіті. Очевидно, що таке законодавче вирішення надає заповідачу ширшу свободу дій, ніж варіант, коли б закон передбачав за ним лише дві альтернативні можливості – або призначити цю особу спадкоємцем без будь-яких умов, або не призначати її спадкоємцем, а *tertium non datur*. Тому слід однозначно підтримати позицію ЦК України щодо закріплення конструкції заповіту з умовою. Зрозуміло, що ці положення доцільно удосконалювати із врахуванням, у тому числі, досвіду регулювання в інших європейських країнах.

Перше, на що потрібно звернути увагу – це сфера застосування умови в заповіті. ЦК України, як і цивільні кодекси низки інших пострадянських країн, пов'язує умову лише із призначенням спадкоємця. Водночас, як показує вищенаведений аналіз законодавства інших країн Європи, умова може стосуватися не тільки призначення спадкоємця, але й заповідального відказу (легату). У ст.ст. 1237–1239 ЦК України нічого не сказано про можливість встановлення заповідального відказу під умовою. Звісно, що в даному випадку можна допустити можливість включення і такої умови в заповіт на основі ст. 6 ЦК України та принципу свободи заповіту. Але відсутність у законодавстві прямої норми, яка би передбачала можливість вчинення заповідального відказу під умовою, призводитиме до виникнення спорів з приводу дійсності такої умови. Також в окремих країнах (наприклад, в Латвії), передбачено також підпризначення спадкоємця під умовою. Остання позиція видається нам цілком логічною. Якщо законодавство допускає призначення спадкоємця із умовою, то заповідачу має надаватися можливість підпризначити іншого спадкоємця на

випадок, якщо стосовно основного спадкоємця умова не буде виконана. У законодавстві України ця ідея частково реалізована у ст. 1244 ЦК України, яка передбачає право підпризначити спадкоємця у тому числі на випадок відсутності умов, визначених у заповіті. Проте вважаємо, що оскільки у ЦК України є окрема стаття, присвячена заповіту з умовою, то в ній має бути зазначено і про підпризначення спадкоємця.

Отже, ч. 1 ст. 1242 ЦК України доцільно викласти у такій редакції:

«1. Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена (підпризначена) спадкоємцем, та (або) права із заповідального відказу, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо)».

Також конкретизації потребують законодавчі вимоги до характеру умов, які може містити заповіт. Це питання є надзвичайно актуальним для нотаріальної та судової практики. У чинній редакції ст. 1242 ЦК України з цього приводу передбачено наступне: 1) умова може бути як пов'язана, так і не пов'язана з поведінкою особи, щодо якої вона встановлена; 2) передбачено приблизний перелік умов; 3) передбачено положення про нікчемність умови, яка суперечить закону або моральним засадам суспільства.

У вітчизняній юридичній літературі висловлено різні точки зору щодо вимог до умов у заповіті. Так, Ю. О. Заїка вважає, що умова має бути: 1) визначеною за змістом; 2) визначеною у часі; 3) правомірною; 4) не обмежувати правоздатність спадкоємця; 5) не суперечити нормам суспільної моралі; 6) стосуватися лише тих благ, якими спадкоємець може розпорядитися самостійно; 7) бути здійсненою [66, с. 34]. У свою чергу, такі науковці, як О. Є. Кухарєв [96], Н. В. Фомічова [162, с. 259], виокремлюють такі ознаки умови, як визначеність за змістом, правомірність, здійсненність.

Як засвідчує вищенаведений аналіз законодавства інших європейських країн, у більшості з них теж передбачено недійсність незаконних та аморальних умов заповіту. Водночас, закріплено ще одну вимогу до умови в заповіті –

здійсненність – за законодавством багатьох європейських країн нездійсненні умови вважаються недійсними або ненаписаними. І хоча здійсненність визнається у вітчизняній доктрині як одна з ознак, якими повинна володіти умова в заповіті, відповідне правило потрібно закріпити в законі.

В літературі розрізняють абсолютну і відносну нездійсненність умови заповіту. Як зазначив Ю. О. Заїка, абсолютна неможливість – неможливість виконання умови будь-якою особою, тобто виконання такої умови взагалі суперечить законам природи. Відносна нездійсненність означає, що відповідна умова є нездоланною саме для конкретного спадкоємця; її виконання може вимагати наявності ряду обставин – певного віку спадкоємця, наявності професійних чи творчих навиків, життєвого досвіду, коштів, часу, уподобань тощо [23, с. 90–92]. Зазначимо, що розмежування абсолютної і відносної нездійсненності умови заповіту проводилася ще у дореволюційному законодавстві, і правозастосовча практика вже тоді виробила позицію, згідно з якою недопустимими були лише абсолютно нездійсненні умови заповіту [110, с. 339]. Ми підтримуємо такий підхід і вважаємо, що нікчемною слід вважати лише абсолютно нездійсненну умову. Відносно нездійсненна умова, якою би складною, дивною, тощо вона не виглядала, є дійсною і її виконання обумовлює виникнення в особи права із заповіту. Водночас, заслуговує на увагу позиція З. В. Ромовської, яка наводить приклад, коли у заповіті з умовою виникнення права на спадкування зазначено наявність дитини, а дочка перенесла складну операцію, що перекреслила надію на материнство, то ця умова заповіту могла б вважатися несправедливою [140, с. 158]. В наведеному вченою прикладі йдеться про відносну нездійсненність умови заповіту, однак така нездійсненність обумовлена об'єктивною причиною. На наш погляд, законодавство повинно враховувати такого роду випадки і передбачати адекватне регулювання. Думається, що тут варто запозичити досвід законодавства Вірменії, яке допускає можливість оспорення спадкоємцем умови заповіту, яка стала неможливою для спадкоємця у зв'язку зі станом його здоров'я або в силу інших об'єктивних причин.

Отже, у ч. 2 ст. 1242 ЦК України доцільно передбачити два правила:

- 1) щодо нікчемності абсолютно нездійсненої умови заповіту;
- 2) щодо можливості визнання недійсною відносно нездійсненої умови заповіту, яка виникла у зв'язку зі станом його здоров'я або в силу інших об'єктивних причин.

Як було показано вище, в окремих країнах закон прямо передбачає неприпустимість так званих «взаємних умов» – коли в заповіті передбачається умова, що певна особа набуде право на спадщину чи право із заповідального відказу, якщо ця особа складе заповіт на користь заповідача. Вважаємо, що подібне обмеження доцільно включити і до ЦК України.

Позитивно слід охарактеризувати закріплення у ст. 1242 ЦК України приблизного переліку умов, які можуть бути вказані у заповіті. Зрозуміло, що закон об'єктивно не може містити вичерпний перелік умов. В іншому випадку це би істотно звужувало межі свободи заповідача і в певній мірі нівелювало би саму сутність і призначення конструкції умови в заповіті. Однак, визначення у законі невичерпного переліку умов забезпечує більш чітке регулювання цього питання, що позитивно позначається на нотаріальній і судовій практиці. Зазначимо, що такий підхід, загалом, не є характерним для законодавства інших європейських країн, проте це можна вважати саме тим випадком, коли українське законодавство демонструє більш прогресивні підходи у регулюванні питання щодо умов в заповіті.

З іншого боку, в законодавстві окремих європейських країн передбачено положення, які конкретизують умови, які не можуть міститися в заповіті. Йдеться про умови, які забороняють спадкоємцю чи відказоодержувачу вступати в шлюб (Іспанія, Італія), чи умови, які порушують особисті права спадкоємця чи відказоодержувача (Латвія). Щодо доцільності запровадження подібних положень у законодавство України варто звернути увагу на таке. По-перше, підходи до вирішення питань, пов'язаних зі вступом в шлюб, у значній мірі перебувають під впливом ментальності, традицій, культури, що склалися у суспільстві тої чи іншої країни. Тому механічно переносити підходи щодо

цього, які закріплені у законодавстві інших держав, на законодавство України було би неправильним. По-друге, у названих країнах законодавство передбачає низку винятків із загального правила щодо неприпустимості умов у заповіті, які забороняють вступ в шлюб, чи які обмежують особисті права спадкоємця чи відказоодержувача. Наприклад, законодавство Іспанії, поряд із загальною нормою щодо неприпустимості в заповіті умов, які забороняють вступ в шлюб, передбачає, що така умова може мати місце в заповіті другого з подружжя або його нащадка чи предка. Так само законодавство Латвії хоч і передбачає загальну норму щодо неприпустимості умов, що обмежують особисті права спадкоємця чи відказоодержувача, допускає заповіт з умовою щодо вступу чи невступу в шлюб з визначеною особою. Тому включення подібних положень до ЦК України вважаємо недоцільним. Більш оптимальним є визначення невичерпного переліку умов, які можуть передбачатися в заповіті, та закріплення загального правила про нікчемність умов, які суперечать закону чи моральним засадам суспільства, а також умов, які є нездійсненними.

2.3 Право на обов'язкову частку з позиції меж здійснення права на заповіт

В контексті дослідження меж здійснення права на заповіт заслуговує на увагу також питання щодо забезпечення інтересів членів сім'ї заповідача шляхом наділення їх права на одержання гарантованої частини спадкового майна або на отримання відповідної грошової суми від спадкоємців за заповітом. Зазвичай, у літературі виділяють дві основні системи забезпечення інтересів членів сім'ї заповідача – система резерву і система обов'язкової частки [54, с. 582; 78, с. 227].

Французьке законодавство у ст. 912 ФЦК містить визначення понять «обов'язкової спадкової частки» (*la réserve héréditaire*) і «вільно-відчужуваної частки» (*la quotité disponible*). Відповідно, заповідатися може бути лише друга. При цьому характерним є диференційований підхід до визначення розміру вільно-відчужуваної частки, залежно від того, які категорії спадкоємців

залишилися після смерті спадкодавця. Розмір такої частки не може перевищувати половини спадкового майна, якщо залишилася одна дитина, одної третьої – якщо залишилося двоє дітей, одної четвертої – якщо залишилося троє і більше дітей; при цьому до дітей в даному випадку відносяться усі родичі по низхідній лінії (ст.ст. 913, 914 ФЦК), трьох четвертих – якщо не залишилося родичів по низхідній лінії, але залишився другий з подружжя (ст. 914-1 ФЦК). І лише у разі відсутності усіх вищеперерахованих категорій заповідатися може усе майно (ст. 916 ФЦК). Як зазначається в літературі, родич, який має право на резерв, знаходиться в становищі повноправного спадкоємця [36, с. 118].

Схожий підхід містить законодавство Швейцарії, передбачаючи, що особа, яку пережили нащадки, батьки, другий з подружжя чи зареєстрований партнер, може здійснити заповідальне розпорядження щодо тієї частини свого майна, яка перевищує обов'язкову частку. Остання становить для будь-кого з нащадків – три четвертих, для кожного з батьків та другого з подружжя чи зареєстрованого партнера – половину того, що їм належало би за законом. Розпорядитися усім майном може лише особа, після якої не залишилося живими зазначених категорій обов'язкових спадкоємців (ст.ст. 470, 471 ЦК Швейцарії).

Відповідно до ст. 763 ЦК Іспанії, особа, у якої немає спадкоємців, що мають за законом гарантовану частку у спадщині, може розпоряджатися згідно з заповітом усім своїм майном або його частини на користь будь-якої особи, з можливістю його придбання. Особа, у якої є спадкоємці, які мають за законом гарантовану частку у спадщині, можуть тільки розпоряджатися своєю власністю в порядку і з урахуванням обмежень, викладених в розділі 5 цієї глави. Зі змісту ст. 806 ЦК Іспанії, заповідач не може розпоряджатися гарантованою часткою. У ст. 814 Іспанії передбачено наслідки обходу заповідачем одного із законних спадкоємців, які можуть полягати в тому числі в анулюванні відповідних заповідальних розпоряджень.

Система резерву передбачена також в італійському законодавстві. Відповідно до ст. 536 ЦК Італії, особами, на користь яких закон резервує частку майна чи інших прав у спадщині, є другий з подружжя, діти, предки. Згідно зі

ст. 457 ЦК Італії, заповідальні розпорядження не можуть зашкодити правам, які закон резервує за зазначеними категоріями спадкоємців.

До системи резерву значною мірою тяжіє і законодавство Болгарії. З одного боку, ст. 14 Закону про спадкування передбачено, що спадкодавець може через заповіт розпорядитися усім своїм майном. Проте у цій же статті передбачено, що заповідальні розпорядження у будь-якому разі не можуть зачіпати обов'язкової частини. Відповідно, у ст.ст. 28, 29 Закону про спадкування закріплено поділ спадщини на «обов'язкову частину» і «наявну частину». Право на першу мають низхідні (у тому числі усиновлені), батьки та другий з подружжя. Характерно, що законодавство Болгарії не закріплює єдиного розміру обов'язкової частини – він є диференційований залежно від виду та кількості суб'єктів цього права. Розміри обов'язкової частини у цій країні є порівняно великими, оскільки обчислюються від усього спадкового майна. Тому, до прикладу, якщо після смерті спадкодавця залишився другий з подружжя і троє чи більше дітей, розмір наявної частини, яку будуть спадкувати спадкоємці за заповітом, складатиме всього лише 1/6 спадкового майна (ч. 3 ст. 29 Закону про спадкування).

Тобто для таких країн, як Франція, Швейцарія, Іспанія, Італія, Болгарія, характерним є своєрідне резервування певної частини спадкового майна за обов'язковими спадкоємцями. Відповідно, свобода розпоряджання своїм майном на випадок смерті обмежена лише тією частиною спадкового майна, яка перевищує ту, що належить обов'язковим спадкоємцям.

По-іншому врегульовано це питання в Німеччині, яке закріплює право на обов'язкову частку (*Pflichtteil*) за нащадками спадкодавця, а також батьками і другим з подружжя. Проте розмір обов'язкової частки є однаковим для усіх обов'язкових спадкоємців і становить половину від тої частки, яка належала би за законом (§ 2303 BGB). Відмінність полягає також і в самій конструкції права на обов'язкову частку та механізмі його реалізації. Німецьке законодавство не передбачає резервування частини спадкового майна за обов'язковими спадкоємцями – заповідач вправі розпорядитися усією спадщиною шляхом

складення заповіту. Водночас, § 2303 BGB закріплює за нащадками, батьками чи другим з подружжя, якщо вони відсторонені від спадкування розпорядженням на випадок смерті, право вимагати від спадкоємця обов'язкову частку. Тобто йдеться про своєрідне право вимоги, звернене до спадкоємця за заповітом. Відповідно до § 2315 BGB, особа, яка має право на обов'язкову частку, повинна зарахувати до обов'язкової частки все, що їй було надано за правочином між живими із вказівкою про включення в рахунок обов'язкової частки. Особливістю німецького права також є те, що ним передбачено умови, за яких спадкодавець може позбавити обов'язкової частки свого нащадка, батьків чи другого з подружжя (§ 2333–2335 BGB).

В Австрії теж закріплено конструкцію права на обов'язкову частку, яким наділені нащадки спадкодавця, другий з подружжя або зареєстрований партнер (ст. 757 ЦК Австрії). Розмір обов'язкової частки становить половину вартості спадщини, яку отримали би ці особи у разі спадкування за законом (ст. 759 ЦК Австрії). Як і в праві Німеччини, йдеться про своєрідну вимогу осіб, які мають право на обов'язкову частку, яка, як правило, передбачає виплату вартості такої обов'язкової частки у грошовій формі.

В законодавстві Нідерландів передбачено, що обов'язкова частка – це частка вартості майна спадкодавця, на яку визначена в законі особа може претендувати, незважаючи на дарування та заповіт спадкодавця. Такими особами є нащадки спадкодавця (ст. 4:63 ЦК Нідерландів). Дане право реалізується шляхом пред'явлення грошової вимоги до спадкоємців (ст. 4:80 ЦК Нідерландів).

У ст. 991 ЦК Польщі передбачено, що нащадки, другий з подружжя та батьки спадкодавця, якщо вони є непрацездатними або якщо нащадок є неповнолітнім, отримують дві третини вартості спадкової частки, яка б була нарахована йому у разі спадкування за законом, а в інших випадках – половину вартості цієї частки (зарезервована частина – *zachowek*). Якщо правомочна особа не отримала належну їй зарезервовану частину або у формі пожертви, зробленої спадкодавцем, або у вигляді відказу, або у формі спадщини, вона має право на позов до спадкоємців щодо виплати грошової суми, необхідної для

покриття зарезервованої частини або для її доповнення. У ст. 1008 ЦК Польщі передбачено право заповідача у заповіті позбавити своїх нащадків, чоловіка чи дружину та батьків зарезервованої частки (позбавлення спадщини), якщо особа, що має право на зарезервовану частку: 1) діє проти волі спадкодавця наполегливо у спосіб, що не відповідає принципам соціального співіснування; 2) вчинила умисний злочин проти спадкодавця або однієї з його найближчих осіб проти життя, здоров'я чи свободи або злісний злочин проти честі; 3) злісно не виконує сімейних зобов'язань щодо спадкодавця. Причина позбавлення спадщини особи, яка має право на зарезервовану частку, повинна впливати із змісту заповіту. Цікавою є норма ст. 1010 ЦК Польщі, відповідно до якої заповідач не може позбавити особу права на зарезервовану частку, якщо він пробачив цю особу.

Система обов'язкової частки передбачена також у законодавстві Хорватії. Право на обов'язкову частку у спадщині мають нащадки спадкодавця, усиновлені діти і їхні нащадки, другий з подружжя. У свою чергу, батьки, усиновлювачі та інші предки мають право на обов'язкову частку лише за умови, якщо вони є непрацездатними і не мають достатніх засобів для існування (ст. 69 Закону Хорватії про спадкування). Розмір обов'язкової частки становить половину від того, що належало би обов'язковому спадкоємцю при спадкуванні за законом. Розпорядження на випадок смерті, які порушують право на обов'язкову частку, можуть бути спростовані (ст. 70 Закону Хорватії про спадкування). У ст. 85 Закону Хорватії про спадкування передбачено підстави для позбавлення обов'язкового спадкоємця його права, які пов'язані із вчиненням спадкоємцем кримінальних правопорушень, порушення юридичних чи моральних зобов'язань, неробством та нечесним життям.

У законодавстві прибалтійських країн теж передбачено конструкцію обов'язкової (невід'ємної) частки. Право на обов'язкову частку мають нащадки спадкодавця (за законодавством Литви – діти, у тому числі, усиновлені), батьки, другий з подружжя; розмір обов'язкової частки становить у цих країнах половину тої частки, яку отримав би відповідний спадкоємець у випадку

спадкування за законом (ст. 5.20. ЦК Литви, ст.ст. 104 – 106 Закону Естонії «Про спадкування», 422–426 ЦЗ Латвії). Право на обов'язкову частку конструюється як право вимоги грошового характеру, яке може бути передане та успадковане (ст. 104 Закону Естонії «Про спадкування», ст. 423 ЦЗ Латвії). У ст. 425 ЦЗ Латвії передбачене положення про включення до обов'язкової частки як того, що заповідачем залишено спадкоємцю в якості спадщини або заповідального відказу (легата), так і те, що отримано під час життя заповідача, якщо на отримане поширюється обов'язок приєднання. Як і в багатьох інших європейських країнах, закріплено право заповідача позбавити особу, яка має право на обов'язкову частку, права на спадкування з певних підстав, які обов'язково мають бути зазначені в самому заповіті (ст. 108 Закону Естонії «Про спадкування», ст. 427 ЦЗ Латвії).

Схожими між собою підходами у регулюванні питання щодо обов'язкової частки у спадщині характеризується законодавство Грузії, Вірменії та Азербайджану. Право на обов'язкову частку мають діти спадкодавця, його батьки та другий з подружжя, хоча особливістю законодавства Вірменії є те, що право на обов'язкову частку визнається лише за неповнолітніми дітьми, непрацездатними чи недієздатними дітьми, батьками, другим з подружжя. Розмір обов'язкової частки становить половину того, що отримали би ці особи при спадкуванні за законом (ст. 1371 ЦК Грузії, ст. 1194 ЦК Вірменії, ст. 1193 ЦК Азербайджану). Передбачено правило щодо зарахування до обов'язкової частки усього того, що отримано від спадкодавця при його життя із вказівкою на те, що прийняте підлягає заліку в обов'язкову частку (ст. 1375 ЦК Грузії, ст. 1197 ЦК Азербайджану). Також закріплено право спадкодавця звернутися до суду із вимогою про позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку (ст. 1381 ЦК Грузії, ст. 1203 ЦК Азербайджану).

ЦК Молдови містить доволі близький варіант регулювання права на обов'язкову частку, що і BGB. Обов'язкові спадкоємці – спадкоємці за законом першої черги, батьки померлого, а також другий з подружжя, якщо на момент відкриття спадщини померлий мав по відношенню до відповідного спадкоємця

прямий обов'язок утримання відповідно до Сімейного кодексу. Розмір обов'язкової частки встановлено єдиний для всіх обов'язкових спадкоємців – не менше половини від того, що належало б їм при спадкуванні за законом (ст. 2530 ЦК Молдови). Як і в Німеччині та багатьох інших європейських країнах, законодавством Молдови передбачено можливість передання права на обов'язкову частку та перехід її у спадщину (ст. 2536 ЦК Молдови), а також зарахування дарунків, зроблених за життя спадкодавцем з умовою про це, в рахунок обов'язкової частки (ст. 2537 ЦК Молдови). Водночас, у ЦК Молдови не були прийняті положення BGB про позбавлення спадкодавцем обов'язкових спадкоємців права на обов'язкову частку. Передбачено лише відому німецькому праву конструкцію обмеження обов'язкової частки у разі, якщо низхідний родич веде настільки марнотратний спосіб життя або настільки обтяжений боргами, що наступні його придбання піддаються значній небезпеці. В такому разі заповідач вправі передбачити заповідальне розпорядження про те, щоб після смерті низхідного родича його спадкоємці за законом отримали залишену йому спадкову частку або належну йому обов'язкову частку в якості наступних спадкоємців або наступних відказоодержувачів відповідно до їх спадковими частками в разі спадкуванн за законом. Заповідач може також доручити виконавцю заповіту управління майном при житті низхідного родича. Такі заповідальні розпорядження є недійсними, якщо з моменту відкриття спадщини низхідний родич протягом тривалого часу вже більш не веде марнотратного способу життя або більше не існує надмірного обтяження боргами, яке послужило підставою для подібного заповідального розпорядження (ст. 2540 ЦК Молдови).

Доволі схожими між собою є підходи у законодавчому регулюванні права на обов'язкову частку у Білорусі і Російській Федерації. Норми про право на обов'язкову частку закріплені, відповідно, у ст. 1064 ЦК Республіки Білорусь та ст. 1149 ЦК Російської Федерації. Суб'єктами права на обов'язкову частку визнаються неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця, а також його непрацездатні дружина і батьки. Розмір обов'язкової частки становить не менше половини частки, яка належала б кожному з них при спадкуванні за законом.

При цьому специфіка російського законодавства полягає у тому, що до суб'єктів, які мають право на обов'язкову частку, віднесено також непрацездатних утриманців спадкодавця. Спільним є те, що до обов'язкової частки зараховується все, що спадкоємець, який має право на таку частку, отримує зі спадщини за якою-небудь підставою (наприклад, предмети звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість встановленого на користь такого спадкоємця заповідального відказу). Також в обох цих країнах передбачено, що обов'язкова частка виділяється з незаповіданої частини майна, а якщо його недостатньо, то і за рахунок заповіданого майна. Цікавими є положення цивільних кодексів цих країн про можливість обмеження в судовому порядку права на обов'язкову частку. Це можливо тоді, коли здійснення права на обов'язкову частку у спадщині потягне за собою неможливість передати спадкоємцеві за заповітом майно, яким спадкоємець, який має право на обов'язкову частку, за життя спадкодавця не користувався, а спадкоємець за заповітом користувався для проживання (житловий будинок, квартира, інше житлове приміщення, дача і т. д.) або використав у якості основного джерела отримання коштів для існування (знаряддя праці, творча майстерня тощо). Як бачимо, ця норма слугує захисту інтересів спадкоємця за заповітом, якому було заповідано житло, яким такий спадкоємець користувався за життя спадкодавця, або майно, яке слугувало для спадкоємця за заповітом джерелом отримання засобів для існування, по відношенню до обов'язкового спадкоємця, який відповідним майном за життя спадкодавця не користувався. Єдине, що російське законодавство допускає в даному випадку не тільки зменшення розміру обов'язкової частки, але й відмову в її присудженні. У будь-якому випадку враховується майновий стан спадкоємців.

У законодавстві, яке діяло у різні історичні періоди на території сучасної України, питання про забезпечення інтересів членів сім'ї та найближчих родичів при спадкуванні за заповітом регулювалося по-різному.

У Цивільному кодексі Східної Галіції 1797 р. передбачалося досить детальне регулювання цього питання – у Частині II містилася окрема глава XVII

«Про законну частку». Відповідно до ст. 562 зазначеного кодифікованого акту, особи, яких заповідач у заповіті не може не згадати чи виключити з права спадкування, - це, перш за все, його діти, якщо дітей немає, - то батьки, і, нарешті, другий з подружжя, навіть якщо діти і батьки живі. При цьому діти розумілися в широкому сенсі, включаючи не лише дітей, але також і онуків та правнуків. Так само під поняттям «батьки» в даному випадку малися на увазі не тільки власне батьки, але й дідусі і бабусі. Розмір законної частки був неоднаковим для зазначених категорій – стосовно неповнолітніх половина, стосовно повнолітніх – третина того, що кожен з них успадкував би за законом. Досить детально були прописані підстави позбавлення права на законну частку по кожній категорії обов'язкових спадкоємців. Варто відзначити, що переважно ці підстави пов'язувалися із протиправною або аморальною поведінкою спадкоємця. Підстава позбавлення обов'язкового спадкоємця права на законну частку мала бути доведена іншим заінтересованим спадкоємцем, інакше обов'язковий спадкоємець мав право вимагати свою законну частку. Загалом, якщо обов'язковий спадкоємець не був згаданий у заповіті, це жодним чином не впливало на дійсність останнього – у цьому випадку обов'язковий спадкоємець мав право вимагати виплати йому його частки. Виняток був передбачений для сина чи доньки – якщо вони не згадані у заповіті, то останній був нікчемним в цілому (ст. 586 Цивільного кодексу Східної Галиції).

Зовсім інше регулювання передбачалося у Зводі законів Російської Імперії. Останній взагалі не містив положень про обов'язкову (законну) частку. Водночас, заповідач міг розпорядитися в заповіті не всім своїм майном. Останнє поділялося на «родове» і «благодонабуте» (рос. – «благоприобретенное»). Перше не могло бути об'єктом заповідальних розпоряджень (ст. 1068 Зводу), за окремими винятками (ст.ст. 1068¹, 1068² Зводу), і переходило до спадкоємців за законом (ст. 1110 Зводу). Щодо другої категорії, то таке майно могло вільно заповідатися будь-яким особам, за окремими винятками (ст. 1067 Зводу). З даного приводу Д. І. Мейєр писав: «нашому законодавству невідомі ті обмеження, які встановлені щодо цього іншими законодавствами на користь

родичів заповідача, особливо низхідних [105, с. 786–787].

У перші роки радянської влади інститут спадкування було фактично ліквідовано. Декретом РНК УСРР від 11 березня 1919 р. «Про скасування спадкування» передбачалося, що право на спадкування як за законом, так і за заповітом скасовується, якщо все спадкове майно перевищує 10 тис. крб. Водночас, ст. 2 цього Декрету передбачала, що непрацевдатним родичам спадкодавця по прямій низхідній та висхідній лініях, повнорідним і неповнорідним братам і сестрам, а також подружжю надається переважне право отримувати утримання із майна померлого не вище прожиткового мінімуму, за умови, що ці особи потребують допомоги [23, с. 211].

Пізніше прийнятий Декрет РНК УСРР від 21 березня 1919 р. передбачав, що якщо все спадкове майно не перевищує 10 тис. крб., то воно переходить у користування подружжя, дітей, повнорідних і неповнорідних братів і сестер, батьків померлого, якщо вони є непрацевдатними і потребують допомоги [23, с. 211].

У ЦК УСРР 1922 р. теж не містив поняття обов'язкової частки, проте коло осіб, які могли бути призначені спадкоємцями за заповітом, фактично обмежувалося прямими низхідними (діти, онуки, правнуки) та пережившим другим з подружжя померлого, а також непрацевдатними та неімущими особами, які фактично перебували на повному утриманні померлого не менше одного року до його смерті (ст.ст. 418, 422 ЦК УСРР 1922 р.). Пізніше було дещо розширено коло можливих спадкоємців за рахунок непрацевдатних батьків, братів і сестер, а також передбачена можливість заповідати іншим особам у разі відсутності зазначених у ст. 418 спадкоємців за законом. Своєрідним відповідником права на обов'язкову частку слугувала норма ст. 422 УСРР 1922 р. про неможливість позбавлення заповідачем права на спадщину своїх неповнолітніх дітей та інших непрацевдатних спадкоємців за законом.

У ЦК УРСР 1963 р. було змінено підхід до визначення спадкоємців за заповітом – було знято обмеження кола таких лише спадкоємцями за законом. Відповідно до ст. 534 ЦК УРСР 1963 р., спадкоємцями за заповітом могли бути призначені як особи, що входили в коло спадкоємців за законом, так і будь-які

інші особи. Цим була обумовлена і поява інституту права на обов'язкову частку. Згідно із ст. 535 ЦК УРСР 1963 р., таким правом були наділені неповнолітні чи непрацездатні діти спадкодавця (в тому числі усиновлені), а також непрацездатні дружина, батьки (усиновлювачі) та утриманці померлого. Розмір обов'язкової частки був встановлений не менше двох третин частки, яка належала би кожному з них при спадкуванні за законом.

У чинному ЦК України 2003 р. (ст. 1241) концептуальні підходи до регулювання права на обов'язкову частку по суті не змінилися, у порівнянні із ЦК УРСР 1963 р. Зміни проявилися, насамперед, у вилученні з числа обов'язкових спадкоємців утриманців. Коментуючи цю новелу, З. В. Ромовська зазначила, що маючи благородну мету – забезпечити непрацездатних та неповнолітніх осіб до існування ці норми (маються на увазі норми ЦК УРСР 1963 р. про право утриманців на спадкування за законом незалежно від черги та їх право на обов'язкову частку при спадкуванні за заповітом – прим. авт.) спричинилися фактично до того, що брати до себе в сім'ю або в інший спосіб допомагати чужій дитині чи особі старшого віку ставало небезпечним, адже в разі смерті свого благодійника вони діставали право на спадкування разом з дружиною, батьками, дітьми чи братами. Таким чином добро дожидалося кари [86, с. 287]. Також у чинному ЦК України зменшено розмір обов'язкової частки до однієї другої, що відповідає підходам, які існували та існують у більшості країн Європи. Ще однією новелою стало правило про можливість зменшення розміру обов'язкової частки в судовому порядку з огляду на обставини, що мають істотне значення.

Отже, як бачимо, інтереси членів сім'ї та найближчих родичів при спадкуванні за заповітом у законодавстві, що діяло на території України в різний час, забезпечувалося різними правовими засобами: шляхом обмеження видів майна, яке могло заповідатися, шляхом обмеження кола осіб, які могли бути призначені спадкоємцями за заповітом. Проте найбільш оптимальним варіантом, який кореспондує із підходами, що склалися у законодавстві багатьох інших європейських країн, є надання, з одного боку, заповідачу свободи у визначенні в

заповіті кола спадкового майна та призначення спадкоємців, і, з іншого боку, визнання за певними категоріями осіб права на обов'язкову частку у спадщині. Такий підхід, з одного боку, відповідає принципу свободи заповіту як одній із базових засад сучасного спадкового права, і, водночас, дозволяє забезпечити інтереси членів сім'ї та найближчих родичів.

Як було показано вище, законодавство окремих європейських країн для забезпечення інтересів вищезазначених категорій осіб закріплює систему резерву. Проте таких країн є набагато менше, ніж тих, де закріплена конструкція права на обов'язкову частку. Тим паче, що саме остання передбачена у законодавстві усіх пострадянських країн Європи. Зрештою, десь й історично право на обов'язкову (законну) частку було більш притаманне для вітчизняного права. Тому для відходу від конструкції права на обов'язкову частку і її заміни на іншу конструкцію, яка би забезпечувала інтереси членів сім'ї та найближчих родичів (наприклад, до системи резерву) підстав не вбачається. Зрозуміло, що положення про право на обов'язкову частку можна і потрібно удосконалювати, беручи до уваги у тім числі і досвід інших європейських країн.

Насамперед, варто зазначити, що сама конструкція права на обов'язкову частку є неоднаковою в різних правопорядках. Тому важко погодитися із позицією А. М. Ковальчук, яка пише, що система визначення обов'язкової частки, передбачена, зокрема, законодавством Німеччини, Австрії, Чехії, Греції, Угорщини, Росії, а також України, заснована на тому, що обов'язкові спадкоємці мають право вимагати від спадкоємців за заповітом виплати вартості частини частки, яка належала б їм за спадкуванням за законом [85, с. 28].

Так, в Німеччині та інших західноєвропейських країнах право на обов'язкову частку є своєрідним правом вимоги обов'язкового спадкоємця до спадкоємців за заповітом, яке переважно має грошовий характер. Водночас, в Україні, як і в інших пострадянських країнах Європи, право на обов'язкову частку передбачає безпосереднє спадкування обов'язковими спадкоємцями частини спадщини, яка відповідає розміру їх обов'язкової частки. Розподіл спадщини між спадкоємцями здійснюється з урахуванням спадкоємців, які

мають право на обов'язкову частку. Як справедливо зазначено в літературі, обмеження свободи заповіту обов'язковою часткою є обмеженням виконання заповіту, а не обмеженням його змісту [165, с. 405].

З наведеного випливає, що в контексті положень про забезпечення інтересів членів сім'ї та найближчих родичів межі здійснення права на заповіт мають неоднаковий характер дії залежно від того, яка із конструкцій – система резерву чи права на обов'язкову частку – закріплена у законодавстві тої чи іншої країни. Система резерву обмежує свободу заповідача у той спосіб, що у заповіті він може розпорядитися лише тою частиною спадщини («вільна частка»), яка перевищує зарезервовану для обов'язкових спадкоємців.

У свою чергу, конструкція права на обов'язкову частку передбачає, що заповідач у заповіті може вільно розпоряджатися усім своїм майном на випадок смерті, тобто на цьому етапі для нього ніяких меж не встановлено. Далі, в таких країнах, як наприклад, Німеччина, Австрія, Нідерланди, спадщина переходить до спадкоємців за заповітом, проте особи, які мають право на обов'язкову частку, мають право вимоги до цих спадкоємців щодо виплати їм їхньої обов'язкової частки. Ні термінологічно, ні за змістом німецьке законодавство по суті не розглядає осіб, які мають право на обов'язкову частку, в якості спадкоємців. Відтак, у наведених вище країнах, де законодавство закріплює «класичну» конструкцію права на обов'язкову частку, по суті така конструкція для заповідача не становить межі здійснення ним права на заповіт – призначені ним спадкоємці після відкриття спадщини успадкують все, що було визначено для них у заповіті.

В Україні та більшості пострадянських країн Європи хоч і закріплена конструкція права на обов'язкову частку, проте вона відрізняється від вищенаведеної «класичної» моделі. В даному випадку заповідач, як і в «класичній» моделі, може вільно розпоряджатися у заповіті усім своїм майном. Проте у разі наявності обов'язкових спадкоємців і прийняття ними спадщини останні будуть спадкувати частину спадкового майна, яка відповідає розміру їхньої обов'язкової частки. Відповідно, у даному випадку, можна говорити про

певні межі здійснення заповідачем права на розпорядження своїм майном на випадок смерті, оскільки він хоч і вільний у визначенні кола об'єктів спадщини і призначення спадкоємців у заповіті, проте після його смерті розподіл спадщини буде здійснюватися з урахуванням осіб, які мають право на обов'язкову частку. Як влучно зазначив О. Є. Кухарев, особа закликається до спадкування за правом на обов'язкову частку у спадщині всупереч волі заповідача, який прямо чи опосередковано позбавив таку особу права на спадкування [95, с. 389]. Тобто наявність обов'язкових спадкоємців і прийняття ними спадщини означатиме, що остання воля заповідача буде виконана не повністю – особи, не включені в заповіт, але наділені законом правом на обов'язкову частку, успадкують частину спадкового майна, яке заповідалося спадкоємцям за заповітом. Тому у вітчизняній судовій практиці право на обов'язкову частку трактується, як «обмеження свободи заповіту» [126] або ж як «виключення із принципу свободи заповідального розпорядження» [125].

Така конструкція права на обов'язкову частку обумовлює виникнення низки теоретичних та практичних проблем. Так, віднесення осіб, які мають право на обов'язкову частку, до числа спадкоємців ставить на порядок денний питання про те, про який вид спадкування йдеться – за заповітом чи за законом. Так, окремі вітчизняні наковці розглядають спадкування обов'язковими спадкоємцями як спадкування за заповітом [38, с. 122–123], інші – як окремий вид спадкування поряд зі спадкуванням за заповітом і за законом [85, с. 39–41; 152, с. 200]. Проте більшість українських вчених розглядають спадкування обов'язковими спадкоємцями як випадок спадкування за законом [95, с. 391; 119, с. 28; 140, с. 129]. Погоджуючись, загалом, із останньою точкою зору, все ж зауважимо, що спадкування обов'язковими спадкоємцями може мати місце лише за умови спадкування за заповітом. Тобто спадкування особами, зазначеними у ст. 1241 ЦК України є окремим випадком спадкування за законом, що має місце при спадкуванні за заповітом. Такий висновок підтверджується також судовою практикою. Так у постанові Верховного Суду від 02 серпня 2018 р. у справі № 705/3890/16-ц зазначено, що хоча норми про

право на обов'язкову частку розміщені у главі, присвяченій спадкуванню за заповітом, за своєю сутністю право на обов'язкову частку належить до спадкування за законом [124].

Не має однозначного пояснення також питання про те, яким чином наявність обов'язкового спадкоємця і прийняття ним спадщини призводить до нівелювання у відповідній частині волі заповідача, вираженій ним у заповіті. Адже останній, будучи правочином, спрямований на набуття, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України). Проте, якщо заповіт складено «в обхід» обов'язкового спадкоємця, після відкриття спадщини і її прийняття таким спадкоємцем обумовлені заповітом правові наслідки наставатимуть лише у певній частині. У ч. 1 ст. 1241 ЦК України сказано «спадкують, незалежно від змісту заповіту». З. В. Ромовська з цього приводу підкреслює, що у ст. 1241 ЦК не зазначено, що заповіт, у якому не враховано право особи на обов'язкову частку, є нікчемним. Часткова нікчемність заповіту настане лише у разі прийняття відповідною особою спадщини (обов'язкової частки). І при цьому настає вона так би мовити автоматично, без необхідності звернення особи з відповідним позовом до суду, оскільки це право встановлене законом і додаткового судового підтвердження не потребує [140, с. 136]. Схожу по своїй суті точку зору висловив О. П. Печений, зазначивши, що наявність необхідних спадкоємців сама по собі не є підставою для визнання заповіту у відповідній частині недійсним. Навіть якщо необхідний спадкоємець і ставить питання про визнання заповіту у відповідній частині недійсним, його вимоги задоволенню не підлягають [119, с. 29]. Така позиція сприйнята і судовою практикою – у п. 7 Листа ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» [137] зазначено, що право на обов'язкову частку в спадщині не залежить від змісту заповіту, отже рішення суду про визнання недійсним заповіту в частині, що порушує права спадкоємця на обов'язкову частку в спадщині, не вимагається.

Дійсно, ЦК України не містить норми про те, що заповіт, складений з порушенням права на обов'язкову частку, є нікчемним. Відтак, зважаючи на

положення ст.ст. 204, 215 ЦК України, вести мову про нікчемність такого заповіту у відповідній частині було би неправильно. Тим паче, що підстави нікчемності заповіту передбачено у ст. 1257 ЦК України, де про заповіти, складені з порушенням права на обов'язкову частку, нічого не сказано. Тому теоретично можна було би ставити питання про оспорюваність такого заповіту як такого, що суперечить закону (ст.ст. 203, 215 ЦК України). Проте, як доктрина, так і судова практика, теж не сприйняли такої конструкції. У п. 7 вищезгаданого Листа ВССУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» способами захисту права на обов'язкову частку названо визнання права на обов'язкову частку в спадщині (ст. 1241 ЦК), перерозподіл спадщини (ст. 1280 ЦК), визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301 ЦК). Саме ці способи захисту найчастіше трапляються у вітчизняній судовій практиці.

У тих країнах, де передбачено «класичну» модель права на обов'язкову частку (Німеччина, Австрія та ін.), подібної проблеми не існує, оскільки там спадкоємці за заповітом спадкують відповідно до змісту заповіту, а особи, які мають право на обов'язкову частку, мають до цих спадкоємців право вимоги грошового характеру. Щодо доцільності запровадження в Україні подібної моделі в літературі висловлені різні погляди. Так, Ю. О. Заїка зазначив, що майнові інтереси обов'язкових спадкоємців можна захистити і не надаючи їм права на обов'язкову частку спадщини, яка до того ж може значно перевищувати їх соціальні потреби. За рішенням суду обов'язковим спадкоємцям може надаватися аліментування за рахунок спадкового майна на засадах, визначених сімейним законодавством [23, с. 225]. У свою чергу, О. Є. Кухарев висловився проти подібної постановки питання, оскільки у тих зарубіжних країнах, де подібна система працює, йдеться про спадкування майна високої цінності, а також включення до складу спадщини грошових коштів, розміщених на банківських рахунках [95, с. 400–401]. Вважаємо останній аргумент не надто переконливим, оскільки, по-перше, зараз і в Україні нерідко спадщина включає майно високої цінності та кошти на банківських рахунках.

Якщо ж спадщину становить майно невисокої вартості, то успадкування обов'язковим спадкоємцем частки в такому майні навряд чи сприятиме забезпеченню його майнових інтересів.

Отже, існуючі положення ЦК України щодо права на обов'язкову частку у спадщині доцільно реформувати. При цьому, беручи до уваги досвід регулювання цього питання в інших європейських країнах, можна окреслити два альтернативні напрями такого реформування:

- 1) збереження існуючої моделі і її удосконалення;
- 2) заміна існуючої моделі на «класичну».

Перший варіант видається більш простим у його реалізації і він забезпечить спорідненість у регулюванні права на обов'язкову частку в Україні із іншими пострадянськими країнами. Його перевагою є те, що для обов'язкового спадкоємця він є простішим у реалізації, оскільки передбачає безпосереднє одержання ним частини спадкового майна, що відповідає розміру обов'язкової частки. З іншого боку, такий варіант у певній частині нівелює волю заповідача, виражену у заповіті.

Щодо другого варіанту, то він є більш радикальним, оскільки передбачає відхід від усталеної для вітчизняного законодавства моделі права на обов'язкову частку. Перевагами такого варіанту є зняття низки теоретичних і практичних проблем, про які йшлося вище, більш повне врахування останньої волі заповідача, висловленої ним у заповіті. Зрештою, саме цей варіант є більш притаманний для багатьох країн Західної Європи, хоча він передбачений і в деяких пострадянських країнах. Водночас, ця модель видається більш складною з позиції її практичної реалізації в українських реаліях. Її запровадження означатиме, що обов'язковий спадкоємець змушений буде звертатися до спадкоємця (спадкоємців) за заповітом із відповідною грошовою вимогою, що в багатьох випадках передбачатиме необхідність звернення із позовом до суду. Адже не кожен спадкоємець за заповітом, який успадкував нерухоме майно, буде готовий одразу ж сплатити відповідну грошову суму на вимогу обов'язкового спадкоємця.

Враховуючи вищенаведене, все-таки більш перспективним бачиться перший варіант реформування права на обов'язкову частку, який передбачає удосконалення існуючої її моделі. При цьому, як було показано вище, в окремих країнах (Республіка Білорусь, Російська Федерація), закріплені норми, спрямовані на захист інтересів спадкоємця за заповітом у разі, якщо йому було заповідано конкретне майно зі складу спадщини – в такому випадку обов'язковому спадкоємцю виділяється майно з незаповіданої частини спадщини і лише при недостатності останньої – із заповіданої частини. У вітчизняній літературі З. В. Ромовською такий підхід був сприйнятий критично [140, с. 134–135]. Фактично з таких же міркувань виходить судова практика – у п. 19 Постанови пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» [132] зазначено, що за згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини. Водночас, О. Є. Кухарев запропонував передбачити у ст. 1241 ЦК України положення про те, що обов'язкова частка у спадщині виділяється із незаповіданого майна, і лише якщо останньої недостатньо – то із заповіданого майна [95, с. 401].

Остання точка зору видається нам правильною. Вона у більшій мірі забезпечує реалізацію останньої волі заповідача у тому випадку, коли заповіт складено лише щодо частини спадкового майна. Якщо в цій ситуації майна, що не охоплене заповітом, достатньо для покриття обов'язкової частки, ставити питання про виділення обов'язкової частки з майна, яким заповідач розпорядився у заповіті, неправильно. Адже існує фактична і юридична можливість забезпечення обов'язковому спадкоємцю передбаченої законом обов'язкової частки, із одночасною реалізацією розпоряджень заповідача, викладених у заповіті.

Відповідно до законодавства України (ст.ст. 1241, 1276 ЦК України), право на обов'язкову частку носить особистий характер і не може бути переходити до інших осіб в порядку спадкування чи передаватися в інший спосіб. Така позиція відображена як в науковій літературі [95, с. 389; 119, с. 29], так і в судовій практиці [125]. Водночас, як було показано вище, у законодавстві

низки інших європейських країн право на обов'язкову частку є оборотоздатним (Німеччина, Естонія, Латвія, Молдова).

Вирішення питання про те, чи має саме право на обов'язкову частку бути оборотоздатним, значною мірою залежить від розуміння функціонального призначення цього права в умовах конкретної правової системи. У вітчизняній доктрині І. В. Жилінковою висловлена позиція, що право на обов'язкову частку покликане захищати майнові інтереси найближчих родичів спадкодавця та пережившого його другого з подружжя [62, с. 12–20]. У свою чергу, Ю. О. Заїка вважає, що йдеться про захист інтересів найближчих непрацевдатних родичів та непрацевдатного подружжя, яких спадкодавець за законом зобов'язаний був утримувати [23, с. 225]. Близькою до останньої є позиція О. П. Печеного, який пише про обмеження свободи заповіту в інтересах певного кола спадкоємців першої черги, найбільш уразливих, за задумом законодавця у соціальному аспекті [119, с. 28]. Так само А. М. Ковальчук до ознак права на обов'язкову частку у спадщині відносить те, що це право виступає гарантією прав та законних інтересів осіб, що знаходились на утриманні спадкодавця [85, с. 15]. Згідно із позицією Верховного Суду, право на обов'язкову частку має на меті захист майнових інтересів окремих спадкоємців першої черги, які є найбільш уразливими у соціально-майновому аспекті [125].

Отже, у вітчизняній доктрині і судовій практиці право на обов'язкову частку здебільшого трактується як інструмент захисту майнових інтересів спадкоємців першої черги, які є найбільш соціально уразливими (непрацевдатні, малолітні, неповнолітні) і яких спадкодавець за життя зобов'язаний був утримувати. У цьому відношенні варто наголосити на тому, що не у всіх розглянутих вище країнах законодавство містить саме такий підхід – в деяких правових системах право на обов'язкову частку мають нащадки, батьки, другий з подружжя, незалежно від того, чи є вони працевдатними чи повнолітніми. Остання позиція передбачає ще більше обмеження свободи заповіту, оскільки коло обов'язкових спадкоємців стає більш широким. Відповідно, вважаємо за доцільне збереження того варіанту законодавчого визначення суб'єктів права на

обов'язкову частку, що існує зараз в Україні. За такого підходу право на обов'язкову частку спрямоване на захист майнових інтересів задалегідь визначених соціально уразливих категорій осіб, а тому наділення його ознакою оборотоздатності було би неправильним [27, с. 126].

Законодавство України передбачає можливість зменшення судом розміру обов'язкової частки з урахуванням відносин між спадкоємцями і спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення (абз. 2 ч. 1 ст. 1241 ЦК України). Водночас, як наголосив Верховний Суд, позбавлення особи права на обов'язкову частку судом ЦК України не передбачає, хоча особа, яка має право на обов'язкову частку, може бути усунена від права на спадкування відповідно до статті 1224 ЦК України [127].

Між тим, як було показано вище, в багатьох європейських країнах законодавство допускає можливість позбавлення заповідачем обов'язкового спадкоємця обов'язкової частки (Німеччина, Австрія, Польща, Естонія, Латвія). Причому в цих країнах положення про право заповідача позбавити особу, яка має право на обов'язкову частку, цієї частки закріплені поряд із нормами про визнання спадкоємця негідним, і підстави в обох цих випадках доволі схожі. Проте, як було сказано вище, у названих країнах особи, які мають право на обов'язкову частку, по суті не є спадкоємцями – зазначене право надає їм можливість звернутися із вимогою до спадкоємців, які прийняли спадщину, про виплату обов'язкової частки. Відповідно, закріплені окремі норми, що надають заповідачеві право позбавити таку особу права на обов'язкову частку. На відміну від цього, як було зазначено вище, в Україні та багатьох інших пострадянських країнах право на обов'язкову частку передбачає спадкування особами, які мають це право, – обов'язковими спадкоємцями – частини спадщини, яка відповідає розміру обов'язкової частки. Відтак, на обов'язкових спадкоємців поширюються положення ст. 1224 ЦК України про усунення від права на спадкування, що прямо передбачено ч. 6 цієї статті. Тому доцільності запровадження в законодавство України положень про право заповідача позбавити обов'язкового спадкоємця його частки не вбачається.

Висновки до розділу 2

1. Перспективним напрямом подальшого реформування спадкового права України автор вважає розширення меж свободи заповідача щодо вибору форми заповіту. Теперішній підхід, законодавства України та судової практики, за яким єдино допустимими вважаються нотаріально посвідчені та прирівнювані до них заповіти, не відповідає сучасним тенденціям правового регулювання спадкових відносин в більшості європейських країн, у тім числі пострадянських. На основі проведеного аналізу законодавства інших країн Європи обґрунтовано доцільність запровадження у законодавство України простої письмової форми заповіту, власноручно написаного і підписаного заповідачем. Враховуючи досвід європейських країн, зроблено висновок про недоцільність запровадження в національне законодавство України усної форми заповіту.

2. Розвиток сучасних телекомунікаційних технологій та процес цифровізації багатьох ділянок суспільного життя актуалізує питання щодо перспектив запровадження заповітів, вчинених в електронній формі. Проведений аналіз засвідчує, що наразі у цивільному законодавстві більшості країн Європи положень щодо електронної форми заповіту не передбачено. Автор підтримує позицію, що запровадження електронних заповітів вимагає комплексного підходу і внесення відповідних змін у законодавство про нотаріат щодо запровадження в Україні електронного нотаріату.

3. Виходячи із доцільності надання заповідачеві якнайширших можливостей щодо визначення долі свого майна після смерті та враховуючи позитивний досвід правового регулювання відносин спадкування за заповітом у низці європейських країн, обґрунтовано доцільність закріплення в оновленому ЦК України інституту призначення наступного спадкоємця.

4. Автор вважає, що закріплення у ЦК України положень про заповіт з умовою забезпечує більш широку свободу заповідача щодо розпоряджання своїм майном на випадок смерті. Абсолютна більшість країн Європи передбачають у своєму законодавстві норми про заповіт з умовою (виняток

становлять лише деякі пострадянські країни, такі як Азербайджан, Грузія, РФ).

5. На основі аналізу законодавства інших країн Європи, обґрунтовано доцільність розширення сфери застосування умови в заповіті, яка, на думку автора, може стосуватися не тільки призначення спадкоємця, але й заповідального відказу (легату), а також підпризначення спадкоємця. Враховуючи це, запропоновано ч. 1 ст. 1242 ЦК України викласти у такій редакції:

«1. Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена (підпризначена) спадкоємцем, та (або) права із заповідального відказу, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо)».

6. Звернута увага на необхідності конкретизації законодавчих вимог до характеру умов, які може містити заповіт, що є надзвичайно актуальним для нотаріальної та судової практики. З урахуванням позитивного європейського досвіду автором запропоновано у ч. 2 ст. 1242 ЦК України передбачити два правила: 1) щодо нікчемності абсолютно нездійсненої умови заповіту; 2) щодо можливості визнання недійсною відносно нездійсненої умови заповіту, яка виникла у зв'язку зі станом здоров'я особи або в силу інших об'єктивних причин.

7. Дисертант позитивно оцінює позицію ЦК України щодо визначення у ньому невичерпного переліку умов, які може містити заповіт. Таке законодавче вирішення хоч і не є характерним для інших європейських країн, проте воно забезпечує більш чітке регулювання цього питання. Водночас, автор вважає недоцільним перенесення до законодавства України закріплених у цивільних кодексах деяких європейських країн видів умов, які не може містити заповіт. Більш оптимальним є визначення невичерпного переліку умов, які можуть передбачатися в заповіті, та закріплення загального правила про нікчемність умов, які суперечать закону чи моральним засадам суспільства, а також умов, які є нездійсненними.

8. Проведене порівняльно-правове дослідження правового регулювання забезпечення майнових інтересів членів сім'ї спадкодавця і найближчих родичів

дозволило дійти висновку про недоцільність закріплення в законодавстві України системи резерву, передбаченої у таких країнах, як Франція, Швейцарія, Іспанія, Італія, Болгарія. Так само не вбачається достатніх підстав для переходу до «класичної» моделі права на обов'язкову частку (Німеччина, Австрія, Нідерланди, Польща, країни Прибалтики та ін.), що передбачає наділення осіб, які мають право на обов'язкову частку, правом грошової вимоги до спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину. Більш перспективним напрямом реформування спадкового законодавства у цій частині, на думку автора, є удосконалення існуючої моделі права на обов'язкову частку. З метою забезпечення інтересів спадкоємця, якому було заповідано конкретне майно зі складу спадщини, обґрунтовано доцільність закріплення у ст. 1242 ЦК України норми, що в такому випадку обов'язковому спадкоємцю виділяється майно з незаповіданої частини спадщини і лише при недостатності останньої – із заповіданої частини.

9. Незважаючи на те, що в багатьох країнах Європи право на обов'язкову частку є оборотоздатним, враховуючи функціональне призначення цього права за законодавством України, що полягає в захисті майнових інтересів спадкоємців першої черги, які є найбільш соціально уразливими (непрацездатні, малолітні, неповнолітні) і яких спадкодавець за життя зобов'язаний був утримувати, наділення права на обов'язкову частку ознакою оборотоздатності є недоцільним.

10. Оскільки за своїм статусом особи, передбачені ст. 1242 ЦК України, є спадкоємцями, на них поширюються положення ст. 1224 ЦК України про усунення від права на спадкування. Відтак, недоцільним є запровадження в законодавство України положень про право заповідача позбавити обов'язкового спадкоємця його частки, як це має місце в низці європейських країн (Німеччина, Австрія, Польща, Хорватія, Естонія, Латвія та ін.).

РОЗДІЛ 3

МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

3.1 Способи здійснення права на спадкування

Проблематика, пов'язана зі способами здійснення права на спадкування, у вітчизняній цивілістиці висвітлювалася у роботах таких вчених, як Ю. О. Заїка, М. М. Дякович, Л. В. Козловська, О. Є. Кухарев, В. П. Маковій, З. В. Ромовська, І. Я. Федорич, С. Я. Фурса та ін. Водночас, у роботах українських дослідників відповідні питання досліджувалися, переважно, з позиції законодавства і судової практики України, тоді як порівняльно-правому його аналізу із законодавчими підходами, які існують і інших європейських країнах, не було приділено достатньої уваги.

Право на спадкування містить дві правомочності: прийняти спадщину або відмовитися від прийняття спадщини. При цьому законодавство кожної країни передбачає конкретні способи здійснення спадкоємцем зазначених правомочностей. Як вже було зазначено у першому розділі даної Роботи, виділяють дві основні системи переходу спадщини до спадкоємців – римську («система прийняття») і германську («система відречення»). Перша ґрунтується на тому, що для набуття прав на спадщину спадкоємці повинні вчинити активні дії з прийняття спадщини. При цьому на рівні національного законодавства країн, де закріплена така система, передбачено різні види дій, які належить вчинити спадкоємцю для того, щоби прийняти спадщину. Відповідно, у разі невчинення спадкоємцем протягом передбаченого законом строку таких дій спадщина вважається неприйнятою ним. Друга система (германська) передбачає набуття спадкоємцями спадщини в силу закону, але з правом спадкоємця відмовитися від неї протягом певного строку. Тобто в даному випадку існує своєрідна презумпція прийняття спадщини спадкоємцями, яка може бути спростована кожним із спадкоємців шляхом відмови від спадщини, вчиненої протягом визначеного законом строку. Відповідно, якщо спадкоємець

не відмовиться від спадщини, він вважається таким, що її прийняв.

До країн, цивільне законодавство яких передбачає римську систему, належить, насамперед, Франція. Французький цивільний кодекс (ФЦК) закріплює за спадкоємцем право на вибір (*De l'option de l'héritier*), що передбачає беззастережне право спадкоємця прийняти спадщину чи відмовитися від неї (ст. 768). Зроблений вибір має ретроактивну силу і діє з дня відкриття спадщини. Спадкоємець, який не зробив вибору протягом передбаченого ст. 780 ФЦК строку, вважається таким, що відмовився від спадщини. Особа, яка закликається до одної і тої ж спадщини за кількома правовими підставами, має право вибору в рамках кожного з них (ст. 769 ФЦК). Французьке право допускає як варіант прийняття спадщини без застережень, так і прийняття спадщини в межах чистих активів. Щодо дій, які належить вчинити спадкоємцю для прийняття спадщини без застережень, то воно може бути прямо вираженим чи таким, що мається на увазі. У першому випадку особа приймає статус спадкоємця шляхом засвідченого акту чи акту, складеного у простій письмовій формі. У другому випадку особа, що спадкує, вчиняє акт, який з необхідністю передбачає її намір прийняти спадщину і який він мав право вчинити лише діючи в якості спадкоємця, що приймає спадщину (будь-яке відступлення спадкоємцем усіх чи частини своїх спадкових прав; відмова, навіть безвідплатна, на користь одного чи декількох співспадкоємців чи спадкоємців наступної черги; відмова на відплатній основі, навіть якщо така вчиняється на користь усіх своїх співспадкоємців чи спадкоємців наступної черги в цілому (ст.ст. 782, 783 ФЦК). При цьому, згідно із французьким законодавством, правочини, які мають своєю метою виключно забезпечення схоронності майна чи догляд за ним, а також акти тимчасового управління можуть вчинятися і не тягнути за собою прийняття спадщини (ст. 784 ФЦК). Прийняття спадщини в межах чистих активів передбачає лише один спосіб – подання заяви до суду великої інстанції за місцем відкриття спадщини, яка супроводжується або за нею слідує акт опису спадкового майна (ст.ст. 787–790 ФЦК). Щодо відмови від спадщини (*De la renonciation à la succession*)

французьке законодавство передбачає, що вона має силу по відношенню до третіх осіб лише тоді, коли така відмова надіслана чи подана суду, в окрузі якого відкрилась спадщина. Спадкоємець, який відмовився від спадщини, вважається таким, що ніколи не був спадкоємцем (ст.ст. 804–805 ФЦК). Відповідно до ст. 807 ФЦК, спадкоємець протягом строку для подання заяви може відкликати свою заяву про відмову, що означатиме прийняття ним спадщини без застережень. Французьке законодавство передбачає правило, що кредитори спадкоємця, який утримався від прийняття спадщини чи відмовився від неї на шкоду їх правам, можуть отримати дозвіл в суді на прийняття спадщини від імені та замість такого спадкоємця. Таке прийняття допускається лише на користь цих кредиторів і лише в межах їх прав вимоги (ст. 779 ФЦК).

Австрійським цивільним уложенням (*Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch*, ABGB) у ст. 799 передбачено, що кожен, хто бажає отримати спадщину, повинен надати суду докази правового титулу (спадковий договір, заповіт або закон) та прямо заявити, що приймає спадщину. При цьому можливі два варіанти прийняття спадщини – безумовне і умовне, тобто із проведенням інвентаризації спадкового майна (ст. 800–802 ABGB). Спадкоємцю, крім того, надається право відмовитися від спадщини (ст. 804 ABGB). При цьому окремо передбачено положення про недійсність заповідальних розпоряджень, згідно з якими спадкоємець може лише безумовно прийняти спадщину чи що він втратить право на спадкування у разі умовного прийняття чи проведення інвентаризації, а також про неможливість відмови від права прийняти спадщину безумовно чи умовно, відмовитися від спадщини чи вимагати проведення інвентаризації (ст. 803 ABGB).

ЦК Італії у Розділі I Книги другої містить доволі детальне регулювання прийняття спадщини (глава V) та відмови від неї (глава VII). Щодо прийняття спадщини передбачено два режими прийняття спадщини – виражене і мовчазне (ст. 474). Виражене – особа, яка закликається до спадкування, в публічному чи в приватному акті заявляє, що приймає спадщину або приймає титул спадкоємця. Мовчазне – вчинення дії, яка обов'язково передбачає її волю прийняти, і яку

вона не мала би робити, не будучи спадкоємцем. Передача, продаж чи пожертва спадкових прав означає прийняття спадщини. Щодо відмови від спадщини, то згідно із ст. 519 ЦК Італії, вона повинна бути зроблена шляхом подання заяви нотаріусу або секретарю окружного суду, в якому було відкрито спадкову справу, та внесена до спадкового реєстру. Як і щодо прийняття спадщини, стосовно відмови діють правила про нікчемність умовної та часткової відмови (ст. 520 ЦК Італії) та щодо ретроактивної дії відмови від спадщини (ст. 521 ЦК Італії). Окремими статтями врегульовано правові наслідки відмови спадкоємця від спадщини при спадкуванні за законом (ст. 522 ЦК Італії) та за заповітом (ст. 523 ЦК Італії). Аналогічно французькому законодавству, ст. 524 ЦК Італії передбачає, що у випадку відмови спадкоємця від спадщини, якщо це завдає шкоди його кредиторам, останні можуть одержати дозвіл на прийняття спадщини від імені та замість цього спадкоємця з єдиною метою задоволення своїх вимог за рахунок спадкових активів. Це право діє протягом 5 років після відмови. Законодавство Італії передбачає можливість відкликання спадкоємцем заяви про відмову протягом строку для прийняття спадщини (ст. 525 ЦК Італії).

ЦК Іспанії структурно не розмежовує положень про прийняття спадщини та про відмову від неї – більшість положень відповідного розділу (ст.ст. 988–997) стосуються як прийняття спадщини, так і відмови від неї. Щодо прийняття спадщини передбачено можливість прийняття її спадкоємцем повністю або з обмеженням його відповідальності по спадкових боргах вартістю спадщини (ст. 998 ЦК Іспанії). Як і в Франції та Італії, прийняття може бути явним або таким, що мається на увазі (ст. 999 ЦК Іспанії). Так само відмова від спадщини має бути оформлена у завірених належним чином документах або документах, поданих судді, що повноважний розглядати спадкові справи (ст. 1008 ЦК Іспанії). Водночас, на відміну від Франції та Італії, законодавство Іспанії виходить із безвідкличності як прийняття спадщини, так і відмови від неї (ст. 997 ЦК Іспанії).

Для європейських країн пострадянського простору теж переважно є притаманною система прийняття спадщини, яка передбачає необхідність

вчинення спадкоємцем певних активних дій для прийняття спадщини.

Відповідно до ст. 688 ЦЗ Латвійської Республіки, шляхом закликання до спадкування встановлюється лише можливість стати спадкоємцем. Для набуття спадщини ще потрібно, щоби закликаний виявив свою волю прийняти належну йому спадщину. Особливістю латвійського законодавства є різні підходи щодо наслідків пропуску встановлених ст. 693 ЦЗ Латвійської Республіки строків прийняття спадщини для спадкоємців, у володінні яких перебуває спадкове майно, і тих спадкоємців, які не володіють спадковим майном. Для перших встановлена презумпція прийняття ними спадщини у разі відсутності їх волевиявлення щодо прийняття спадщини протягом зазначених строків, тоді як для других, навпаки, презюмується, що вони, не виявивши своєї волі протягом цих строків, відмовилися від спадщини (ст. 694 ЦЗ Латвійської Республіки). Значною специфікою у латвійському законодавстві характеризується регулювання відмови від спадщини. ЦЗ Латвійської Республіки передбачає можливість відмови від спадкування як до, так і після закликання до спадкування. У першому випадку відмова здійснюється у формі письмового договору, за яким одна зі сторін відмовляється від права спадкування, яке належало би їй після смерті другої сторони (ст.ст. 766–774 ЦЗ Латвійської Республіки). Відмова від спадкування після закликання до спадщини може бути здійснена як шляхом прямої заяви про це, так і безмовно. Крім того, за латвійським законодавством як прийняття спадщини, так і відмова від спадкування є остаточними – спадкоємець, який прийняв спадщину, надалі вже не може відмовитися від неї, так само спадкоємець, який відмовився від спадкування, після цього вже не може прийняти спадщину (ст.ст. 775–783 ЦЗ Латвійської Республіки).

Згідно із ЦК Литовської Республіки (ст. 5.50), передбачено три способи прийняття спадщини: 1) спадкоємець фактично починає володіти спадковим майном; 2) спадкоємець звертається до окружного суду за місцем відкриття спадщини щодо проведення інвентаризації спадщини; 3) спадкоємець подає заяву про прийняття спадщини нотаріусу за місцем її відкриття. При цьому у

ст. 5.51 ЦК Литовської Республіки визначено приблизний перелік дій спадкоємця, які свідчать про його вступ у фактичне володіння спадковим майном. Щодо відмови від спадщини ст. 5.60 ЦК Литовської Республіки передбачає лише один спосіб її реалізації – шляхом подання заяви про відмову нотаріусу за місцем відкриття спадщини. Стосовно можливості відмови від спадщини спадкоємцем, який прийняв її, литовське законодавство вирішує це питання залежно від способу прийняття спадщини. Відмова від спадщини не допускається, якщо спадкоємець подав нотаріусу заяву про прийняття спадщини або звернувся до нотаріуса для отримання свідоцтва про право на спадщину чи звернувся до суду із заявою про проведення інвентаризації спадщини. Тобто спадкоємець, який вступив у фактичне володіння спадщиною, може відмовитися від неї.

Відповідно до ЦК Грузії (ст. 1421), спадщина вважається прийнятою спадкоємцем, якщо він подасть в нотаріальний орган заяву про прийняття спадщини чи фактично приступить до володіння чи управління спадщиною, що безспірно свідчить про прийняття ним спадщини. Відмова від спадщини здійснюється виключно шляхом подання заяви про це в нотаріальний орган (ст. 1434 ЦК Грузії). Цікавим є регулювання питання щодо часткової відмови від спадщини. Поряд із характерним для багатьох країн загальним правилом про неможливість часткової відмови від спадщини (в такому випадку, в силу ст. 1435 ЦК Грузії, спадкоємець вважається таким, що відмовився від спадщини загалом), передбачено винятки: щодо можливості відмови спадкоємця, який не займається сільським господарством, від прийняття у складі спадщини землі, обладнання, знарядь праці, тварин сільськогосподарського призначення (ст. 1436 ЦК Грузії) якщо за різними підставами спадкоємцю належить кілька часток у спадщині (ст. 1437 ЦК Грузії); щодо можливості відмови від частини спадщини, яка належить спадкоємцю за правом прирощення (ст. 1438 ЦК Грузії). Щодо можливості відмови від спадщини після її прийняття, законодавство Грузії схоже із законодавством Литви, передбачаючи таку можливість лише в тому випадку, коли спадщина була прийнята шляхом вступу

у фактичне володіння спадковим майном (ст. 1447 ЦК Грузії). У ст. 1439 ЦК Грузії передбачено право спадкоємця відмовитися від прийняття спадщини на користь інших осіб з числа спадкоємців за законом або за заповітом. Не допускається лише відмова на користь особи, визнаної негідним спадкоємцем чи позбавленої права спадкування прямою вказівкою про це в заповіті.

У ЦК Республіки Білорусь (ст. 1070) передбачено, що прийняття спадщини здійснюється шляхом подання нотаріусу за місцем відкриття спадщини заяви спадкоємця про прийняття спадщини або його заяви про видачу свідоцтва про право на спадщину. Водночас, ч. 2 зазначеної статті закріплена презумпція, відповідно до якої, визнається, якщо не доведено інше, що спадкоємець прийняв спадщину, коли він фактично вступив у володіння або управління спадковим майном, зокрема, коли спадкоємець: 1) вжив заходів до збереження майна, до захисту його від зазіхань чи домагань третіх осіб; 2) справив за свій рахунок витрати на утримання майна; 3) сплатив за свій рахунок борги спадкодавця або отримав від третіх осіб належали йому суми. У питанні відмови від спадщини особливістю білоруського законодавства є те, що воно допускає таку відмову навіть з боку спадкоємця, який прийняв спадщину, незалежно від способу прийняття. Проте сама відмова від спадщини не може бути змінена чи відкликана. Відмова від спадщини здійснюється шляхом подання заяви про це нотаріусу за місцем відкриття спадщини (ст. 1074 ЦК Республіки Білорусь). Допускається відмова від спадщини на користь іншої особи з числа спадкоємців за заповітом чи за законом будь-якої черги, в тому числі тих, що спадкують за правом представлення. Водночас, не допускається відмова на користь іншої особи: від майна, що спадкується за заповітом, якщо все майно спадкодавця заповів призначеним ним спадкоємцям; від обов'язкової частки; у разі підпризначення спадкоємця (ст. 1075 ЦК Республіки Білорусь).

Германська система («система відречення») передбачена, насамперед, Німецьким цивільним уложенням (BGB), яким закріплено конструкцію «переходу спадщини» (*Anfall der Erbschaft*). Відповідно до § 1942 BGB, спадщина переходить до закликаного до спадкування спадкоємця зі збереженням за ним права на

відмову від спадщини (перехід спадщини). Далі § 1943 BGB, яка має назву «Прийняття спадщини і відмова від спадщини» (*Annahme und Ausschlagung der Erbschaft*) передбачає, що спадкоємець не може відмовитися від спадщини, якщо він прийняв її або сплив строк, встановлений для відмови; зі спливом строку спадщина вважається прийнятою. Форма відмови від спадщини – шляхом подання заяви в суд по спадкових справах. Така заява може бути внесена до протоколу суду або ж подана в офіційно засвідченій формі (§ 1945 BGB). Перехід спадщини особі, яка від неї відмовилася, вважається таким, що не відбувся. При цьому закріплюється своєрідна правова фікція – спадщина переходить особі, яка була би закликає, так якби той, хто відмовився, не був живим на момент відкриття спадщини (§ 1953 BGB). У німецькому праві не передбачено можливості відкликання заяви про відмову від спадщини, проте допускається оспорювання прийняття чи відмови від спадщини шляхом подання відповідної заяви в суд зі спадкових справ. При цьому оспорювання прийняття спадщини вважається відмовою, а оспорювання відмови – прийняттям (§§ 1954–1957 BGB). Особливістю німецького права є можливість потенційного спадкоємця відмовитися від спадкування до відкриття спадщини – відмова від права спадкування (*Erbverzicht*). Варто зазначити, що остання відмежована від відмови від спадщини (*Ausschlagung der Erbschaft*) не лише термінологічно, але і структурно у тексті BGB. Відрізняється і порядок такої відмови – вона здійснюється на підставі нотаріально посвідченого договору між спадкодавцем і його родичами чи другим з подружжя, або ж між спадкодавцем і особою, призначеною спадкоємцем за заповітом, чи на користь якої встановлено заповідальний відказ. Той, хто відмовився, усувається від права спадкування так, ніби його не було серед живих при відкритті спадщини (§§ 2346–2352 BGB). Також характерною рисою спадкового права Німеччини є передбачена § 1965 BGB процедура публічної пропозиції заявити права на спадщину, що здійснюється за правилами визивного провадження. Відповідно до § 1964 BGB, якщо протягом розумного строку спадкоємець не буде виявлений, суд у справах спадкування повинен встановити, що крім казни іншого спадкоємця немає. Ухвала суду слугує

підставою для презумпції, що спадкоємцем за законом є казна. Ще одною цікавою конструкцією спадкового права Німеччини є купівля спадщини (*Erbschafts Kauf*), яка здійснюється на підставі нотаріально посвідченого договору, за яким спадкоємець продає спадщину, яка перейшла до нього (§ 2371 BGB). В даному випадку йдеться не про продаж окремого майна, яке було успадковане, а про продаж спадщини як єдиного цілого.

Схожі правила діють у Швейцарії – спадкове майно в силу закону переходить до спадкоємців з часу відкриття спадщини (ст. 560–579 ЦК Швейцарії). Як і в німецькому праві спадкоємці мають право відмовитися від спадщини протягом встановленого строку. Закріплена презумпція, що спадкоємці відмовилися від спадщини, якщо неплатоспроможність спадкодавця була офіційно засвідчена за життя останнього (ст. 566 ЦК Швейцарії). Відмова повинна бути у письмовій чи усній формі заявлена спадкоємцем безумовно і беззастережно перед уповноваженим органом, який веде реєстр відмов (ст. 570 ЦК Швейцарії). Відповідно до ст. 571 ЦК Швейцарії, якщо спадкоємець не заявив, що відмовляється від спадщини протягом відповідного строку, він або вона набуває спадщину без застережень.

Система відречення передбачена також у законодавстві Хорватії. Відповідно до ст. 129 Закону Хорватії про спадкування, у момент смерті спадкодавця спадкоємець набуває спадкове право, і спадщина померлої особи переходить до нього в силу закону, стаючи таким чином його спадщиною. Спадкоємець, згідно із ст. 130 Закону Хорватії про спадкування, має право відмовитися від спадщини шляхом публічно засвідченої заяви або заяви, наданої у протоколі до суду першої інстанції.

У ст. 1012 ЦК Польщі передбачено, що спадкоємець може або прийняти спадщину без обмеження відповідальності за боргами (просто прийняття), або прийняти спадщину з обмеженням відповідальності, або відмовитися від спадщини. Якщо спадкоємець не визначився протягом встановленого законом строку, то це рівносильне прийняттю спадщини з обмеженням відповідальності (ст. 1015 ЦК Польщі). Характерною особливістю польського законодавства є те,

що прийняття спадщини та відмова від спадщини здебільшого регулюється однаково одними і тими ж нормами. За загальним правилом прийняття спадщини чи відмова від неї не можуть стосуватися частини спадщини. Винятки стосуються спадкування за різними підставами, а також відмови від прирощеної частки (ст. 1014 ЦК Польщі). Польське законодавство виходить із безповоротності прийняття чи відмови від спадщини. Заява про прийняття спадщини чи відмову від спадщини складається перед судом або перед нотаріусом. Вона може бути складена усно або в письмовій формі із офіційно завіреним підписом (ст. 1018 ЦК Польщі).

Серед сучасних пострадянських кодифікацій система «відмови» передбачена у законодавстві Молдови. Зазначимо, що до цього ЦК Молдавської РСР [48] передбачав систему прийняття спадщини, притаманну для спадкового права республік колишнього СРСР – необхідність вчинення спадкоємцем, який бажає прийняти спадщину, активних дій протягом встановленого законом строку. Проте у чинному ЦК Молдови, як вже було зазначено, закріплено систему відмови – ст. 2389 його передбачає, що спадщина переходить до правомочного спадкоємця із збереженням за ним права відмови від нього (передання спадщини). Згідно із чинним законодавством Молдови, за передбаченими законом винятками спадкоємець не може в подальшому відмовитися від спадщини, якщо він: 1) прийняв її фактично (мається на увазі, що спадкоємець протягом строку для відмови від спадщини не відмовився від неї) або 2) заявив про прийняття (спадкоємець може зробити заяву про прийняття спадщини в нотаріальній формі у нотаріуса, який веде спадкове діловодство, до спливу строку для відмови) (ст. 2390, 2391). Відмова від спадщини здійснюється шляхом подання нотаріально посвідченої заяви нотаріусу, який веде нотаріальне провадження. Така заява може бути посвідчена будь-яким нотаріусом чи будь-якою особою, уповноваженою посвідчувати правочини. Після відмови спадкоємця від спадщини вона вже не може бути ним прийнята (ст. 2392 ЦК Республіки Молдова). У ст. 2401 ЦК Республіки Молдова закріплено правило, близьке до існуючого в ряді інших європейських країн, про

право кредитора спадкоємця, який відмовився від спадщини і є неплатоспроможним, вимагати погашення зобов'язань за рахунок спадкової маси в межах спадкової частки, правом на яку володів боржник, який відмовився від спадщини. Як і в німецькому праві, ЦК Республіки Молдова закріплює норми щодо публічного звернення для заявлення прав на спадщину (ст. 2410) і презумпції спадкування державою, яка, однак, встановлюється на підставі нотаріального акту (ст. 2409). Також у ЦК Республіки Молдова, аналогічно як і в BGB, закріплено конструкцію договору купівлі-продажу частки у спадщині. Незважаючи на таку назву договору, відповідні положення поширюються як на продаж співспадкоємцем частки у спадщині, так і на продаж єдиним спадкоємцем права спадкування усієї спадкової маси (ст.ст. 2561–2575 ЦК Республіки Молдова).

Цивільне законодавство, яке діяло в різні часи на території сучасної України, вирішувало питання про способи прийняття спадщини неоднаково.

В ЦК УСРР 1922 р. передбачався поділ спадкоємців на присутніх і відсутніх у місці відкриття спадщини. Відповідно, для перших діяла презумпція прийняття ними спадщини – якщо такий спадкоємець на протязі трьох місяців з дня відкриття спадщини не заявляв належному нотаріальному органу про відмовлення від спадщини, він вважався таким, що прийняв її (ст. 429 ЦК УСРР). Спадкоємцям, відсутнім в місці відкриття спадщини, надавалось право прийняти спадкове майно особисто або через повірених на протязі шести місяців з дня відкриття спадщини (ст. 430 УСРР).

Тобто в ЦК УСРР 1922 р. поєднувалися елементи германської (для присутніх в місці відкриття спадщини спадкоємців) і римської (для відсутніх в місці відкриття спадщини спадкоємців) систем. Як було показано вище, схожий підхід закріплено у законодавстві Латвійської Республіки з тією особливістю, що критерієм закріплення презумпції прийняття чи не прийняття спадщини там є не місце проживання спадкоємця, а те, чи перебуває спадкове майно у володінні спадкоємця.

У ЦК УРСР 1963 р. було передбачено, що для придбання спадщини

необхідно, щоб спадкоємець її прийняв (ст. 548 ЦК УРСР). Це правило стосувалося усіх спадкоємців, незалежно від того, чи проживали вони разом із спадкодавцем, чи ні. При цьому передбачалося два альтернативних способи прийняття спадщини: 1) фактичний вступ в управління або володіння спадковим майном; 2) подання державній нотаріальній конторі за місцем відкриття спадщини заяви про прийняття спадщини (ст. 549 ЦК УРСР). Так само для спадкоємців ст. 553 ЦК УРСР передбачалося право відмовитися від спадщини, в тому числі на користь будь-якого із закликаних спадкоємців за законом чи за заповітом, а також на користь держави або окремих організацій. Цією ж статтею передбачалося, що якщо спадкоємець не вчинив жодної із перелічених дій, він вважався таким, що відмовився від спадщини.

Отже, на відміну від ЦК УСРР 1922 р., у ЦК УРСР 1963 р. була закріплена римська модель, яка передбачала необхідність вчинення спадкоємцями для прийняття спадщини активних дій, незалежно від того, чи проживали вони разом зі спадкодавцем, чи ні. Відмова від спадщини могла здійснюватися як активними діями (подання відповідної заяви), так і бездіяльністю (невчиненням дій, що свідчили про прийняття спадщини).

У період дії ЦК УРСР 1963 р. на практиці досить часто виникали спори щодо прийняття спадщини шляхом фактичного вступу в управління або володіння спадковим майном. Тому при підготовці проекту чинного ЦК України наголошувалося на доцільності зміни порядку прийняття спадщини – а саме розмежування спадкоємців на тих, які проживали, і тих, які не проживали разом зі спадкодавцем. Відповідно, для перших пропонувалось закріпити презумпцію прийняття спадщини. За словами З. В. Ромовської, така новела була спрямована на усунення судових спорів щодо прийняття спадщини шляхом реального вступу у володіння нею [86, с. 281, 287].

У ЦК України 2003 р. передбачено підхід, за яким для прийняття спадщини спадкоємець, за загальним правилом, має вчинити активну дію – подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини протягом встановлених законом строків (ст. 1269 ЦК України). Якщо така заява не буде подана,

спадкоємець вважається таким, що не прийняв спадщини (ст. 1272 ЦК України). Водночас, для окремих категорій спадкоємців (які постійно проживали зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітні, неповнолітні, недієздатні, обмежено дієздатні) законом передбачено, що вони вважаються такими, що прийняли спадщину, якщо протягом встановлених для прийняття спадщини строків вони чи від їх імені їх законні представники не відмовляться від її прийняття (ч.ч. 3,4 ст. 1268 ЦК України, ч.ч. 2–4 ст. 1273 ЦК України).

У вітчизняній літературі наведені положення ЦК України щодо способів прийняття спадщини трактуються по-різному.

Як зазначає Ю. О. Заїка, спадщина може бути прийнята як формальним (з поданням відповідної заяви й отриманням свідоцтва про право на спадщину), так і не формальним способом, коли згідно із законом спадкоємець вважається таким, що прийняв спадщину [69, с. 189].

Схожу позицію висловлює О. Є. Кухарев, який виокремлює два способи прийняття спадщини: фактичний (прийняття спадщини без спеціального волевиявлення, коли законом передбачена презумпція прийняття спадщини для відповідних категорій спадкоємців) і формальний (шляхом подання нотаріусу або уповноваженій особі органу місцевого самоврядування заяви про прийняття спадщини) [95, с. 319–325].

О. Л. Зайцев теж пише про два способи прийняття спадщини: а) юридичний – шляхом подання заяви про прийняття спадщини до нотаріальної контори; б) фактичний – шляхом постійного проживання разом із спадкодавцем [71, с. 274].

Згідно з позицією Є. О. Харитонова, існує два способи прийняття спадщини: шляхом мовчазного прийняття (пасивна поведінка спадкоємця); шляхом подання заяви про прийняття спадщини (активна поведінка) [172, с. 850].

Схожу позицію висловила Н. Б. Солтис, зазначивши про існування двох способів прийняття спадщини – активного і пасивного [151, с. 8–9].

На думку М. М. Дякович, прийняття спадщини відповідно до закону можливе двома способами: 1) шляхом подачі заяви про прийняття спадщини

або 2) заяви про видачу свідоцтва про право на спадщину у випадку фактичного прийняття спадщини [59, с. 372].

У свою чергу, Є. О. Рябоконт виокремлює три способи прийняття спадщини: 1) подання заяви про прийняття спадщини; 2) прийняття спадщини шляхом спільного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини; 3) сам по собі факт того, що спадкоємець був малолітнім, неповнолітнім, недієздатним, обмежено дієздатним [167, с. 1117–1121].

В. П. Маковій зазначає, що чинним законодавством передбачено три способи прийняття спадщини: 1) активною поведінкою спадкоємця шляхом повідомлення про це у відповідній формі нотаріуса (ч. 1 ст. 1269 ЦК); 2) пасивною поведінкою за визначених законом умов (ч. 3 ст. 1268 ЦК); 3) встановленням безпосередньо нормою закону презумпції прийняття спадщини стосовно визначеного кола спадкоємців (ч. 4 ст. 1268 ЦК) [23, с. 172].

Ще іншу позицію висловила І. Я. Федорич, зазначивши, що здійснення права на прийняття спадщини здійснюються лише шляхом відповідного волевиявлення особи, а саме шляхом вчинення одностороннього правочину спадкоємцем (подання заяви), тоді як презумпції прийняття спадщини, встановлені ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України, закріплені з метою охорони прав та законних інтересів спадкоємців, а не передбачені як альтернативний спосіб прийняття спадщини [160, с. 21].

Щодо поширеної у вітчизняній літературі позиції, за якою розмежовують формальний (юридичний) і фактичний способи прийняття спадщини, то така термінологія, на наш погляд, була більш доречною в період дії ЦК УРСР 1963 р., який передбачав два способи прийняття спадщини: фактичний вступ у управління або володіння спадковим майном та подання до нотаріальної контори заяви про прийняття спадщини. Оскільки чинний ЦК України не передбачає такого способу прийняття спадщини, як вступ у фактичне управління або володіння спадковим майном, то й виокремлювати фактичний і формальний способи прийняття спадщини достатніх підстав не вбачаємо. Натомість більш актуальною стає класифікація способів прийняття спадщини

залежно від характеру зовнішньої форми поведінки спадкоємця – вчинення дії чи утримання від вчинення дії. Відповідно, у першому випадку можна вести мову про активний спосіб прийняття спадщини, в другому – про пасивний.

Важко також погодитися із наведеною вище позицією окремих дослідників, що способом прийняття спадщини є постійне проживання спадкоємця разом зі спадкодавцем. В даному випадку прийняттям спадщини є не сам по собі факт постійного проживання, а подальша пасивна поведінка спадкоємця, який проживав разом зі спадкодавцем, яка полягає у – неподанні ним заяви про відмову від прийняття спадщини. Те саме стосується також пільгових категорій спадкоємців (малолітні, неповнолітні, недієздатні, обмежено дієздатні). У цьому відношенні важко погодитися із тим, що способом прийняття спадщини тут є сам факт, що спадкоємець був малолітнім, неповнолітнім, тощо. В даному випадку прийняття спадщини такими категоріями спадкоємців знову-таки полягає в пасивній поведінці такого спадкоємця або його законного представника щодо неподання заяви про відмову від спадщини.

Так само дискусійною є позиція щодо віднесення до способів прийняття спадщини подання заяви про видачу свідоцтва про прийняття спадщини у випадку фактичного прийняття спадщини. Адже згідно із ч. 3 ст. 1268 ЦК України, прийняття спадщини спадкоємцем, який постійно проживав разом зі спадкодавцем, полягає у його пасивній поведінці – неподанні заяви про відмову від спадщини. Звернення спадкоємця із заявою про видачу свідоцтва про право на спадщину стосується не здійснення права на спадкування, а оформлення спадкових прав, що підтверджується структурним розміщенням положень про видачу свідоцтва про право на спадщину не у главі 87, а в главі 89 ЦК України.

Також небезспірною є позиція М. Ф. Солонько, що дії, які свідчать про прийняття спадщини, з точки зору підстави виникнення правовідносин являють собою юридичний склад, до якого входять наступні юридичні факти: подання заяви на прийняття спадщини; прийняття спадщини особою, яка постійно проживала зі спадкодавцем; прийняття спадщини малолітніми, неповнолітніми,

недієздатними особами та особами, дієздатність яких обмежена [150, с. 245]. Така позиція не узгоджується із розумінням категорії «юридичний склад», під яким розуміють сукупність закріплених нормами цивільного права, положеннями цивільно-правового договору або іншими регуляторами обставин цивільно-правової реальності, що мають значення юридичних фактів та умов їх настання, в тому числі юридичних станів, які, поєднуючись у встановленому правовою моделлю порядку та, у визначених нею випадках, з урахуванням обумовленої нею послідовності, забезпечують виникнення (зміну або припинення) майнових цивільних правовідносин [185, с. 3]. У поданому М. Ф. Солонько переліку не йдеться про сукупність обставин, а тому важко вести мову і про юридичний склад.

Отже, з позиції чинного ЦК України питання про способи прийняття спадщини доцільно вирішувати, по-перше, залежно від характеру поведінки спадкоємця із прийняття спадщини (активна чи пасивна) і, по-друге, із прив'язкою до певного кола спадкоємців. Відповідно, якщо для прийняття спадщини закон вимагає активної поведінки спадкоємця – вчинення ним певних дій – то йдеться про активний спосіб прийняття спадщини. Якщо ж для прийняття спадщини достатньо пасивної поведінки спадкоємця – утримання від вчинення певних дій – йдеться про пасивне прийняття спадщини.

Враховуючи вищенаведене, якщо йдеться про спадкоємців, які проживали із спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних, недієздатних, то стосовно них дійсно можна вести мову про два можливих способи прийняття ними спадщини: 1) пасивний, що полягає в утриманні від подання заяви про відмову від прийняття спадщини; 2) активний, що полягає в поданні заяви про прийняття спадщини. Щодо усіх решта спадкоємців законом передбачено лише один спосіб здійснення права на прийняття спадщини – активний – шляхом подання заяви про прийняття спадщини нотаріусу або посадовій особі органу місцевого самоврядування. Тобто, якщо для першої категорії спадкоємців закон допускає два альтернативні способи здійснення права на прийняття спадщини (пасивний і активний), то для

другої – лише один (активний).

Стосовно юридичної природи прийняття спадщини та відмови від спадщини, то в юридичній літературі це трактується як односторонній правочин, що діє зі зворотною дією в часі. При цьому наголошується, що прийняття спадщини – це формальний правочин [87, с. 244].

Як зазначає М. М. Дякович, прийняття спадщини є окремою стадією нотаріального процесу із реалізації спадкових прав спадкоємця, яку він здійснює шляхом вчинення одностороннього правочину, особисто, внаслідок чого настають певні юридичні наслідки. Відповідно, обґрунтовує автор, заява про прийняття спадщини має бути посвідчена нотаріусом, а не засвідчений підпис спадкоємця на ній [59, с. 369]. Такої ж позиції дотримується і Є. Є. Фурса, зазначаючи, що під належним оформленням такої заяви слід розуміти не засвідчення на ній підпису спадкоємця, а посвідчення такої заяви як одностороннього правочину, оскільки у теорії нотаріального процесу поняття «посвідчення» і «засвідчення» несуть різне змістовне навантаження [163, с. 177]. Цю ж точку зору підтримує І. Я. Федорич, зазначаючи, що оскільки заява про прийняття спадщини є правочином і може бути оскаржена до суду, то обґрунтованим є посвідчення самого факту прийняття спадщини, який фіксується у відповідній заяві, оскільки саме такий юридичний факт породжує виникнення, зміну чи припинення прав та обов'язків спадкоємця [160, с. 66].

На думку О. П. Печеного, необхідно відмежовувати прийняття спадщини і заяву про її прийняття та відповідно відмову від прийняття спадщини і заяву про таку відмову, оскільки прийняття (відмова від прийняття) спадщини кваліфікується як правочин, тоді як заява, у якій втілено цей правочин, сама по собі правочином не визнається [118].

Дещо по-іншому трактує це питання І. Я. Федорич, розмежовуючи заяву про прийняття спадщини у широкому і вузькому розумінні. Заява про прийняття спадщини у широкому розумінні це акт прийняття спадщини – правочин спадкоємця, який за своїм змістом спрямований на легітимізацію (визнання) такого в якості уповноваженої щодо спадщини особи, а у вузькому розумінні –

документ, тобто форма вираження акту прийняття спадщини, який повинен бути складений у порядку та відповідно до вимог передбачених чинним законодавством і є невід'ємною частиною нотаріальної процедури здійснення права на спадкування, необхідним інструментом у встановленні складу спадкових правовідносин [160, с. 118].

Остання позиція є, на нашу думку, більш правильною, оскільки заяву про прийняття спадщини можна розглядати з двох позицій – як правочин і як документ. Єдине, що важко сприйняти обраний І. Я. Федорич підхід щодо широкого і вузького розуміння цього поняття. Адже, якщо йти за такою логікою, то заява про прийняття спадщини у широкому розумінні мала би включати в себе, зокрема, і вузьке розуміння цього поняття. Проте заява про прийняття спадщини як правочин і заява про прийняття спадщини як документ співвідносяться між собою не як ціле і частина, а, радше, як зміст і форма.

Щодо перспектив реформування спадкового права України в частині прийняття спадщини, то в Концепції оновлення ЦК України лише окреслено у загальних рисах про те, що одним із напрямків рекодифікації Книги шостої ЦК України є переосмислення положень щодо здійснення спадкових прав (прийняття спадщини та відмова від прийняття спадщини) – обчислення строків для прийняття спадщини [89, с. 58].

Аналізуючи перспективи оновлення ЦК України щодо спадкового права, В. М. Коссак висловився щодо доцільності виключення положення ч. 3 ст. 1268 ЦК України щодо фактичного способу прийняття спадщини особами, які проживали зі спадкодавцем. На думку вченого, такий підхід зумовлений тим, що сучасний період суспільного розвитку характеризується значними міграційними процесами. Не завжди особа, яка зареєстрована в будинку чи квартирі, фактично там проживає. І навпаки, у разі спільного проживання однією сім'єю і ведення спільного господарства, наприклад, перебування у фактичних шлюбних відносинах не дозволяє посилаючись на презумпцію прийняття спадщини без відповідного рішення суду про встановлення такого юридичного факту [115, с. 556–557].

Схожу позицію висловили й інші науковці, вказавши, що в даному випадку спадкоємець набуває право на спадщину автоматично, не висловлюючи при цьому волі на прийняття спадщини, що не узгоджується із правовою природою акту прийняття спадщини, який є правочином, тобто дією особи, спрямованою на набуття цивільних прав та обов'язків [60, с. 24; 141, с. 131].

Так само Н. Б. Солтис, досліджуючи проблеми спадкування житлових прав, дійшла висновку про доцільність встановлення обов'язкового для всіх спадкоємців правила про необхідність подачі заяви про прийняття спадщини, до складу якої входить нерухоме майно. Введення такої норми, на думку дослідниці, дозволить запобігти численним судовим спорам щодо прийняття спадщини [151, с. 9].

З одного боку, наведені позиції є слушними, оскільки враховують як реальні соціально-економічні умови, які існують на даний час в Україні, так і практику застосування ч. 3 ст. 1268 ЦК України. Крім цього, сама ідея виокремлення певної «привілейованої» категорії спадкоємців ставить інших спадкоємців в нерівні умови щодо здійснення ними права на прийняття спадщини. Спадкоємці, які проживали разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, зазвичай, знають про факт смерті останнього і навіть можуть, діючи недобросовісно, приховувати цю інформацію від спадкоємців, які проживають в іншому місці, наприклад, за кордоном. Тому для української судової практики спори про встановлення судом додаткового строку для прийняття спадщини в порядку ст. 1272 ЦК України є поширеною категорією справ про спадкування [74; 113].

Водночас, саме по собі виключення ч. 3 ст. 1268 ЦК України зі збереженням існуючої моделі прийняття спадщини призведе до ще більшого обмеження можливостей спадкоємців щодо здійснення права на прийняття спадщини. Як показав вищенаведений аналіз законодавства інших європейських країн, у тих країнах, де передбачена римська система, яка вимагає від спадкоємця вчинення активних дій з прийняття спадщини, закон закріплює досить широке коло таких дій, якими спадкоємець може виразити свою волю на прийняття спадщини, не обмежуючись лише поданням заяви нотаріусу. Навіть у

законодавстві радянського періоду (ЦК УРСР 1963 р.) передбачалося два альтернативні способи прийняття спадщини.

Так само непереконливою виглядає пропозиція Н. Б. Солтис щодо закріплення єдиного способу прийняття спадщини – подання заяви нотаріусу – при спадкуванні об'єктів нерухомого майна. Запровадження різних підходів щодо способів прийняття спадщини у відношенні нерухомого та інших видів спадкового майна видається нам необґрунтованим. Такої диференціації немає у законодавстві інших країн Європи. До того ж, маємо великі сумніви, що обмеження способів прийняття спадщини, до якої входить нерухоме майно, лише поданням заяви нотаріусу сприятиме зменшенню кількості судових спорів.

Тому з позиції реалізації приватно-правових засад у сфері спадкових відносин та надання спадкоємцям ширших можливостей здійснення спадкових прав, положення Книги 6 ЦК України потребують реформування. При цьому теоретично можливі два напрямки такого оновлення:

1) повернення такого способу прийняття спадщини, як фактичний вступ в управління і володіння спадковим майном, з одночасним збереженням існуючої на даний час моделі прийняття спадщини. Подібну позицію висловлює Є. О. Рябоконт [167, с. 1120]. Як було показано вище, схожі положення закріплено у цивільних кодексах низки європейських країн, насамперед – країн пострадянського простору. При цьому має місце конкретизація на рівні кодексу шляхом закріплення невичерпного переліку, відповідних дій, які вважаються вступом в управління та володіння спадщиною;

2) перехід до германської системи, яка, як було показано вище, ефективно функціонує не лише у Німеччині, але і в деяких країнах «ближнього зарубіжжя» (Польща, Молдова).

Вважаємо перспективнішим саме другий варіант, оскільки він у більшій мірі гарантує здійснення спадкоємцями їх прав на спадщину. У цьому відношенні Л. В. Козловська, розглядаючи прийняття спадщини як основний спосіб здійснення суб'єктивного права спадкування, слушно зазначила, що функціональна доцільність системи прийняття спадщини, порівняно із

системою відмови від спадщини, значно нижча [87, с. 241–242].

У свою чергу, С. Я. Фурса слушно звернула увагу на те, що в даному випадку має місце певна «політизація цього питання» і в «зацікавленості держави у наслідках позбавлення спадкоємців права на спадкування». Вчена підкреслює, що законодавець вважає, що спадкоємець для прийняття спадщини повинен подати заяву. Але ця гіпотеза негативна щодо спадкоємця, а право має бути позитивним щодо громадян [133, с. 414].

З наведеною позицією варто погодитися, адже закріплена чинним ЦК України загальна презумпція неприйняття спадщини спадкоємцем виглядає дещо нелогічною. Така законодавча позиція була цілком зрозумілою в умовах дії радянського законодавства, яке передбачало у разі неприйняття спадщини спадкоємцями перехід спадкового майна до держави. За таких умов держава була в якійсь мірі зацікавлена в неприйнятті спадщини спадкоємцями, оскільки в такому випадку спадкове майно переходило до неї. Проте подібна «ідеологія» регулювання спадкових відносин давно відійшла у минуле. Ще при підготовці проекту ЦК України слушно наголошувалось на тому, що держава не може зазіхати на те, що належить до сфери приватної власності [86, с. 281]. Відповідно, у ЦК України закріплена позиція щодо переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади (ст. 1277 ЦК України). Тобто держава станом на сьогодні не має особистої зацікавленості у неприйнятті спадкоємцями спадщини.

Крім того, презумпція неприйняття спадщини спадкоємцем була би логічною і виправданою, якщо би спадкоємці відповідали по боргах спадкодавця у повному обсязі. Проте ЦК України виходить з того, що відповідальність спадкоємців по боргах спадкодавця обмежується вартістю успадкованого майна (ст. 1282 ЦК України).

Ще один момент, на якому вже наголошувалося вище, – це необхідність забезпечення рівних умов для спадкоємців щодо прийняття спадщини. Наведений вище аналіз цивільного законодавства інших європейських країн свідчить про відсутність у них положень, які би встановлювали різні правила

прийняття спадщини для окремих категорій спадкоємців. Йдеться не лише про спадкоємців, які проживали разом зі спадкодавцем, але і про дітей, осіб, визнаних обмежено дієздатними чи недієздатними. Щодо останніх, то лише в деяких правових системах, де існує прийняття спадщини повне і з обмеженням відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця вартістю спадкового майна, передбачено особливості регулювання прийняття спадщини саме на користь другого з цих варіантів. Водночас, будь-які пільгові норми щодо способів прийняття спадщини для таких категорій спадкоємців у проаналізованому законодавстві європейських країн відсутні.

У контексті сказаного вище слушною є позиція Б. О. Булаєвського, який пише про пріоритетність прийняття спадщини стосовно відмови від її прийняття, оскільки меті спадкування більшою мірою відповідає припущення про прийняття спадщини. Так, прийняття спадщини, з одного боку, сприяє упорядкуванню режиму спадкового майна, а з другого – охороняє інтереси спадкоємців (членів сім'ї). У свою чергу, припущення про відмову від прийняття спадщини має наслідком лише певне упорядкування режиму спадкового майна, але жодних інтересів осіб, близьких померлому, не охороняє [33, с. 234–235].

Отже, аналіз положень спадкового права України крізь призму двох систем прийняття спадщини – римської і германської – дозволяє констатувати, що ЦК України на даний час закріплює елементи обох цих систем: римської – в якості загального правила, германської – для визначених в законі категорій спадкоємців. Такий законодавчий підхід не відповідає сучасним соціально-економічним реаліям і ставить спадкоємців у нерівне становище щодо прийняття ними спадщини. За таких умов доцільним вважаємо подальше реформування спадкового права України у напрямку закріплення германської системи як загальної для усіх категорій спадкоємців [29, с. 32–35].

Щодо відмови від прийняття спадщини, то у ЦК України передбачене достатньо детальне правове регулювання цього питання (ст.ст. 1273–1275). Термінологічно у ЦК України йдеться про «відмову від прийняття спадщини», а

не про «відмову від спадщини», як це було передбачено у ЦК УРСР. У літературі така позиція оцінена по-різному. Так, Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконт, О. Є. Кухарев вважають позицію ЦК України більш правильною, з огляду на те, що з часу відкриття спадщини особа набуває лише право прийняти спадщину, а не саму спадщину. Тому і відмовитися спадкоємець вправі не від спадщини, а виключно від права на прийняття спадщини [70, с. 263; 95, с. 340]. І. Я. Федорич, навпаки, зазначає, що формулювання «право на відмову від прийняття спадщини» за змістом передбачає відмову лише від однієї правомочності права на спадкування – прийняття спадщини, що, по суті, є неправильним, оскільки, відмовляючись від прийняття спадщини, особа фактично відмовляється від самого спадкування (переходу прав і обов'язків), якщо до кінця встановленого строку не змінить свого волевиявлення [161, с. 128].

Погоджуючись із другою з наведених позицій, зазначимо, що одним із елементів змісту права на спадкування, поряд із правом на прийняття спадщини, має бути право на відмову від спадщини. В даному випадку слід керуватися тим, що об'єктом спадкових правовідносин є спадщина. Відповідно, спадкоємець або приймає спадщину, або відмовляється від спадщини.

Згідно із визначенням Л. В. Козловської, відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочином, який здійснюється шляхом подання заяви про відмову від прийняття спадщини до нотаріальної контори або неприйняття спадщини протягом строку, встановленого для прийняття спадщини (утримання від юридично значущих дій) [87, с. 255].

Розуміння відмови від прийняття спадщини (або, точніше, - відмови від спадщини) як одностороннього правочину визнається також іншими дослідниками [165, с. 548] і, на наш погляд, не підлягає сумніву. Однак, як вбачається із вищенаведеного визначення Л. В. Козловської, авторка розглядає неприйняття спадщини в якості одного із випадків відмови від її прийняття.

Проте щодо співвідношення неприйняття спадщини і відмови від спадщини у літературі висловлена також інша позиція. Так, І. В. Жилінкова

ззначила, що відмова від спадщини передбачає активну поведінку спадкоємця, тоді як при неприйнятті спадщини має місце пасивна поведінка спадкоємця [64, с. 68]. За словами О. Є. Кухарєва, неприйняття спадщини не може розглядатися як спосіб відмови від прийняття спадщини у зв'язку із суттєвими відмінностями як за вольовою спрямованістю, так і за правовими наслідками [95, с. 342–343]. На відмінностях між відмовою від прийняття спадщини і неприйняттям спадщини акцентують увагу також А. О. Уразова [165, с. 555–556], Ю. Є. Зінкевич [79, с. 35].

За словами З. В. Ромовської, неподання заяви про прийняття спадщини протягом встановленого строку і подання заяви про відмову від спадщини – це різні цивільно-правові явища, хоча кінцевий результат кожного з них може збігатися: спадщина буде поділена між спадкоємцями, які прийняли її [140, с. 235].

Ми погоджуємось із останньою позицією і також хочемо звернути увагу ще на один аспект розмежування вказаних двох категорій. Якщо виходити з того, що право на спадкування становлять два елементи – право прийняти спадщину і право відмовитися від спадщини, то у випадку неприйняття спадщини особа не здійснює першу із названих правомочностей права на спадкування, тоді як у разі ж відмови від спадщини особа здійснює другу із цих правомочностей. Тому і порядок реалізації, і правові наслідки відмови від прийняття спадщини та неприйняття спадщини не є тотожними.

Так само немає єдності поглядів у літературі стосовно співвідношення відмови від прийняття спадщини і відкликання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини. На думку О. Є. Кухарєва, відкликання заяви про прийняття спадщини є способом відмови від її прийняття [95, с. 344]. Іншу позицію висловила М. М. Дякович, наголошуючи на необхідності розмежування відкликання заяви про прийняття спадщини і відмови від прийняття спадщини [59, с. 371].

На нашу думку, відкликання заяви про прийняття спадщини не можна вважати способом відмови від спадщини. Якщо виходити з того, що і прийняття спадщини, і відмова від спадщини за своєю суттю є односторонніми

правочинами, то відкликання заяви про прийняття спадщини – це по суті відмова особи, яка вчинила односторонній правочин, від цього правочину (ч. 1 ст. 214 ЦК України).

Поряд із загальними нормами про відмову від прийняття спадщини (ст. 1273 ЦК України), окремо врегульовано відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи (ст. 1274 ЦК України). Відповідно, в літературі відмову від прийняття спадщини поділяють на безадресну (загальну) і спрямовану (кваліфіковану) [95, с. 349–350; 140, с. 238; 165, с. 556].

З законодавством України право на відмову від прийняття спадщини здійснюється шляхом подання заяви про це нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноваженій на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини.

Не погоджуючись із такою законодавчою позицією, М. Ф. Солонько зазначає, що в разі, коли спадкоємець за заповітом має тверді наміри відмовитися від прийняття спадщини, у нього має бути набагато коротший і простіший шлях, аніж написання заяви про відмову від прийняття спадщини, яку необхідно посвідчити нотаріально [148, с. 212].

Схожу позицію займає О. О. Терехова, зазначаючи, що оскільки прийняття спадщини є цілком добровільним актом, презумпція її прийняття може бути спростована будь-якою дією або бездіяльністю особи, закликаної до спадкування, яка свідчить про її небажання прийняти спадщину. Тож якими б не були причини пропуску строку для відмови від спадщини, відсутність наміру прийняти спадщину в особи, яка створила ілюзію фактичного її прийняття, є достатньою підставою для рішення суду визнати спадкоємця таким, що відмовився від спадщини [157, с. 18].

Наведену точку зору важко визнати правильною, оскільки прийняття спадщини і відмова від спадщини є елементами суб'єктивного права на спадкування. Відповідно, здійснення права на відмову від спадщини, так само як і здійснення права на прийняття спадщини, для спадкоємця тягне важливі правові наслідки, що вимагає, у свою чергу, охорони прав спадкоємця через

нотаріальну процедуру. Як слушно підкреслив О. Є. Кухарев, відмова від прийняття спадщини потребує високого ступеня достовірності, зважаючи на відмову особи від свого суб'єктивного права [95, с. 342]. Відтак, здійснення права на відмову від спадщини не може передбачати широкого кола способів його реалізації, як вважають вищенаведені дослідники. Заява про відмову від спадщини повинна подаватися нотаріусу, а в населених пунктах, де немає нотаріуса, - до органу місцевого самоврядування. У цьому відношенні варто погодитися із позицією І. Я. Федорич, яка підкреслює, що відмова від прийняття спадщини може реалізуватися лише через активну поведінку, тобто такою, що відмовилась від спадщини, є особа, яка подала відповідну заяву [161, с. 130]. Варто звернути увагу й на те, що у багатьох європейських країнах передбачений саме нотаріальний порядок відмови від спадщини. Тому встановлення на рівні закону межі здійснення спадкоємцем права на відмову від спадщини шляхом встановлення виключного способу здійснення цього права є виправданим і доцільним.

Як і в більшості європейських країн ЦК України передбачено, що відмова від прийняття спадщини має бути безумовною та беззастережною. Водночас, на відміну від багатьох інших країн Європи, допускається можливість відкликання спадкоємцем відмови від прийняття спадщини. Цікаво, що при опрацюванні проекту ЦК України зверталася увага на доцільності збереження в ньому закріпленого ЦК УРСР підходу щодо остаточності і неможливості відкликання спадкоємцем заяви про прийняття спадщини та про відмову від неї [86, с. 288]. Проте врешті було закріплено свого роду компромісний варіант – відкликати заяву про відмову можна, але тільки в межах строку для прийняття спадщини. За словами З. В. Ромовської, ця норма є не лише конкретизацією загального права особи на відмову від одностороннього правочину (ст. 214 ЦК), вона засвідчує дію принципу диспозитивності у здійсненні особою свого права [140, с. 238].

Попри те, що законодавство багатьох інших європейських країн виходить із безвідкличності заяви про відмову від спадщини, вважаємо передбачений ЦК України варіант більш обґрунтованим і правильним. З одного боку, це надає

спадкоємцеві більшу свободу дій при вирішенні питання про відмову від спадщини. З іншого боку, в даному випадку не йдеться про невинуватене ущемлення прав інших спадкоємців. Адже до закінчення строку прийняття спадщини спадкоємці мають право як прийняти спадщину, так і відмовитися від неї. Лише зі спливом цього строку можна визначити коло спадкоємців, які прийняли спадщину. Тому надання спадкоємцеві, який відмовився від спадщини, права відкликати свою заяву до закінчення строку для прийняття спадщини є цілком правильним законодавчим вирішенням.

На відміну від прийняття спадщини, якій ч. 5 ст. 1268 ЦК України надає зворотної дії в часі, для відмови від прийняття спадщини такої норми не передбачено. Такий підхід відрізняється від законодавства багатьох інших країн Європи, де ретроактивність надається як прийняттю спадщини, так і відмові від неї. Але останнє більшою мірою стосується тих країн, де передбачена германська система (система відречення) – закон закріплює презумпцію прийняття спадщини спадкоємцем із наданням останньому права відмовитися від неї. Відповідно, за таких умов здійснення спадкоємцем права на відмову вимагає спростування презумпції прийняття спадщини від часу її відкриття. На відміну від цього, законодавство України станом на сьогодні в якості загального правила відображає римську систему (систему прийняття) – спадкоємець вважається таким, що не прийняв спадщину, доки він не вчинить дій, що свідчать про прийняття спадщини. За таких умов цілком логічно, що прийняття спадщини має ретроактивну дію в часі, а відмова – ні. Водночас, вище ми писали про доцільність запровадження в Україні германської системи, що, у свою чергу, вимагатиме і надання зворотної дії акту відмови від спадщини.

Як було сказано вище, українське законодавство передбачає два види відмови від спадщини – просту і адресну. Попри те, що остання була передбачена в ЦК УРСР 1963 р. (ст. 553), норми чинного ЦК України щодо цього виду відмови були критично сприйняті деякими вітчизняними фахівцями. Так, С. Я. Фурса та Є. І. Фурса зазначили, що відмова на користь іншого спадкоємця є викривленням останньої волі спадкодавця. Відтак, вчені

пропонують залишити в національному законодавстві лише право безадресної відмови від прийняття спадщини [152, с. 442–443].

Іншу точку зору висловив О. Є. Кухарєв, зазначивши, що в даному випадку немає викривлення волі спадкодавця, оскільки законодавець передбачив імперативний порядок відмови від прийняття спадщини залежно від виду спадкування. Тим самим забезпечується дотримання дійсної чи передбачуваної волі спадкодавця [95, с. 351].

Більш обґрунтованою вважаємо другу з наведених вище позицій. Адже особливістю права на адресну відмову від спадщини є встановлення в законі спеціальних меж його здійснення, які полягають у визначенні кола осіб, на користь яких може бути вчинена така відмова. Йдеться про правила, передбачені ст. 1274 ЦК України:

1) спадкоємець за заповітом може відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за заповітом (ч. 1);

2) спадкоємець за законом має право відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за законом незалежно від черги (ч. 2);

3) у разі підпризначення спадкоємця особа, на користь якої складено заповіт, може відмовитися лише на користь підпризначеного спадкоємця (ч. 4).

Перше, на що потрібно звернути увагу, що адресна відмова можлива лише на користь спадкоємця (за заповітом, за законом, підпризначеного). Тобто відмова не може бути вчинена на користь інших, крім передбачених ст. 1274 ЦК України, осіб. Наприклад, не передбачено можливості відмовитися від спадщини на користь відказоодержувача. Тому назву ст. 1274 ЦК України «Право на відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи» доцільно уточнити, замінивши слова «іншої особи» на «іншого спадкоємця».

Другий момент, на якому варто зупинитися, стосується правових наслідків адресної відмови і можливості її відкликання. Відповідно до ч. 3 ст. 1275 ЦК України, якщо спадкоємець відмовився від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця, передбачені цією статтею правила щодо правових наслідків відмови від прийняття спадщини не застосовуються. Щодо можливості

відкликання заяви про відмову від прийняття спадщини, то відповідна норма міститься у ст. 1273 ЦК України. Окремі науковці, з огляду на це, висловили точку зору, що можливість відкликання стосується лише безадресної відмови від прийняття спадщини [70, с. 267]. Як зазначається в літературі, подібну позицію займає більшість практикуючих нотаріусів [165, с. 552].

Іншу позицію висловив О. Є. Кухарев, зазначивши, що здійснення права на відкликання відмови від прийняття спадщини не залежить від виду цього правочину [95, с. 354–355].

На наш погляд, при вирішенні питання про можливість відкликання адресної відмови від спадщини варто керуватися не лише тим, що норми ст. 1273 ЦК України є загальними і субсидіарно застосовуються у тім числі і до адресної відмови, хоча і з цим варто погодитися. В даному випадку ключовим має бути інше питання – який вплив на динаміку спадкових прав має адресна відмова. Іншими словами, чи припиняє вона право на спадкування у спадкоємця, який відмовляється, і чи породжує така відмова виникнення права на спадкування у спадкоємця, на користь якого вчинена відмова, а якщо так – то з якого моменту настають ці наслідки. Ствердна відповідь на першу частину запитання є очевидною, інакше це суперечитиме сутності адресної відмови як одностороннього правочину, спрямованого на настання відповідних правових наслідків цивільно-правового характеру. Більш цікавою є друга частина запитання – з якого моменту ці наслідки настають.

У зв'язку із вищенаведеним М. В. Ус дійшла висновку про наявність колізії між спадковими правами, і що виникає нетипова для спадкового права ситуація, коли суб'єктивне право на прийняття спадщини за законом мають одночасно особи, що належать до різних черг спадкоємців. Для вирішення цієї ситуації дослідниця пропонує внести зміни до законодавства, передбачивши, що у випадку відкликання заяви про відмову від спадщини право, яке виникло у спадкоємців внаслідок такої відмови, припиняється [158, с. 136].

Очевидно, що вищенаведена позиція М. В. Ус ґрунтується на тому, що з моменту відмови від спадщини у спадкоємця, який відмовився, право на

спадкування не припинилося, а в спадкоємця, на користь якого вчинена відмова, право на спадкування виникло з моменту вчинення відмови. Інакше ні про яку колізію спадкових прав, вести мову неможливо, оскільки така передбачає одночасне існування в цих суб'єктів прав на спадкування, про що, власне, сама авторка і зазначає. Звісно, що при такому баченні ситуації варіантом її вирішення є закріплення норми про припинення у спадкоємця, на користь якого була вчинена відмова, права на прийняття спадщини.

На нашу думку, більш прийнятною у даній ситуації є конструкція, яка передбачає, що обумовлені відмовою, у тім числі адресною, правові наслідки настають не з моменту її вчинення, а після спливу строку для прийняття спадщини. У цьому аспекті варто погодитися із О. Є. Кухарєвим, що остаточно питання про розмір часток у спадщині кожного спадкоємця буде вирішуватися нотаріусом під час видачі свідоцтва про право на спадщину [95, с. 356]. Відповідно, з моменту відмови від спадщини і до моменту спливу строку на прийняття спадщини зберігається *status quo* – спадкоємець, який відмовився, продовжує бути суб'єктом права на спадкування (а тому й може відкликати свою відмову), а спадкоємець, на користь якого вчинена відмова, в цей період спадкових прав ще не набуває. Відповідно, зі спливом строку для прийняття спадщини, спадкоємець, який відмовився, вже не може відкликати свою відмову, і право на спадкування у нього припиняється, натомість з цього моменту виникає право на спадкування в спадкоємця, на користь якого вчинена відмова. Такий варіант, як на наш погляд, забезпечить більш чітке правове регулювання і дозволить уникнути колізії суб'єктивних прав [25, с. 140–141]. З іншого боку, такий варіант потребує внесення певних змін у законодавство. Зрозуміло, що у ст. 1273 ЦК України потрібно закріпити уточнюючу норму про те, що обумовлені відмовою від спадщини правові наслідки настають після спливу строку для прийняття спадщини. Також у ч. 2 ст. 1270 ЦК України потрібно змінити момент, з якого обчислюється 3-місячний строк для прийняття спадщини спадкоємцем, право якого залежить від відмови від прийняття спадщини іншим спадкоємцем, - з моменту спливу строку для прийняття спадщини останнім.

3.2 Часові (темпоральні) межі здійснення права на спадкування

Здійснення права на спадкування як суб'єктивного цивільного права традиційно обмежене певними строками. Це обумовлено низкою чинників. Надаючи спадкоємцеві можливість вільно, на власний розсуд, здійснити своє право – прийняти спадщину чи відмовитися від неї – закон передбачає конкретний строк (чи строки), в межах яких спадкоємець повинен визначитися щодо того, приймає він спадщину чи ні. Від того, чи здійснить конкретний спадкоємець своє право на спадкування, можуть залежати розміри часток у спадщині інших спадкоємців, виникнення права на спадкування у спадкоємців наступних черг, визнання спадщини відумерлою, тощо. Також встановлення чітких строків здійснення права на спадкування покликані забезпечити інтереси кредиторів спадкодавця, які мають розуміти, хто зі спадкоємців прийняв спадщину і, відповідно, до кого їм слід пред'являти вимоги. Встановлення строків здійснення права на спадкування забезпечує упорядкованість і прогнозованість динаміки спадкових правовідносин, забезпечуючи баланс інтересів як спадкоємців, так і кредиторів спадкодавця. У такий спосіб усувається невизначеність щодо юридичної долі спадкового майна.

Правове регулювання строків здійснення права на спадкування характеризується значними відмінностями у різних правових системах, у тім числі – і серед країн Європи.

У законодавстві Німеччини, як відомо, закріплена система відмови (відречення). Відтак, Німецьке цивільне уложення (BGB) передбачає лише строк для відмови від спадщини, який становить 6 тижнів (ст. 1944 BGB). При цьому цей строк обчислюється з моменту, коли спадкоємець дізнається про перехід спадщини і про підставу його закликання до спадкування. У разі спадкування за заповітом перебіг цього строку починається не раніше його оголошення. Більш тривалий строк – шість місяців – встановлено для випадків, коли останнє місце проживання спадкодавця знаходиться за кордоном або до початку перебігу строку спадкодавець перебував за кордоном. Ще одне правило щодо строків здійснення

права на спадкування передбачено ст. 1946 BGB, відповідно до якої спадкоємець може прийняти спадщину чи відмовитися від неї, як тільки спадщина відкрилася. Іншими словами, спадкоємець не може висловити свою волю на прийняття спадщини чи відмову від неї до відкриття спадщини.

Законодавство Франції стосовно здійснення права на спадкування оперує загальним поняттям «вибір, що здійснюється спадкоємцем» (глава IV Титулу I Книги 3 ФЦК). При цьому, як і в німецькому праві, передбачено правило щодо моменту часу, починаючи з якого спадкоємець може здійснити право вибору – спадкоємець не може його здійснити до відкриття спадщини, у тім числі і на підставі шлюбного контракту (ст. 770 ФЦК). Темпоральні межі існування цього права у французькому праві визначені досить широко – це право погашається зі спливом 10 років з дня відкриття спадщини (ст. 780 ФЦК). Водночас, передбачено можливість виклику спадкоємця у позасудовому порядку для прийняття рішення кредитором спадкодавця, співспадкоємцем, спадкоємцем наступної черги чи державою. При цьому спадкоємець не може бути примушений зробити вибір до спливу 4 місяців після відкриття спадщини (ст. 771 ФЦК). Зі спливом 2 місяців від дня виклику спадкоємець повинен прийняти рішення або клопотати перед суддею про надання йому додаткового строку, якщо він не в стані завершити розпочатий опис майна чи у нього були інші серйозні і законні підстави (ст. 772 ФЦК). Отже, особливістю французького спадкового права є те, що, з одного боку, закріплюється доволі тривалий – 10 років – строк існування у спадкоємця права вибору, але, з іншого боку, передбачено механізм спонукання спадкоємця до «пришвидшення» прийняття ним рішення щодо прийняття спадщини чи відмови від неї шляхом виклику його для цього після спливу 4 місяців після прийняття спадщини. При цьому варто звернути увагу на те, що ФЦК передбачає різні наслідки спливу зазначених двох строків – якщо спадкоємець не прийняв рішення після спливу 2-місячного строку, передбаченого ст. 772, він вважається таким, що прийняв спадщину, тоді як у випадку пропуску 10-річного строку, передбаченого ст. 780, спадкоємець, який не зробив вибір, вважається таким, що відмовився від спадщини.

Як і у французькому законодавстві, 10-річний строк на прийняття спадщини передбачено ЦК Італії (ст. 480). Також італійське законодавство передбачає можливість звернення будь-якої заінтересованої особи до суду для встановлення спадкоємцю строку, протягом якого останній має заявити, чи приймає він спадщину чи відмовляється від неї. Однак, на відміну від французького законодавства, італійське передбачає, що у разі, якщо протягом встановленого судом строку спадкоємець не заявить про своє рішення, він втрачає право на прийняття спадщини (ст. 481).

У ЦК Іспанії не визначено загального строку, в межах якого спадкоємець може здійснити своє право на спадкування. Водночас, ст. 1005 ЦК Іспанії передбачено право заінтересованої особи звернутися в суд з вимогою, щоби спадкоємець прийняв спадщину чи відмовився від неї. В такому разі суддя встановлює граничний строк, який не може перевищувати 30 днів, і якщо спадкоємець протягом цього строку не висловить свою волю, спадщина вважається прийнятою. При цьому ЦК Іспанії містить ще одну цікаву норму, обумовлену, вочевидь, релігійними чинниками, яка передбачає недопустимість вимагати від спадкоємця прийняття чи відмови від спадщини упродовж 9 днів після смерті покійного (ст. 1004). Водночас, досить детальне регулювання щодо строків передбачено для тих випадків, коли спадкоємець бажає при прийнятті спадщини скористатися правом на обмеження відповідальності по боргах вартістю спадкового майна та правом на обдумування. Для цього ЦК Іспанії встановлює цілу низку строків: строк для подання заяви про це – 10 днів для спадкоємця, присутнього у місці відкриття спадщини і 30 днів – для спадкоємця, відсутнього у місці відкриття спадщини (ст. 1014); строк для складання інвентаризації – така проводиться через 30 днів після виклику кредиторів і спадкоємців і завершується через 60 днів (ст. 1017); строк для подання заяви про прийняття спадщини чи відмову від спадщини – протягом 30 днів після завершення інвентаризації (ст. 1019). Якщо до спливу останнього строку спадкоємець не подасть жодної заяви, він вважається таким, що прийняв спадщину повністю, тобто без обмеження відповідальності вартістю спадкового майна.

У ЦК Нідерландів теж не закріплено загального строку для здійснення спадкоємцем права вибору, однак ст. 192 Книги 4 передбачено, що суд може на прохання зацікавленої сторони призначити спадкоємцю строк для цього. На прохання спадкоємця суд може продовжити цей строк один або кілька разів; продовження вноситься до реєстру майна. У разі, якщо зі спливом цього строку спадкоємець не зробив вибору, він вважається таким, що прийняв спадщину повністю.

У ЦК Польщі передбачено 6-місячний строк для прийняття спадщини чи відмови від неї, однак цей строк починає спливати від часу, коли спадкоємець довідався чи міг довідатися про закликання його до спадкування (ст. 1015).

Щодо європейських країн пострадянського простору, то упродовж доволі тривалого історичного періоду їх цивільне законодавство здебільшого базувалося на єдиних підходах. Проте Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік питання здійснення права на спадкування практично не були відображені, тож їх вирішення практично повністю відносилося до сфери регулювання кожної союзної республіки. Станом на сьогодні цивільне законодавство країн-колишніх республік Союзу РСР у частині регулювання порядку здійснення права на спадкування демонструє різні підходи.

Як було зазначено вище, у більшості зазначених країн законодавство передбачає систему прийняття спадщини – для набуття спадкоємцем права на спадщину він повинен її прийняти шляхом вчинення активних дій. Тому правове регулювання спрямоване, насамперед, на строки прийняття спадщини, хоча зазвичай містяться одночасно і норми щодо строку відмови від спадщини. При цьому тривалість цих строків, можливість їх продовження регулюється по-різному.

У ЦК Азербайджанської Республіки передбачено 3-місячний строк як для прийняття спадщини (ст. 1246), так і для відмови від неї (ст. 1256). Спеціальний строк прийняття спадщини передбачено для спадкоємця, виникнення у якого права на спадкування залежить від неприйняття спадщини іншими спадкоємцями – такий спадкоємець має прийняти спадщину протягом строку, який залишився, а якщо останній менший 6 тижнів, він продовжується до 6

тижнів (ст. 1247 ЦК Азербайджану). Передбачено можливість продовження строку для прийняття спадщини судом, а також у позасудовому порядку за згодою решти спадкоємців, що прийняли спадщину (ст. 1248 ЦК Азербайджану). Варто відзначити, що передбачена також можливість продовження строку для відмови від спадщини в судовому порядку, але не більше як на 2 місяці (ст. 1256 ЦК Азербайджану).

Так само 3-місячний строк для прийняття спадщини і для відмови від прийняття спадщини передбачений ЦК Литовської Республіки (ст.ст. 5.50, 5.60). Проте, на відміну від азербайджанського законодавства, у Литві передбачено лише можливість продовження судом строку для прийняття спадщини (ст. 5.57).

ЦК Республіки Білорусь передбачено 6-місячний строк для прийняття спадщини (ст. 1071) та відмови від спадщини (ст. 1074). Особливістю білоруського законодавства є те, що після спливу зазначеного строку суд може за наявності поважної причини визнати спадкоємця за його заявою таким, що прийняв спадщину, або таким, що відмовився від спадщини. Щодо визнання спадкоємця таким, що прийняв спадщину, у ЦК Республіки Білорусь прямо названо одну із поважних причин (якщо спадкоємець не знав і не повинен був знати про відкриття спадщини), а також визначено обов'язкову умову – спадкоємець звернувся до суду протягом 6 місяців після того, як причина неприйняття спадщини відпала.

ЦК Республіки Вірменія теж передбачає загальний строк у 6 місяців для прийняття спадщини, а якщо виникнення права на спадкування залежить від неприйняття іншими спадкоємцями – протягом строку, що залишився, але якщо цей строк менший 3 місяців – протягом 3 місяців (ст. 1227 Республіки Вірменія). Також закріплено можливість прийняття спадщини після спливу цього строку (ст. 1228 Республіки Вірменія). 6-місячний строк встановлено і для відмови від спадщини (ст. 1230 Республіки Вірменія), хоча й не передбачено можливості його продовження.

ЦК Грузії також передбачено 6-місячний строк прийняття спадщини (ст. 1424). Проте строк для відмови від прийняття спадщини встановлено 3

місяці з дня, коли спадкоємець довідався чи міг довідатися про те, що він закликаний до спадкування. Ще одна особливість законодавства Грузії – можливість продовження строку для відмови від спадщини судом, але не більше як на 2 місяці (ст. 1434).

Законодавство Молдови, як і більшості зазначених вище пострадянських країн, спершу базувалося на системі прийняття спадщини, надаючи спадкоємцеві 6-місячний строк для прийняття спадщини (ст. 581 ЦК Молдавської РСР). Водночас, у чинному ЦК Республіки Молдова міститься вже інше регулювання – по суті, відтворено модель переходу спадщини, яка закріплена BGB (система відмови). Відповідно, як і в німецькому праві, встановлено строк для відмови від спадщини, який, однак, становить 3 місяці (ст. 2391). Ще одна особливість полягає в тому, що ЦК Республіки Молдова, передбачено можливість продовження строку для відмови у позасудовому порядку нотаріусом або в судовому порядку, що, як було показано вище, є характерним для спадкового права країн пострадянського простору.

Досить своєрідним є регулювання строків прийняття спадщини і відмови від спадщини у законодавстві Латвії. Відповідно до ст. 693 Цивільного закону Латвійської Республіки, у разі встановлення спадкодавцем певного строку для прийняття спадщини призначений спадкоємець повинен його дотримуватися. Якщо такий строк не встановлений, а спадкоємці викликані, то закликаний до спадкування повинен виразити свою волю про прийняття спадщини до зазначеного у виклику строку. Якщо ж виклику не було, то спадкоємець повинен виразити свою волю протягом 1 року з дня відкриття спадщини, якщо спадщина знаходиться у його фактичному володінні, а в іншому випадку – з часу отримання відомостей про відкриття спадщини.

У кодифікованих актах цивільного законодавства, які діяли на території сучасної України, у різні періоди передбачалося різне регулювання порядку здійснення спадкових прав, у тім числі і щодо строків.

У ЦК УСРР 1922 р. встановлювалися різні строки реалізації спадкових прав, залежно від того, чи йшлося про спадкоємця, присутнього у місці

відкриття спадщини, чи про спадкоємця, відсутнього у такому місці. Перші вважалися такими, що прийняли спадщину, і для них передбачався 3-місячний строк на відмову від прийняття спадщини (ст. 429 ЦК УСРР). Спадкоємцям, відсутнім у місці відкриття спадщини, надавався строк у шість місяців для прийняття ними спадщини, причому це правило стосувалося також тих спадкоємців, для яких право одержання спадщини виникало за умови неприйняття спадщини іншими спадкоємцями (ст. 430 ЦК УСРР). За первісною редакцією наведених вище статей кодексу ці строки обчислювалися від дня вжиття заходів охорони спадкового майна, проте після змін, внесених у 1945 р., вони стали обчислюватися від дня відкриття спадщини. ЦК УСРР не містив положень, які би передбачали можливість продовження строку для відмови від спадщини і від прийняття спадщини в судовому чи іншому порядку. Хоча в літературі висловлювалася позиція, що у виняткових випадках можливим є допустити спростування презумпції прийняття спадщини за межами 3-місячного строку, за наявності особливих поважних причин його пропуску присутнім спадкоємцем. Щодо 6-місячного строку прийняття спадщини відсутнім спадкоємцем, то судова практика допускала можливість його продовження у виняткових випадках із застосуванням відповідних положень про позовну давність [179, с. 417–420].

ЦК УРСР 1963 р. відійшов від поділу спадкоємців на «присутніх» і «відсутніх», передбачивши єдині для усіх спадкоємців правила щодо способів прийняття спадщини і встановивши для їх реалізації шестимісячний строк від дня відкриття спадщини (ст. 549 ЦК УРСР). Так само і для відмови від спадщини було передбачено строк у шість місяців (ст. 553 ЦК УРСР). Щодо обчислення строку для прийняття спадщини, то у первісній редакції кодексу він обчислювався однаково – від дня відкриття спадщини, у тім числі і для тих спадкоємців, в яких право на спадкування виникало за умови неприйняття спадщини іншими спадкоємцями. І лише у 1973 р. були внесені зміни, якими передбачалося, що особи, для яких право спадкоємства виникає лише у випадку неприйняття спадщини іншими спадкоємцями, можуть заявити про свою згоду

прийняти спадщину протягом строку, що залишився для прийняття спадщини; якщо строк, що залишився, менше трьох місяців, він продовжується до трьох місяців. Також ЦК УРСР закріпив можливість продовження пропущеного з поважних причин строку прийняття спадщини в судовому порядку, а після змін 1975 р. – також і в позасудовому порядку за письмовою згодою інших спадкоємців (ст. 550 ЦК УРСР).

Чинний ЦК України 2003 р. змінив порядок здійснення права на спадкування, хоча у ст. 1270, загалом, самі строки його реалізації залишилися тими ж – загальний у 6 місяців, спеціальний для осіб, виникнення у яких права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, - 3 місяці з моменту неприйняття чи відмови від прийняття спадщини іншими спадкоємцями (раніше такий спадкоємець мав прийняти спадщину в межах строку, що залишився, а якщо останній був меншим за 3 місяці, він продовжувався до 3 місяців). Так само передбачено умови прийняття спадщини після закінчення зазначеного строку (ч.ч. 2, 3 ст. 1272 ЦК України).

Отож, у ч. 1 ст. 1270 ЦК України передбачено загальний строк для прийняття спадщини, який поширюється на усіх спадкоємців – як за заповітом, так і за законом – за винятком тих, для яких ч. 2 цієї ж статті передбачено спеціальний строк для прийняття спадщини. Відповідно, для спадкоємців, які підпадають під дію спеціальної норми ч. 2 ст. 1270 ЦК України, буде застосовуватися спеціальний строк прийняття спадщини, передбачений нею. Тобто в останньому випадку діє принцип переваги у застосуванні спеціальної норми перед загальною – *lex specialis derogat generali*.

Щодо сфери застосування правила ч. 2 ст. 1270 ЦК України, то вона стосується тих спадкоємців, виникнення в яких права на спадкування залежить від неприйняття чи відмови від прийняття спадщини іншими спадкоємцями. Враховуючи пріоритетність спадкування за заповітом (ч. 2 ст. 1223 ЦК України) та черговість спадкування за законом (ст. 1258 ЦК України), правило ч. 2 ст. 1270 ЦК України стосується, насамперед, спадкоємців за законом.

Наприклад, у разі наявності складеного заповіту право на спадкування у спадкоємців першої черги за законом виникне у разі неприйняття спадщини чи відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом. Відповідно, право на спадкування у спадкоємців за законом кожної наступної черги виникатиме у разі неприйняття спадщини чи відмови від її прийняття спадкоємцями за законом попередніх черг. Водночас, правило ч. 2 ст. 1270 ЦК України може стосуватися також і спадкоємців за заповітом. Наприклад, у випадку підпризначення спадкоємця у заповіті (ст. 1244 ЦК України) підпризначений спадкоємець набуде право на спадкування, зокрема, у разі неприйняття спадщини чи відмови від її прийняття основного спадкоємця.

Правило ч. 2 ст. 1270 ЦК України стосується випадків, коли має місце неприйняття спадщини чи відмова від прийняття спадщини з боку інших спадкоємців (спадкоємців попередньої черги, основного спадкоємця при субституції тощо). Щодо строків прийняття спадщини при спадковій трансмісії, то це питання врегульоване спеціальними положеннями абз. 2 ст. 1276 ЦК України: в даному випадку спадкоємець може прийняти спадщину в межах загального строку, передбаченого ч. 1 ст. 1270 ЦК України, проте, якщо строк, що залишився, менший як 3 місяці, він продовжується до 3 місяців. Тобто для спадкової трансмісії правило ч. 2 ст. 1270 ЦК України не застосовується.

Вважаємо, що перспективним напрямом оновлення норм ЦК України про спадкування може бути розширення сфери застосування спеціального строку для прийняття спадщини, передбаченого ч. 2 ст. 1270 ЦК України. Йдеться, насамперед, про випадки усунення від права на спадкування. Адже усунення однієї особи від права на спадкування може бути умовою існування права на спадкування в іншій особі (осіб). Наприклад, усунення від права на спадкування єдиного спадкоємця першої черги буде означати належність права на спадкування спадкоємцям другої черги. Але, по суті, більшість підстав для усунення від права на спадкування, передбачених у ст. 1224 ЦК України, вимагають їх підтвердження рішенням або вироком суду. Відповідно, строк, який сплине від часу відкриття спадщини до набрання відповідним рішенням

чи вироком законної сили, у більшості випадків буде більшим, ніж передбачений ч. 1 ст. 1270 ЦК України загальний строк для прийняття спадщини, а, відтак, у спадкоємців, які матимуть право на спадкування у зв'язку із усуненням від такого права іншого спадкоємця, виникне проблема дотримання цього строку. До речі, в статтях, які ставлять право на спадкування одних осіб в залежність від права на спадкування в інших осіб, йдеться не тільки про неприйняття останніми спадщини чи їх відмову від спадщини, але і про усунення їх від права на спадкування (див. ст.ст. 1244, 1258 ЦК України). Власне, про усунення від права на спадщину не сказано у ч. 2 ст. 1223 ЦК України, що слід вважати помилкою, яка вимагає виправлення. Очевидно, що усунення від права на спадкування особи, яка є єдиним спадкоємцем за заповітом, означатиме, що право на спадкування мають спадкоємці за законом відповідної черги.

Ще одним недоліком чинної редакції ч. 2 ст. 1270 ЦК України є суперечність між першим і другим її абзацами. Так, абзац перший передбачає правило, що якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Однак, другий абзац передбачає, що якщо строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців. Остання норма не узгоджується із попередньою, адже, до прикладу, для спадкоємця першої черги за законом 3-місячний строк прийняття спадщини має обчислюватися від моменту неприйняття чи відмови від прийняття спадщини спадкоємцем за заповітом. Незрозуміло, до чого тут поняття «строк, що залишився», вжите у абзаці другому. Видається, що в даному випадку допущена технічна помилка – абзац другий механічно перенесено із тексту ст. 549 ЦК УРСР 1963 р., який, як вже зазначалося вище, передбачав прийняття спадщини такими категоріями спадкоємців у межах загального строку, і лише якщо строк, що залишився, був меншим за 3 місяці, він продовжувався до 3 місяців. Але ЦК України містить

інший підхід – встановлено спеціальний строк для прийняття спадщини, який становить 3 місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Тож положення абз. 2 ч. 2 ст. 1270 ЦК України про «строк, що залишився» змістовно не пов'язане із абз. 1 цієї ж частини статті. Враховуючи викладене, абз. 2 ч. 2 ст. 1270 ЦК України доцільно виключити.

Загалом, щодо строків прийняття спадщини у вітчизняній літературі висловлені різні міркування. Насамперед, неоднаково вирішується питання про юридичну природу цих строків.

Одні автори відносять строк для прийняття спадщини до категорії присікальних (преклюзивних) строків. Так, Б. Б. Черепакін розглядав строк для прийняття спадщини як преклюзивний, тобто такий, що припиняє існування самого суб'єктивного права [179, с. 420]. У сучасній українській цивілістиці дану позицію підтримують В. Ю. Чуйкова [168, с. 529], О. В. Шовкова [184, с. 61–62]. Підтримуючи цю точку зору, В. П. Маковій зазначає, що цей строк входить до змісту права на прийняття спадщини як внутрішньо властива межа його існування, що пов'язується з законодавчим закріпленням існування права на прийняття спадщини лише в межах перебігу цього строку [102, с. 73]. По суті, цієї ж позиції притримується і О. О. Городилова, зауважуючи, що на відміну від інших припиняючих термінів, цей термін у разі його пропуску може бути відновлений [43, с. 290–295]. Зважаючи на те, що суб'єктивне цивільне право на прийняття спадщини існує в межах, встановлених у ст. 1270 ЦК України строків для прийняття спадщини, Н. В. Черногор дійшла висновку про те, що строки для прийняття спадщини є строками припиняючими. При цьому авторка зазначає, що «присікальний», «преклюзивний», «зупиняючий», «перетинальний» – це одні й ті самі терміни, що позначають строки, які у випадку нездійснення права або невиконання обов'язку у певний строк, призводять до припинення цього права або обов'язку, і пропонує замість них ввести єдине поняття «припиняючі» строки [181, с. 3–4, 12].

Інші науковці заперечують можливість віднесення строку для прийняття спадщини до присікальних строків. Так, В. П. Грібанов серед ознак

присікальних строків виокремлював те, що зі спливом присікального строку суб'єктивне цивільне право припиняється достроково, тобто до спливу встановленого законом чи договором нормального строку його існування. Таке дострокове припинення суб'єктивного цивільного права зі спливом присікального строку є правовою санкцією за нездійснення чи неналежне здійснення права. Відтак, В. П. Грібанов розглядав строк прийняття спадщини, як строк існування суб'єктивного права, а не як преклюзивний (присікальний) строк [57, с. 259, 267].

Критично висловлюються щодо розуміння строку для прийняття спадщини як присікального такі вітчизняні науковці, як В. В. Луць [100, с. 257–258], Ю. О. Заїка [69, с. 194], наголошуючи на тому, що за наявності письмової згоди спадкоємців, які прийняли спадщину, або за рішенням суду поновлюється можливість подати заяву про прийняття спадщини спадкоємцем, який пропустив строк. Такої ж думки притримується О. Є. Кухарев, зазначаючи, що це спеціальний строк, що діє у сфері спадкового права) [95, с. 339].

Деякі дослідники не висловлюють чіткої позиції щодо розуміння строку для прийняття спадщини до категорії присікальних. До прикладу, О. Л. Зайцев: вважає, що його можна розглядати не лише як строк здійснення права на прийняття спадщини, але й як строк існування самого цього права. Коли спадкоємець прийме спадок за межами встановленого законом строку на прийняття спадщини, він вийде як за межі здійснення цього права, так і за межі права на прийняття спадщини, обумовлені його змістом. За загальним правилом, подібна дія спадкоємця не має правових наслідків [71, с. 274].

Вважаємо, що за своєю правовою природою строк для прийняття спадщини належить до присікальних (преклюзивних) строків. Розкриваючи поняття присічних або преклюзивних строків, В. В. Луць зазначив, що стосовно деяких цивільних правовідносин у законі передбачено, що нездійснення права або невиконання обов'язку в певний строк чи термін призводять до припинення цього права чи обов'язку. Такі строки в літературі називають присічними або преклюзивними (*praeccludere* – перепиняти, перешкоджати) [100, с. 36].

Функціональне призначення строку для прийняття спадщини полягає в тому, що він визначає часові межі здійснення спадкоємцем свого суб'єктивного права – прийняти спадщину. Після спливу цього строку право на прийняття спадщини у спадкоємця продовжує існувати, однак для його здійснення закон висуває додаткові умови: або згода інших спадкоємців, які прийняли спадщину (ч. 2 ст. 1272 ЦК України), або встановлення судом додаткового строку для прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1272 ЦК України).

Варто звернути увагу на те, що, на відміну від ЦК УРСР, у ст. 550 якого ішлося про «продовження строку на прийняття спадщини», у ст. 1272 ЦК України передбачено іншу конструкцію – визначення судом додаткового строку для прийняття спадщини за позовом спадкоємця, який пропустив строк для прийняття спадщини з поважної причини. Остання законодавча позиція є більш правильною, оскільки строк, встановлений законом, не може продовжуватися судом (адже суд його не встановлював), а тим більше, не може йтися про продовження встановленого законом строку шляхом надання іншими спадкоємцями згоди на прийняття спадщини спадкоємцем, який пропустив цей строк. До прикладу, стосовно процесуальних строків ЦПК України [177] чітко розмежовує випадки продовження судом встановлених ним же строків і поновлення судом строків, встановлених законом (ст. 127). Щодо останнього, то у ст. 1272 ЦК України не йдеться і про «поновлення» судом строку для прийняття спадщини, – суд визначає додатковий строк для прийняття спадщини. Зазначене, власне, узгоджується із розумінням цього строку як присікального (преклюзивного).

Зазначимо, що такий підхід щодо юридичної природи строку для прийняття спадщини сприйнятий на рівні національної судової практики. Так, у постанові Верховного Суду від 30 січня 2020 р. у справі № 609/1500/17 зазначено, що наслідком пропущення строку для прийняття спадщини відповідно до ст. 1272 ЦК України є те, що якщо спадкоємець протягом строку, встановленого ст. 1270 ЦК України, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. Дана вимога закону кореспондується з підпунктом 3.15 пункту 3 глави 10 розділу II Порядку. У шестимісячний строк

після смерті ОСОБА_4 відповідач не виконала вимог нотаріуса і не надала належним чином оформлену заяву про прийняття спадщини, що підтверджено відсутністю в спадковій справі № 11/2013 належно оформленої заяви, отже, вона не прийняла спадщину у законом визначений строк. Закінчення преюдициального строку призводить до припинення суб'єктивних прав та обов'язків. За таких обставин у нотаріуса були відсутні підстави оформлювати на ім'я відповідача свідоцтво про право на спадщину за законом після смерті ОСОБА_4 [131].

Досліджуючи ці строки В. П. Маковій дійшов висновку, що часові межі здійснення права на прийняття спадщини надають можливість дисциплінувати учасників спадкових відносин, створити умови оперативності їх поведінки, а також попередити можливі зловживання правом [102, с. 75]. Таку позицію вважаємо занадто категоричною і такою, що не у повній мірі відповідає природі і призначенню строків для прийняття спадщини. У цьому відношенні доречно навести слова Б. Б. Черепакіна, який свого часу писав, що встановлення строків для прийняття спадщини необхідне для найшвидшого зняття тимчасової «безхазяйності» спадкового майна, що створює «небажану невизначеність його становища, яка може несприятливо відобразитися на охоронюваних правом інтересах інших спадкоємців і держави, а також кредиторів спадкодавця [179, с. 417].

На наш погляд, встановлені законом строки здійснення права на спадкування потрібно розглядати, насамперед, з позиції приватно-правового регулювання саме як елемент механізму здійснення спадкоємцем права на спадкування. Відповідно, завдання законодавства полягає не стільки у тому, щоби дисциплінувати суб'єктів спадкових правовідносин, забезпечити оперативність їхньої поведінки, тощо, скільки у наданні спадкоємцеві максимально широких можливостей здійснення ним свого суб'єктивного права на спадкування, не допускаючи при цьому порушення прав та охоронюваних законом інтересів інших осіб.

Цікаву позицію висловив О. Є. Кухарев, зазначивши, що при фактичному

прийнятті спадщини правове значення має не строк, а термін (час смерті спадкодавця), оскільки особа вважається такою, що прийняла спадщину в силу факту постійного проживання разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини або інших обставин (вік, стан здоров'я). Строк тут має значення не для реалізації суб'єктивного права, а для відмови від нього. Відтак темпоральні межі здійснення відповідного права, на думку вченого, властиві виключно формальному способу прийняття спадщини [95, с. 338].

Вважаємо, що наведена точка зору потребує певного уточнення. Дійсно, для окремих категорій спадкоємців (які постійно проживали разом зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітні, неповнолітні, обмежено дієздатні, недієздатні) закон передбачає презумпцію прийняття ними спадщини. І в даному випадку час відкриття спадщини, якщо його розглядати як термін у розумінні ст. 251 ЦК України, дійсно має правове значення в тому відношенні, що саме станом на цей час спадкоємець має проживати зі спадкодавцем, бути малолітнім, недієздатним, тощо. Але, крім цього, правове значення матиме й подальша поведінка такого спадкоємця протягом строків, встановлених ст.ст. 1270, 1273 ЦК України. Адже, до прикладу, спадкоємець, який постійно проживав зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, може відмовитися від спадщини протягом передбаченого ст. 1270 ЦК України строку для її прийняття.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо зробити певні висновки і узагальнення. Правове регулювання строків здійснення права на спадкування у різних європейських країнах відрізняється. Багато в чому це обумовлено тим, яка саме система здійснення права на спадкування (система прийняття чи система відречення) передбачена у законодавстві конкретної країни. Для тих європейських країн, у яких закріплена система прийняття, загалом, передбачені більш тривалі строки здійснення права на спадкування, які в даному випадку стосуються, насамперед, прийняття спадщини. При цьому на фоні того, що існують країни, де передбачено досить тривалі строки існування права прийняти спадщину у 10 років (Франція, Італія) або ж закон взагалі не обмежує це право конкретним строком (Іспанія, Нідерланди), у цих країнах закон передбачає можливість виклику

спадкоємця на вимогу заінтересованої особи в судовому чи позасудовому порядку для вираження ним волі щодо прийняття спадщини чи відмови від неї. У європейських країнах, де передбачено систему відречення (Німеччина, Швейцарія), встановлено більш короткі строки здійснення права на відмову від спадщини. У європейських країнах пострадянського простору законодавство базується, здебільшого, на системі прийняття, передбачаючи переважно 6-місячний строк для прийняття спадщини (Білорусь, Вірменія, Грузія), хоча в окремих країнах закріплені і більш короткі строки у 3 місяці (Азербайджан, Литва). Строк для відмови від спадщини, загалом, такий самий, як і для прийняття спадщини, хоча в Грузії він удвічі коротший від строку прийняття спадщини. Окремо стоїть законодавство Молдови, яке закріплює систему відречення, передбачаючи 3-місячний строк для відмови від спадщини. Законодавство України поєднує як систему прийняття (загальне правило), так і систему відречення (для окремих категорій спадкоємців), проте у питанні строків здійснення права на спадкування демонструє позицію, відображену у законодавстві багатьох пострадянських країн Європи, встановлюючи загальний 6-місячний строк для прийняття спадщини і такий же 6-місячний строк для відмови від спадщини [28, с. 22]. Подальше реформування спадкового законодавства України у питанні строків здійснення права на спадкування багато в чому залежатиме від того, яка система прийняття спадщини буде закріплена у ЦК України в результаті його оновлення (рекодифікації). Однак в будь-якому разі у ч. 2 ст. 1270 ЦК України абзац 2 слід виключити.

Висновки до Розділу 3

1. 3 позиції ЦК України питання про способи прийняття спадщини доцільно вирішувати, по-перше, залежно від характеру поведінки спадкоємця із прийняття спадщини (активна чи пасивна) і, по-друге, із прив'язкою до певного кола спадкоємців. Відповідно до цього, для спадкоємців, які проживали із спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітніх, неповнолітніх, обмежено

дієздатних, недієздатних законом передбачено два альтернативних способи прийняття спадщини: 1) пасивний, що полягає в утриманні від подання заяви про відмову від прийняття спадщини; 2) активний, що полягає в поданні заяви про прийняття спадщини. Щодо усіх решта спадкоємців законом передбачено лише один спосіб здійснення права на прийняття спадщини – активний – шляхом подання заяви про прийняття спадщини нотаріусу або посадовій особі органу місцевого самоврядування.

2. Аналіз положень спадкового права України крізь призму двох систем прийняття спадщини – римської і германської – дозволяє констатувати, що ЦК України на даний час закріплює елементи обох цих систем: римської – в якості загального правила, германської – для визначених в законі категорій спадкоємців. Такий законодавчий підхід не відповідає сучасним соціально-економічним реаліям і ставить спадкоємців у нерівне становище щодо прийняття ними спадщини. За таких умов доцільним вважаємо подальше реформування спадкового права України у напрямку закріплення германської системи як загальної для усіх категорій спадкоємців.

3. Попри те, що законодавство багатьох інших європейських країн виходить із безвідкличності заяви про відмову від спадщини, автор вважає передбачений ЦК України варіант більш обґрунтованим і правильним. З одного боку, це надає спадкоємцеві більшу свободу дій при вирішенні питання про відмову від спадщини. З іншого боку, в даному випадку не йдеться про невинувдане ущемлення прав інших спадкоємців, оскільки до закінчення строку прийняття спадщини спадкоємці мають право як прийняти спадщину, так і відмовитися від неї. Лише зі спливом цього строку можна визначити коло спадкоємців, які прийняли спадщину.

4. Особливістю права на адресну відмову від спадщини є встановлення в законі спеціальних меж його здійснення, які полягають у визначенні кола осіб, на користь яких може бути вчинена така відмова – такими особами можуть виступати лише спадкоємці. Тому автором пропонується назву ст. 1274 ЦК України «Право на відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи»

уточнити, замінивши слова «іншої особи» на «іншого спадкоємця».

5. Дисертант підтримує позицію, що обумовлені відмовою від спадщини, у тім числі адресною, правові наслідки настають не з моменту її вчинення, а після спливу строку для прийняття спадщини. У зв'язку з цим у ст. 1273 ЦК України потрібно закріпити уточнюючу норму про те, що обумовлені відмовою від спадщини правові наслідки настають після спливу строку для прийняття спадщини. Також у ч. 2 ст. 1270 ЦК України потрібно змінити момент, з якого обчислюється 3-місячний строк для прийняття спадщини спадкоємцем, право якого залежить від відмови від прийняття спадщини іншим спадкоємцем, - з моменту спливу строку для прийняття спадщини останнім.

6. Дисертантом зроблено висновок, що перспективним напрямом оновлення норм ЦК України про спадкування є розширення сфери застосування спеціального строку для прийняття спадщини, передбаченого ч. 2 ст. 1270 ЦК України за рахунок випадку, коли існування в особи права на спадкування залежить від усунення від спадщини іншого спадкоємця (спадкоємців).

7. В роботі звернута увага на суперечність між першим і другим абзацами ч. 2 ст. 1270 ЦК України. На думку дисертанта, в даному випадку допущена технічна помилка – абзац другий механічно перенесено із тексту ст. 549 ЦК УРСР 1963 р., який передбачав зовсім інше регулювання. Оскільки положення абзац 2 ч. 2 ст. 1270 ЦК України про «строк, що залишився» змістовно не пов'язане із абзом 1 цієї ж частини статті, абзац 2 ч. 2 ст. 1270 ЦК України доцільно виключити.

8. Правове регулювання строків здійснення права на спадкування у різних європейських країнах відрізняється і залежить, насамперед, від того, яка саме система здійснення права на спадкування (система прийняття чи система відречення) передбачена у законодавстві конкретної країни. Для тих європейських країн, у яких закріплена система прийняття, загалом, передбачені більш тривалі строки здійснення права на спадкування, які в даному випадку стосуються, насамперед, прийняття спадщини. У європейських країнах, де передбачено систему відречення, встановлено більш короткі строки здійснення права на

відмову від спадщини. У європейських країнах пострадянського простору, крім Молдови, законодавство базується на системі прийняття, передбачаючи переважно 6-місячний строк для прийняття спадщини (Білорусь, Вірменія, Грузія), хоча в окремих країнах закріплені і більш короткі строки у 3 місяці (Азербайджан, Литва). Строк для відмови від спадщини, загалом, такий самий, як і для прийняття спадщини, хоча в Грузії він удвічі коротший від строку прийняття спадщини. Законодавство України поєднує як систему прийняття (загальне правило), так і систему відречення (для окремих категорій спадкоємців), проте у питанні строків здійснення права на спадкування демонструє позицію, відображену у законодавстві багатьох пострадянських країн Європи, встановлюючи загальний 6-місячний строк для прийняття спадщини і такий же 6-місячний строк для відмови від спадщини. Подальше реформування спадкового законодавства України у питанні строків здійснення права на спадкування багато в чому залежатиме від того, яка система прийняття спадщини буде закріплена у ЦК України в результаті його оновлення (рекодифікації).

ВИСНОВКИ

Проведене в межах даної дисертаційної роботи порівняльно-правове дослідження меж здійснення суб'єктивних спадкових прав за законодавством України та інших європейських країн дозволяє сформулювати наступні наукові положення, узагальнення та пропозиції:

1. Європейські країни, залежно від законодавчої моделі регулювання відносин у спадковій сфері можна поділити на дві групи: 1) країни, базовим актом регулювання спадкових відносин в яких є кодифікований акт цивільного законодавства (цивільний кодекс, цивільне уложення, цивільний закон). Серед цієї групи можна виділити дві підгрупи: а) країни, в яких у книзі чи частині, присвяченій окремим способам набуття права власності, містяться окремі титули чи глави, присвячені спадковому праву (Франція, Австрія, Іспанія); б) країни, цивільний кодекс (уложення, закон) містить окремий структурний елемент (книгу, частину, розділ), присвячену спадковому праву (Німеччина, Швейцарія, Італія, Нідерланди, Польща, усі пострадянські країни Європи, включаючи Україну); 2) країни, в яких основним регулятором відносин у спадковій сфері є спеціальний закон (Болгарія, Естонія, Ірландія, Хорватія) чи закони (Англія).

2. Право на заповіт – це юридично забезпечена можливість фізичної особи з повною цивільною дієздатністю розпорядитися своїм майном та іншими оборотоздатними благами на випадок смерті шляхом складення заповіту. Автор не погоджується із розумінням цього права до категорії особистих прав, обґрунтовуючи позицію, що за своєю природою право на заповіт належить до суб'єктивних цивільних прав.

3. Право на спадкування є юридично забезпеченою можливістю поведінки спадкоємця щодо прийняття спадщини, яка відкрилася, або відмови від неї. Критично сприймаючи розуміння права на спадкування як секундарного права, автор відносить його суб'єктивних цивільних прав. У зв'язку із цим підтримано позицію, закріплену у ЦК України, який, на відміну від законодавчих актів багатьох інших європейських країн закріплює поняття «право на спадкування».

4. Під здійсненням суб'єктивних спадкових прав автор пропонує розуміти

вчинення на власний розсуд управомоченою особою конкретних актів поведінки в межах тих правомочностей, що окреслені змістом відповідного суб'єктивного права. Відповідно до цього, наголошено на необхідності розмежовувати зміст суб'єктивних спадкових прав, з одного боку, та здійснення зазначених прав, з іншого боку.

5. Особливістю здійснення суб'єктивних спадкових прав є те, що воно опосередковується лише нормативно визначеними способами, які мають юридичний характер (є односторонніми правочинами). Як правило, для здійснення досліджуваних прав передбачено виключні способи. Альтернативні способи передбачено лише для здійснення права на прийняття спадщини спадкоємцями, визначеними ч.ч. 3, 4 ст. 1268 ЦК України.

6. Вважаючи методологічно правильним розмежовувати межі суб'єктивних спадкових прав та межі їх здійснення, автором запропоновано дефініції цих понять. Межі суб'єктивних спадкових прав визначаються тими правомочностями, які входять у зміст зазначених прав (право прийняти спадщину, право відмовитися від спадщини, тощо). У свою чергу, межі здійснення суб'єктивних спадкових прав визначаються встановленими законом вимогами до поведінки управомоченого суб'єкта (заповідача, спадкоємця) при здійсненні зазначених прав.

7. Виходячи із того, що дієздатність суб'єкта є властивістю самого цього суб'єкта, а не його поведінки зі здійснення права, дієздатність суб'єкта суб'єктивного спадкового права варто розглядати в якості умови здійснення такого права, а не межі його здійснення.

8. Перспективним напрямом подальшого реформування спадкового права України автор вважає розширення меж свободи заповідача щодо вибору форми заповіту. Теперішній підхід, законодавства України та судової практики, за яким єдино допустимими вважаються нотаріально посвідчені та прирівнювані до них заповіти, не відповідає сучасним тенденціям правового регулювання спадкових відносин в більшості європейських країн, у тім числі пострадянських. На основі проведеного аналізу законодавства інших країн Європи обґрунтовано

доцільність запровадження у законодавство України простої письмової форми заповіту, власноручно написаного і підписаного заповідачем. Враховуючи досвід європейських країн, зроблено висновок про недоцільність запровадження в національне законодавство України усної форми заповіту.

9. Розвиток сучасних телекомунікаційних технологій та процес цифровізації багатьох ділянок суспільного життя актуалізує питання щодо перспектив запровадження заповітів, вчинених в електронній формі. Проведений аналіз засвідчує, що наразі у цивільному законодавстві більшості країн Європи положень щодо електронної форми заповіту не передбачено. Автор підтримує позицію, що запровадження електронних заповітів вимагає комплексного підходу і внесення відповідних змін у законодавство про нотаріат щодо запровадження в Україні електронного нотаріату.

10. Виходячи із доцільності надання заповідачеві якнайширших можливостей щодо визначення долі свого майна після смерті та враховуючи позитивний досвід правового регулювання відносин спадкування за заповітом у низці європейських країн, обґрунтовано доцільність закріплення в оновленому ЦК України інституту призначення наступного спадкоємця.

11. Автор вважає, що закріплення у ЦК України положень про заповіт з умовою забезпечує більш широку свободу заповідача щодо розпоряджання своїм майном на випадок смерті. Абсолютна більшість країн Європи передбачають у своєму законодавстві норми про заповіт з умовою (виняток становлять лише деякі пострадянські країни, такі як Азербайджан, Грузія, РФ).

12. На основі аналізу законодавства інших країн Європи, обґрунтовано доцільність розширення сфери застосування умови в заповіті, яка, на думку автора, може стосуватися не тільки призначення спадкоємця, але й заповідального відказу (легату), а також підпризначення спадкоємця. Враховуючи це, запропоновано ч. 1 ст. 1242 ЦК України викласти у такій редакції:

«1. Заповідач може обумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена (підпризначена) спадкоємцем, та (або) права із заповідального відказу, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її

поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо)».

13. Звернута увага на необхідності конкретизації законодавчих вимог до характеру умов, які може містити заповіт, що є надзвичайно актуальним для нотаріальної та судової практики. З урахуванням позитивного європейського досвіду автором запропоновано у ч. 2 ст. 1242 ЦК України передбачити два правила: 1) щодо нікчемності абсолютно нездійсненої умови заповіту; 2) щодо можливості визнання недійсною відносно нездійсненої умови заповіту, яка виникла у зв'язку зі станом здоров'я особи або в силу інших об'єктивних причин.

14. Дисертант позитивно оцінює позицію ЦК України щодо визначення у ньому невичерпного переліку умов, які може містити заповіт. Таке законодавче вирішення хоч і не є характерним для інших європейських країн, проте воно забезпечує більш чітке регулювання цього питання. Водночас, автор вважає недоцільним перенесення до законодавства України закріплених у цивільних кодексах деяких європейських країн видів умов, які не може містити заповіт. Більш оптимальним є визначення невичерпного переліку умов, які можуть передбачатися в заповіті, та закріплення загального правила про нікчемність умов, які суперечать закону чи моральним засадам суспільства, а також умов, які є нездійсненними.

15. Проведене порівняльно-правове дослідження правового регулювання забезпечення майнових інтересів членів сім'ї спадкодавця і найближчих родичів дозволило дійти висновку про недоцільність закріплення в законодавстві України системи резерву, передбаченої у таких країнах, як Франція, Швейцарія, Іспанія, Італія, Болгарія. Так само не вбачається достатніх підстав для переходу до «класичної» моделі права на обов'язкову частку (Німеччина, Австрія, Нідерланди, Польща, країни Прибалтики та ін.), що передбачає наділення осіб, які мають право на обов'язкову частку, правом грошової вимоги до спадкоємців за заповітом, які прийняли спадщину. Більш перспективним напрямом реформування спадкового законодавства у цій частині, на думку автора, є удосконалення існуючої моделі права на обов'язкову частку. З метою

забезпечення інтересів спадкоємця, якому було заповідано конкретне майно зі складу спадщини, обґрунтовано доцільність закріплення у ст. 1242 ЦК України норми, що в такому випадку обов'язковому спадкоємцю виділяється майно з незаповіданої частини спадщини і лише при недостатності останньої – із заповіданої частини.

16. Незважаючи на те, що в багатьох країнах Європи право на обов'язкову частку є оборотоздатним, враховуючи функціональне призначення цього права за законодавством України, що полягає в захисті майнових інтересів спадкоємців першої черги, які є найбільш соціально уразливими (непрацездатні, малолітні, неповнолітні) і яких спадкодавець за життя зобов'язаний був утримувати, наділення права на обов'язкову частку ознакою оборотоздатності є недоцільним.

17. Оскільки за своїм статусом особи, передбачені ст. 1242 ЦК України, є спадкоємцями, на них поширюються положення ст. 1224 ЦК України про усунення від права на спадкування. Відтак, недоцільним є запровадження в законодавство України положень про право заповідача позбавити обов'язкового спадкоємця його частки, як це має місце в низці європейських країн (Німеччина, Австрія, Польща, Хорватія, Естонія, Латвія та ін.).

18. З позиції ЦК України питання про способи прийняття спадщини доцільно вирішувати, по-перше, залежно від характеру поведінки спадкоємця із прийняття спадщини (активна чи пасивна) і, по-друге, із прив'язкою до певного кола спадкоємців. Відповідно до цього, для спадкоємців, які проживали із спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітніх, неповнолітніх, обмежено дієздатних, недієздатних законом передбачено два альтернативних способи прийняття спадщини: 1) пасивний, що полягає в утриманні від подання заяви про відмову від прийняття спадщини; 2) активний, що полягає в поданні заяви про прийняття спадщини. Щодо усіх решта спадкоємців законом передбачено лише один спосіб здійснення права на прийняття спадщини – активний – шляхом подання заяви про прийняття спадщини нотаріусу або посадовій особі органу місцевого самоврядування.

19. Аналіз положень спадкового права України крізь призму двох систем

прийняття спадщини – римської і германської – дозволяє констатувати, що ЦК України на даний час закріплює елементи обох цих систем: римської – в якості загального правила, германської – для визначених в законі категорій спадкоємців. Такий законодавчий підхід не відповідає сучасним соціально-економічним реаліям і ставить спадкоємців у нерівне становище щодо прийняття ними спадщини. За таких умов доцільним вважаємо подальше реформування спадкового права України у напрямку закріплення германської системи як загальної для усіх категорій спадкоємців.

20. Попри те, що законодавство багатьох інших європейських країн виходить із безвідкличності заяви про відмову від спадщини, автор вважає передбачений ЦК України варіант більш обґрунтованим і правильним. З одного боку, це надає спадкоємцеві більшу свободу дій при вирішенні питання про відмову від спадщини. З іншого боку, в даному випадку не йдеться про невинуватене ущемлення прав інших спадкоємців, оскільки до закінчення строку прийняття спадщини спадкоємці мають право як прийняти спадщину, так і відмовитися від неї. Лише зі спливом цього строку можна визначити коло спадкоємців, які прийняли спадщину.

21. Особливістю права на адресну відмову від спадщини є встановлення в законі спеціальних меж його здійснення, які полягають у визначенні кола осіб, на користь яких може бути вчинена така відмова – такими особами можуть виступати лише спадкоємці. Тому автором пропонується назву ст. 1274 ЦК України «Право на відмову від прийняття спадщини на користь іншої особи» уточнити, замінивши слова «іншої особи» на «іншого спадкоємця».

22. Дисертант підтримує позицію, що обумовлені відмовою від спадщини, у тім числі адресною, правові наслідки настають не з моменту її вчинення, а після спливу строку для прийняття спадщини. У зв'язку з цим у ст. 1273 ЦК України потрібно закріпити уточнюючу норму про те, що обумовлені відмовою від спадщини правові наслідки настають після спливу строку для прийняття спадщини. Також у ч. 2 ст. 1270 ЦК України потрібно змінити момент, з якого обчислюється 3-місячний строк для прийняття спадщини спадкоємцем, право

якого залежить від відмови від прийняття спадщини іншим спадкоємцем, - з моменту спливу строку для прийняття спадщини останнім.

23. Дисертантом зроблено висновок, що перспективним напрямом оновлення норм ЦК України про спадкування є розширення сфери застосування спеціального строку для прийняття спадщини, передбаченого ч. 2 ст. 1270 ЦК України за рахунок випадку, коли існування в особи права на спадкування залежить від усунення від спадщини іншого спадкоємця (спадкоємців).

24. В роботі звернута увага на суперечність між першим і другим абзацами ч. 2 ст. 1270 ЦК України. На думку дисертанта, в даному випадку допущена технічна помилка – абзац другий механічно перенесено із тексту ст. 549 ЦК УРСР 1963 р., який передбачав зовсім інше регулювання. Оскільки положення абзац 2 ч. 2 ст. 1270 ЦК України про «строк, що залишився» змістовно не пов'язане із абзом 1 цієї ж частини статті, абзац 2 ч. 2 ст. 1270 ЦК України доцільно виключити.

25. Правове регулювання строків здійснення права на спадкування у різних європейських країнах відрізняється і залежить, насамперед, від того, яка саме система здійснення права на спадкування (система прийняття чи система відречення) передбачена у законодавстві конкретної країни. Для тих європейських країн, у яких закріплена система прийняття, загалом, передбачені більш тривалі строки здійснення права на спадкування, які в даному випадку стосуються, насамперед, прийняття спадщини. У європейських країнах, де передбачено систему відречення, встановлено більш короткі строки здійснення права на відмову від спадщини. У європейських країнах пострадянського простору, крім Молдови, законодавство базується на системі прийняття, передбачаючи переважно 6-місячний строк для прийняття спадщини (Білорусь, Вірменія, Грузія), хоча в окремих країнах закріплені і більш короткі строки у 3 місяці (Азербайджан, Литва). Строк для відмови від спадщини, загалом, такий самий, як і для прийняття спадщини, хоча в Грузії він удвічі коротший від строку прийняття спадщини. Законодавство України поєднує як систему прийняття (загальне правило), так і систему відречення (для окремих категорій

спадкоємців), проте у питанні строків здійснення права на спадкування демонструє позицію, відображену у законодавстві багатьох пострадянських країн Європи, встановлюючи загальний 6-місячний строк для прийняття спадщини і такий же 6-місячний строк для відмови від спадщини. Подальше реформування спадкового законодавства України у питанні строків здійснення права на спадкування багато в чому залежатиме від того, яка система прийняття спадщини буде закріплена у ЦК України в результаті його оновлення (рекодифікації).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adam J. Hirsch, Technology Adrift: In Search of a Role for Electronic Wills, 61 B.C.L. Rev. 827 (2020). URL: <https://lawdigitalcommons.bc.edu/bclr/vol61/iss3/2>
2. Administration of Estates Act of 9th April 1925. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo5/15-16/23/introduction>
3. Babiuk Petro. Form of will: comparative aspect. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 9–14.
4. Civil Code of the Republic of Lithuania. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/en/TAD/TAIS.245495>
5. Croatian Succession Act 2003. URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_03_48_604.html
6. Dubravka Klasiče. Wills in the Digital Era. *Informatol*. 49. 2016. № 1–2. P. 31–40. URL: <https://hrcak.srce.hr/file/238656>
7. Family Property and Succession in EU Member States: National Reports on the Collected Data / ed. Lucia Ruggeri, Ivana Kunda, Sandra Winkler. Rijeka: University of Rijeka, Faculty of Law, 2019. URL: https://www.bib.irb.hr/1033631/download/1033631.chapter-Croatia-psefs_e_book_compressed.pdf ;
8. Foss T. R. Norwegian Succession Law. *Jurismus News: Succession Law*. URL: <https://www.eurojuris.fr/medias/org-224/site-490/doc/focus-succession-law.pdf>
9. Inheritance (Provision for Family and Dependents) Act of 12th November 1975. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1975/63/introduction>
10. Kelly B. Daniel. Restricting Testamentary Freedom: Ex Ante Versus Ex Post Justifications. *Fordham Law Review*. 2013. Vol. 82. Issue 3. P. 1125–1185. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4948&context=flr> ;
11. Kodeks cywilny Rzeczypospolitej Polskiej. Załącznik do obwieszczenia Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 16 września 2020 r. (poz. 1740).
12. Lampinen M. Finish Succession Law. *Jurismus News: Succession Law*. URL: <https://www.eurojuris.fr/medias/org-224/site-490/doc/focus-succession-law.pdf>
13. Novak Krstić. Reform Steps in Inheritance Law Regulation in the Pre-draft

of Serbian Civil Code - has the Commission for Codification done a good job? *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series*. 2019. Issue 3. P. 905–923. URL: <https://hrcak.srce.hr/ojs/index.php/ecllc/article/download/9036/5119>

14. Spanish Civile Code (Código Civil Español) : Royal Decree of 24 July 1889 / Ministerio de Justicia. Madrid, 2016. URL : <https://www.mjusticia.gob.es/es/AreaTematica/DocumentacionPublicaciones/Documentos/Spanish%20Civil%20Code.pdf>

15. Succession Act 1965, revised in 2020. URL: <https://revisedacts.lawreform.ie/eli/1965/act/27/revised/en/html>

16. Swiss Civil Code of 10 December 1907 (Status as of 1 January 2021). URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/en

17. Uniform Electronic Wills Act. URL: <https://www.uniformlaws.org/committees/community-home?CommunityKey=a0a16f19-97a8-4f86-afc1-b1c0e051fc71>

18. What is an Electronic Will? *Harvard Law Review*. 2018. Vol. 4. URL: <https://harvardlawreview.org/2018/04/what-is-an-electronic-will/>

19. Wills Act of 3d July 1837. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Will4and1Vict/7/26/section/11>

20. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. *Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 2: Общее учение об обязательствах и его отдельных видах*. Москва: Статут, 2012. 535 с. С. 7–243.

21. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. *Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 1: Социальная ценность частного права и отдельных институтов общей части гражданского права*. Москва: Статут, 2012. 428 с. С. 208–229.

22. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве. *Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 1: Социальная ценность частного права и отдельных институтов общей части гражданского права*. Москва: Статут, 2012. 428 с. С. 162–181.

23. Актуальні проблеми спадкового права: навч. посіб. / за ред. Ю. О. Заїки,

О. О. Лов'яка. Київ: ЦУЛ, 2014. 336 с.

24. Антимонов Б. С., Граве К. А. Советское наследственное право. Москва: Госюриздат, 1955. 264 с.

25. Баб'юк П. М. Здійснення права на відмову від спадщини. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України: збірник наукових праць учасників IV науково-практичного круглого столу (м. Київ, 17 червня 2021 р.) / упорядник В. М. Короленко*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 137–141.

26. Баб'юк П. М. Право на заповіт: порівняльно-правова характеристика. *Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 21-22 квітня 2021 р.* Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2021. С.40–43.

27. Баб'юк П. М. Право на обов'язкову частку у спадщині: порівняльно-правовий аспект. *Наукові перспективи*. 2021. № 8(14). С. 116–131.

28. Баб'юк П. М. Строки здійснення права на спадкування в Україні та в інших європейських країнах. *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. Вип. 4. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2021. С. 17–23.

29. Баб'юк П. М. Способи здійснення права на прийняття спадщини за законодавством України та інших Європейських держав. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. Вип. 56. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. С. 23–38.

30. Белов В. А. Гражданское право. Т. III. Особенная часть. Абсолютные гражданско-правовые формы: учебник. Москва: Издательство Юрайт, 2012. 1189 с.

31. Белов В. А. Гражданское право: общая часть: учебник. Москва: Центр ЮрИнфоР, 2002. 639 с.

32. Блажівська Н. Є. Електронний правочин в цивільному праві України:

монографія /за наук. ред. Р. О. Стефанчука. Київ: Алерта, 2014. 240 с.

33. Булаевский Б. А. Презумпции как средства правовой охраны интересов участников гражданских правоотношений: монография. Москва: Инфра-М, 2014. 240 с.

34. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав. Москва: Волтерс Клувер, 2009. 360 с.

35. Валах В. В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НДІ прив. права і підприємництва АПрН України, 2009. 18 с.

36. Валах В. В. Спадкове право зарубіжних країн. *Правова держава*. 2002. № 4. С. 115–122.

37. Васильченко В. В. Особливості спадкового правонаступництва в цивільному праві. *Право України*. 2001. № 11. С. 98–102.

38. Васильченко В. В. Спадкування права на обов'язкову частку в спадщині за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми. *Право України*. 2003. № 10. С. 122–123.

39. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 20 с.

40. Горбась Д. В. Поняття та сутність здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Особливості здійснення суб'єктивних прав учасників цивільних відносин: монографія / за заг. ред. В. В. Луця*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 320 с. С. 9–25.

41. Горбась Д. В. Способи здійснення суб'єктивних цивільних прав та їх характеристика. *Особливості здійснення суб'єктивних прав учасників цивільних відносин: монографія / за заг. ред. В. В. Луця*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 320 с. С. 25–58.

42. Гордон М. В. Наследование по закону и по завещанию. Москва: Юрид. лит., 1967. 120 с.

43. Городилова О. О. Строки реалізації права на прийняття спадщини та

спадкова трансмісія як особливий випадок набуття спадщини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 43. С. 290–295.

44. Гражданский закон Латвийской Республики 28 января 1937 г. (ред. от 19 ноября 2015 г.) URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/Гражданский-закон.pdf>

45. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. № 779-IQ. URL: <http://scfwca.gov.az/store/media/NewFolder/Гражданский кодекс Азербайджанской республики.doc>

46. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. / пер. с лат. А. Гужвы; под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. Москва: Статут; Одесса, 2013. 536 с.

47. Гражданский кодекс Грузии от 26 июня 1997 г. № 786-Пс. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf>

48. Гражданский кодекс Молдавской ССР от 26 декабря 1964 г. URL: http://www.law-moldova.com/laws/rus/grajdanskii_kodex_ru.txt

49. Гражданский кодекс Республики Армения от 28 июля 1998 г. № ЗР-239. URL: http://www.parliament.am/law_docs/050598HO239rus.html?lang=rus#G73

50. Гражданский кодекс Республики Беларусь. URL: <https://www.pravo.by/document/?guid=3871&p0=H11900277>

51. Гражданский кодекс Республики Молдова. *Monitorul Oficial al Republicii Moldova No66-75 от 01.03.2019*. ст.132.

52. Гражданский кодекс РФ (Часть третья) от 26 ноября 2001 г. № 146-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34154/8ab781f737af3e63be4fe797b58b80159ab698e1/

53. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) = Code Civil des Francais (Code Napoleon) / пер. с фр. Захватаева В. Н. Москва: Инфотропик Медиа, 2012. 624 с.

54. Гражданское и торговое право зарубежных государств: учебник / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. Т. 2. Москва: Междунар. отношения, 2005. 640 с.

55. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. Москва: Юрайт-Издат, 2007. 993 с.
56. Гражданское уложение Германии / пер. с нем. В. Бергманн, введ. сост.; научн. ред. А. Л. Маковский и др. Москва: Волтерс Клувер, 2006. 816 с.
57. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. *Осуществление и защита гражданских прав*. Москва: Статут, 2000. 411 с.
58. Дерюгина Т. В. Пределы осуществления гражданских прав: монография. Москва: Зерцало-М, 2010. 246 с.
59. Дякович М. М. Охорона і захист сімейних прав нотаріусом: монографія. Київ: Істина, 2014. 520 с.
60. Дякович М. М., Федорич І. Я. Окремі питання нотаріального провадження у справах про прийняття спадщини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 3. С. 17–26.
61. Енциклопедія цивільного права України / Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАНУ; відп. ред. Я. М. Шевченко. Київ: Ін Юре, 2009. 952 с.
62. Жилінкова І. В. Визначення обов'язкової частки у спадщині. *Нотаріат для Вас*. 2009. № 1–2. С. 12–20.
63. Жилінкова І. В. Механізми здійснення окремих категорій цивільних та сімейних прав. *Приватноправові механізми здійснення і захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / за ред. В. Л. Яроцького*. Харків: Юрайт, 2013. С. 89–115.
64. Жилінкова І. В. Реалізація прав спадкоємців на відмову від прийняття спадщини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2010. № 8. С. 67–75.
65. Загальне цивільне уложення Австрії 1811 р. (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch). URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>
66. Заика Ю. А. Составление завещания под отлагательным условием. *Право: теория и практика. Фонд правовых исследований Российской*

Федерации. 2002. № 12. С. 32–35.

67. Заїка Ю. О. Виникнення суб'єктивних спадкових прав. *Особливості здійснення суб'єктивних прав учасників цивільних відносин: монографія / за заг. ред. В. В. Луця*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 320 с. С. 250–254.

68. Заїка Ю. О. Прийняття та відмова від спадщини. *Особливості здійснення суб'єктивних прав учасників цивільних відносин: монографія / за заг. ред. В. В. Луця*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. 320 с. С. 254–261.

69. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: монографія. Київ: КНТ, 2007. 288 с.

70. Заїка Ю. О., Рябоконт Є. О. Спадкове право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2009. 352 с.

71. Зайцев О. Л. Межі здійснення прав суб'єктами спадкових правовідносин. *Право і безпека*. 2012. № 4(46). С. 272 – 276.

72. Закон «О наследовании в Эстонии» от 17.01.2008 г. URL: <http://jus.ee/news/1/1639/-/1/>

73. Закон Болгарии о наследстве 1949 г. URL: https://www.bulgar.in/laws-of-bulgaria-in-russian-language/?ELEMENT_ID=604

74. Зведений огляд судової практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду. Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.01.2020 по 31.12.2020. Київ, 2020. С. 14–18. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Oglyad_KCS_zved_2020_1.pdf;

75. Звід законів цивільних Російської Імперії 1832 р. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 119–121.

76. Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти): монографія / за заг. ред. В. В. Луця. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 320 с.

77. Зеккель Э. Секундарные права в гражданском праве (печ. по работе 1903 г.). *Вестник гражданского права*. 2007. № 2. С. 204 – 252.

78. Зенин И. А. Гражданское и торговое право зарубежных стран: учеб. пособие. Москва: Юрайт, 2012. 256 с.

79. Зінькевич Ю.Є. Відмова спадкоємця від права на прийняття спадщини: практичні питання. *Часопис цивілістики*. Вип. 35. Одеса: ОНЮА, 2019. С. 35–40.

80. Иоффе О. С. Советское гражданское право: курс лекций: Ч. 3: Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности. Семейное право. Наследственное право. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1965. 347 с.

81. Калаур І. Р. Сучасні тенденції щодо форми заповіту. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 76–79.

82. Калініченко О. Форми заповіту за Цивільним кодексом України. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 88. С. 110 – 112.

83. Кармаза О. О. Спадкування у сучасному міжнародному приватному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. 18 с.

84. Кернична С. Я. Форма заповіту як обов'язкова умова його дійсності в українському законодавстві та законодавстві окремих європейських країн (Франції, Німеччини, Польщі). *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. праць*. Вип. 49. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2010. С. 366–372.

85. Ковальчук А. М. Право на обов'язкову частку у спадщині: дис. ... канд. юрид. наук. Хмельницький: ХУУП ім. Л. Юзькова, 2020. 207 с.

86. Кодифікація приватного (цивільного) права України / за ред. А. С. Довгерта. Київ: УЦПС, 2000. 336 с.

87. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав у цивільному праві України: дис. ... докт. юрид. наук. Київ: НДІ прив. права і п-ва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 465 с.

88. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. В 2 т. Т. 2. Части третья,

четвертая ГК РФ / под ред. Т. Е. Абовой, М. М. Богуславского, А. Г. Светланаова. Москва: Юрайт, 2010. 729 с.

89. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: АртЕк, 2020. 128 с.

90. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. Київ: Алерта, 2017. 494 с.

91. Кузнецова Н. С. Развитие гражданского общества и современное частное право Украины. *Вибрані праці*. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с.

92. Кульчицький В., Левицька І. Джерела, структура, основні положення Австрійського цивільного кодексу 1811 р. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. Вип. 48. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. С. 46–51.

93. Кухарев А. Е. Концепция завещания с условием в гражданском законодательстве Украины. *Наследственное право*. 2015. № 1. С. 39–43.

94. Кухарев О. Є. Проблеми обмеження свободи заповіту у спадковому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 6. Том 1. С. 75–78.

95. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві: монографія. Київ: Алерта, 2019. 498 с.

96. Кухарев О. Заповіт з умовою: окремі питання правозастосування. *Юридичний радник*. 2015. № 1(79). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/zapovit-z-umovoyu-okremi-pitannya-pravozastosuvannya/>

97. Кухарев О. Є. До питання щодо конвалідації нікчемних заповітів. *Учасники цивільних відносин: новації рекодифікації цивільного (приватного) права України: матер. ХІХ наук.-практ. конф., присвяч. 99-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова (Харків, 12 берез. 2021 р.)*. – Харків : Право, 2021. 420 с. С. 98–101.

98. Кухарев О. Є. Проблеми обмеження свободи заповіту у спадковому праві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 6. Том 1. С. 75–78.

99. Лайко Л. В. О понятии, способах и сроках принятия наследства. *Livejournal*. 2011. URL: <https://ale-gribov.livejournal.com/24666.html>
100. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 320 с.
101. Майданик Р. А. Цивільне право: загальна частина. Т. І. Вступ до цивільного права. Київ: Алерта, 2012. 472 с.
102. Маковій В. П. Строки прийняття спадщини в цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 72–75.
103. Мамедов З. Общая характеристика наследственного права. *Європейські перспективи*. 2020. № 1. С. 131–138.
104. Мартинюк Т. Здійснення прав учасників спадкового правовідношення, об'єктом якого виступають культурні цінності. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2020. № 6. С. 112 – 117.
105. Мейер Д. И. Русское гражданское право (в 2 ч.). По испр. и доп. 8-му изд., 1902 г. Москва: Статут, 2000. 831 с.
106. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. Київ: Істина, 2008. 992 с.
107. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер, 2008. Т. II. 1087 с.
108. Нестерцова-Собакарь О. В., Кахович О. О. Реалізація спадкових прав. *Право і суспільство*. 2017. № 6 Ч. 2. С. 58–62.
109. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс/ под ред. О. В. Овчинниковой. Кишинев: Штинца, 1973. 258 с.
110. Новиков А. А. К истории завещания под условием в отечественном гражданском праве. *Цивилистические исследования. Выпуск первый: сб. научн. трудов / под ред. Б. Л. Хаскельберга, Д. О. Тузова*. Москва: Статут, 2004. С. 334–353.
111. Об отмене наследования: Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 11.03.1919 г. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 24. С. 268.

112. Об отмене наследования: Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 21.03.1919 г. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 32. С. 348.

113. Огляд практики Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду щодо розгляду справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин. Київ, 2019. Вип. 4. С. 17–21. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/ogljad_KCS.pdf

114. Огоновський О. Право насліддя. Львів, 1896. 68 с.

115. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів: колективна монографія / за ред. Довгерта А. С., Харитонова Є. О. Одеса: Гельветика, 2020. 674 с.

116. Основные институты гражданского права зарубежных стран / отв. ред. В. В. Залесский. Москва: НОРМА, 2009. 1184 с.

117. Основы наследственного права России, Германии, Франции / под общ. ред. Е. Ю. Петрова. Москва: Статут, 2015. 271 с.

118. Печений О. П. До питання про природу прийняття спадщини та визначення місця її відкриття. *Юридичний радник*. 2017. № 4(94). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/do-pitannya-pro-prirodu-priynyattya-spadshhini-ta-viznachennya-mistsya-yiyi-vidkrittya/>

119. Печений О. Право на обов'язкову частку як особливий вид спадкування. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2016. № 6 (90). С. 28–33.

120. Печений О. П. Механізм здійснення суб'єктивних спадкових прав. *Приватноправові механізми здійснення і захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: колективна монографія / за ред. В. Л. Яроцького*. Харків: Юрайт, 2013. С. 143 – 164.

121. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва: Статут, 1998. 353 с.

122. Попова О. П. Наследственное право: учеб. пособие. Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та, 2012. 85 с.

123. Поротикова О. А. Проблема злоупотребления субъективным

гражданским правом: монографія. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 256 с.

124. Постанова Верховного Суду від 02.08.2018 р. у справі № 705/3890/16-ц.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/75691382>

125. Постанова Верховного Суду від 04.09.2019 р. у справі № 450/328/15-ц.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/84512187>

126. Постанова Верховного Суду від 25.11.2020 р. у справі № 292/389/17.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93119688>

127. Постанова Верховного Суду від 30.05.2018 р. у справі № 483/597/16-ц.
URL: <http://www.reestr.court.gov.ua/Review/74439989>

128. Постанова Верховного Суду від 31.03.2020 р. у справі № 348/1259/18.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/88641472>

129. Постанова Верховного Суду від 04.05.2020 р. у справі № 658/3308/17.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89131016>

130. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 12.04.2021 р. у справі № 564/2227/17. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96787914>

131. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 30.01.2020 р. у справі № 609/1500/17.
URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/87423808>

132. Постанова пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text>

133. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Т. 3: Цивільно-правові науки. Приватне право / за ред. Н. С. Кузнецової. Харків: Право, 2008. 640 с.

134. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text>

135. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>

136. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>

137. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: лист Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних та кримінальних справ України від 16.05.2013 р. № 24-753/0/4-13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text>

138. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Київ: Атіка, 2001. 176 с.

139. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академ. курс: підручник. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.

140. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник. 2-ге вид., допов. Київ: ВД «Дакор», 2013. 304 с.

141. Рябоконт Є. О. Інститут прийняття спадщини в цивільному законодавстві України: проблеми і перспективи. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Юридичні науки»*. 2005. № 67–69.

142. Савицкая К. Д. К вопросу о совершенствовании института наследования по завещанию в праве Республики Беларусь. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D: Экономические и юридические науки*. 2015. № 14. С. 154–160.

143. Серебровский В.И. Избранные труды по наследственному и страховому праву. 2-е издание, исправл. М.: Статут, 2003. 558 с.

144. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2017. 528 с.

145. Скрипник О. В. Форма заповіту за законодавством України та держав Західної Європи: порівняльний аналіз. *Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць*. Вип. 36. Одеса: Фенікс, 2009. С. 172 – 180.

146. Скрипник О. В. Юридичні конструкції спадкового права: теоретико-компаративістське дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса: НУ

ОЮА, 2012. 21 с. С. 15;

147. Словник української мови / кер. В. В. Німчук; відп. ред. В. В. Жайворонок. Київ: ВЦ «Просвіта», 2012. 1320 с. С. 1031.

148. Солонько М. Ф. Відмова від прийняття спадщини. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 207 – 212.

149. Солонько М. Ф. Здійснення прав суб'єктами спадкових правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: НУВС, 2012. 18 с.

150. Солонько М. Ф. Основні положення здійснення права на прийняття спадку. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2 . С. 241–246.

151. Солтис Н. Б. Житлові права у спадкових правовідносинах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НДІ приватного права і п-ва НАПрН України, 2011. 20 с.

152. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд: наук.-практ. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я., 2007. 1216 с.

153. Стефанчук М. О. Цивільна правосуб'єктність фізичних осіб та особливості її здійснення: монографія. Київ: Артєк, 2020. 479 с.

154. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: монографія. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2008. 184 с.

155. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві: поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2007. 626 с.

156. Таш'ян Р. І. Односторонні правочини у цивільному праві: монографія. Харків: Право, 2010. 200 с.

157. Терехова О. О. Здійснення, охорона та захист суб'єктивних спадкових прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Харківський національний ун-т внутр. справ, 2012. 19 с.

158. Ус М. В. Колізії суб'єктивних цивільних прав: монографія. Харків: Право, 2014. 224 с.

159. Федіна Н. В. Сучасні погляди на розуміння прав і свобод людини та громадянина в умовах реформування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. № 4. С. 65–74.

160. Федорич І. Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 236 с.

161. Федорич І. Я. Поняття і правові наслідки відмови від прийняття спадщини за цивільним законодавством України. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2017. № 4. С. 128–131.

162. Фомічова Н. В. Складання заповіту з умовою та дійсність визначених умов у межах їх виконання за законодавством України. *Молодий вчений*. 2016. № 9(36). С. 257–260.

163. Фурса Є. Є. Деякі аспекти діяльності консула при посвідченні заяв про прийняття спадщини та відмову від неї. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 6. С. 172–180.

164. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: монографія. Одеса: Фенікс, 2011. 456 с.

165. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права: монографія / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков: Право, 2016. 608 с.

166. Цивільне і сімейне право: підручник / за ред. Є. О. Харитонova, Н. Ю. Голубевої. Київ: Правова єдність, 2009. 968 с.

167. Цивільне право України: Особлива частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.

168. Цивільне право України: підручник. У 2 т. Т. 1 / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. 656 с.

169. Цивільний кодекс Італії (Codice civile). URL: <https://www.codice-civile-online.it/codice-civile>

170. Цивільний кодекс Нідерландів (Burgerlijk Wetboek) 1992. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0002761/2018-09-19>

171. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

172. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту ЦК України. Київ: Істина, 2004. 928 с.

173. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар/ за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Голубєвої. К. : Правова єдність, 2007. 1140 с.

174. Цивільний кодекс України: постатейний науково-практичний коментар: У 2 ч. Ч. II / кер. авт. кол. і відп. ред. А. С. Довгерт, Н. С. Кузнецова. Київ: Юстиніан, 2006. 1008 с.

175. Цивільний кодекс Української РСР 1963 р. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 777–910.

176. Цивільний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 р. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука*. Київ: Правова єдність, 2009. С. 680–733.

177. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

178. Частные завещания: правила меняются. URL: <http://www.mklat.lv/obschestvo/50769-chastnye-zaveshchaniya-pravila-menyayutsya>

179. Черепяхин Б. Б. Труды по гражданскому праву. Москва: Статут, 2001. 479 с.

180. Черепяхин Б. Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. Москва: Госюриздат, 1962. 162 с.

181. Черногор Н. В. Строки та терміни у спадковому праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2011. 20 с.

182. Чуйкова В. Ю. Правові питання спадкування за заповітом: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Національна юридична академія України

ім. Я. Мудрого, 1999. 23 с.

183. Шевчук Л. В. Заповіт як підстава виникнення правонаступництва у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2001. 17 с.

184. Шовкова О. В. Позовна давність як різновид цивільно-правових строків: дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, 2007. 195 с.

185. Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: НДІ прив. права та п-ва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2018. 17 с.

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ
ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях та в наукових періодичних виданнях інших держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу, і прирівняні до них:

1. Babiuk Petro. Form of will: comparative aspect. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2021. № 3. P. 9–14.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях категорії «Б»:

2. Баб'юк П. М. Право на обов'язкову частку у спадщині: порівняльно-правовий аспект. *Наукові перспективи*. 2021. № 8(14). С. 116–131.

3. Баб'юк П. М. Способи здійснення права на прийняття спадщини за законодавством України та інших Європейських держав. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: збірник наукових статей*. Вип. 56. Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2021. С. 23–38.

4. Баб'юк П. М. Строки здійснення права на спадкування в Україні та в інших європейських країнах. *Науковий вісник публічного та приватного права: збірник наукових праць*. Вип. 4. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2021. С. 17–23.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Баб'юк П. М. Здійснення права на відмову від спадщини. *Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України: збірник наукових праць учасників IV науково-практичного круглого столу (м. Київ, 17 червня 2021 р.) / упорядник В. М. Короленко*. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2021. С. 122–126.

6. Баб'юк П. М. Право на заповіт: порівняльно-правова характеристика. *Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 21–22 квітня 2021 р.*

Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2021. С. 40–43.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Результати дисертаційного дослідження апробовано на таких науково-практичних заходах: IV науково-практичний круглий стіл «Імплементация міжнародних стандартів у цивільне та господарське судочинство України» (м. Київ, 17 червня 2021 р., особиста участь), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання науки і практики та шляхи їх вирішення» (м. Київ, 21-22 квітня 2021 р., заочна участь).